

KISTÉRSÉGI TÚRAVEZETŐ

II. KÖTET

Magyarország-Románia
Határon Átnyúló Együttműködési
Program 2007-2013
Programul De Cooperare
Transfrontalieră
Ungaria-România 2007-2013

**Két ország, egy cél,
közös siker!**

**Două țări, un scop,
succes comun!**

Magyarország - Románia Határon Átnyúló Együttműködési Program
2007-2013 program keretében megvalósuló
„Joint educational and distance learning methodology, curriculum and
program to eliminate structural unemployment in tourism”
című, HURO/1001/270/2.3.2 számú projekt

Vezető partner:
Homokháti Önkormányzatok
Kistérségi Területfejlesztési
Közhasznú Egyesülete
www.homokhat.hu

Projekt partner:
Pécska Város Önkormányzata
www.pecica.ro

Európai Unió
Európai Regionális Fejlesztési Alap
Uniunea Europeană
Fondul European de Dezvoltare Regională

Homokháti Önkormányzatok Kistérségi
Területfejlesztési Közhasznú Egyesülete

Pécska Város Önkormányzata

Kiadja: Csengeri Agrár Nonprofit Közhasznú Kft.
H-6722 Szeged, Kossuth L. sgt. 17
Tel: 0036-62/551-000, Fax: 0036-62/551-001
E-mail: agrovik@gazdaportal.hu, Website: www.gazdaportal.hu
Intézmény akkreditációs szám: AL-2095, Program akkreditációs szám: PL-3998

*Jelen kiadvány tartalma nem feltétlenül tükrözi az Európai Unió hivatalos álláspontját.
Program honlapja: <http://www.huro-cbc.eu>, <http://www.hungary-romania-cbc.eu>*

KISTÉRSÉGI TÚRAVEZETŐ

II. KÖTET

(jegyzet)

2012.

TARTALOM

KISTÉRSÉGI TÚRAVEZETŐ II/A.	5
1. A TÉRSÉG TURIZMUSÁNAK HAGYOMÁNYAI ÉS JELENE.	6
2. A TERMŐTÁJ MEZŐGAZDASÁGI TEVÉKENYSÉGÉBEN TÉRTHÓDÍTÓ NÖVÉNYI KULTÚRÁK.	7
2.1. Az Alföldi borvidék története	7
2.2. Őszibarack	11
2.3. Fűszerpaprika.	11
2.4. Homoki spárga	12
3. KÉZMŰVESSÉG A TÉRSÉGBEN	13
KISTÉRSÉGI TÚRAVEZETŐ II/B.	15
A CSONGRÁD MEGYE DÉLNYUGATI, HOMOKHÁTSÁGI RÉSZÉNEK FÖLDRAJZI, TÁJÖKOLÓGIAI ADOTTSÁGAI	16
1. Földrajzi adottságok, felszínfejlődés.	16
2. Tájföldrajz.	18
3. Védett természeti területek típusai a Dorozsma-Majsai-homokhát Csongrád megyei részén.	19
A. Lápok	22
B. Szikes tavak	23
3.1. Életközösségek.	28
4. Élőhelyek és azok állapota	28
5. Rétek és fátlan társulások	30
5.1. Száraz homoki élőhelyek	30
5.2. A semlyékek élőhelyei, rétjei	31
A. Lápi jellegű rétek	32
B. Szikes élőhelyek	34
5.3. Vizes élőhelyek	36
A, Szikes vizes élőhelyek	37
B, Lápi vizes élőhelyek	38
C, Eutróf-ártéri jellegű vizes élőhelyek	39
5.4. Erdők.	40
A, Száraz erdőtípusok	41
B, Üde-félüde erdők	42
C, Láperdők	42
5.5. Egyéb féltermészetes élőhelyek	44
5.6. Nem természetes élőhelyek	44
6. Állatvilág különös tekintettel a védett fajokra	45
6.1. Vizes élőhelyek: semlyékek, szikes tavak állatai	45
6.2. Száraz homoki gyepek állatvilága	46
6.3. Erdők állatai	47
7. A Dorozsma-Majsai-homokhát tájtörténete.	47
8. Túraútvonalak Mórahalom környékén	52
9. Ökológiai kislexikon	59

KISTÉRSÉGI TÚRAVEZETŐ II/C.	61
1. HOMOKHÁTSÁG KISTÉRSÉG ÁLTALÁNOS BEMUTATÁSA	62
1.1. Homokhátság kistérség települései*	62
1.2. A Homokhátság kistérség régészeti lelőhelyei	62
1.3. A Homokhátság kistérség újkori története.	64
1.4. Szállások, majd tanyák a csorvai kaszálókon	65
2. Ásotthalom.	72
2.1. Ásotthalom látnivalói	72
3. Bordány	73
3.1. Bordány látnivalói	73
4. Forráskút	74
4.1. Forráskút látnivalói	74
5. Mórahalom	74
5.1 Mórahalom látnivalói.	75
5.2 Szent Erzsébet Móraalmi Gyógyfürdő	76
6. Öttömös	77
6.1. Öttömös látnivalói	77
7. Pusztamérges	77
7.1. Pusztamérges látnivalói	78
8. Ruzsa.	78
8.1. Ruzsa látnivalói	78
9. Üllés	78
9.1. Üllés látnivalói ³⁰	79
10. Zákányszék.	79
10.1. Zákányszék látnivalói	79
11. Homokhátság csemegéi.	80
12. FELHASZNÁLT IRODALOM	112
Web oldalak:	112

Kistérségi Túravezető

II/A.

2012.

1. A TÉRSÉG TURIZMUSÁNAK HAGYOMÁNYAI ÉS JELENE

A kistérség a Dél-Alföldi Régió része, a napfény birodalma, „homokország”, tanyavilág. Akác-utak, susogó nyárfaerdők, fenyvesek, rétek, legelők, szántóföldek, szőlő- és gyümölcsöskertek birodalma. Az **épített környezet** számos értékkel rendelkezik. Templomok, szobrok, emlékművek, parkosított terek valamennyi településen találhatók. Az épített környezet sajátos emlékei a tanyák, amelyek a tanyai gazdálkodás hagyományait őrzik.

A **kistérség kulturális örökségét** történelmi múltja határozza meg. Az itt élő népek életét évszázadokon át újra és újra az állandó megszakítás és újrakezdés jellemzi.

A legrégebbi, ismert népi és történelmi örökség az itt élő népek hagyománya, amelyet régészeti leletek, egykori feltárt, vagy feltárható maradványok őriznek. A népek erejét bizonyítja, hogy az elpusztult települések helyén új falvakat tudtak létrehozni, melyek máig is léteznek.

A **térség népelete** a mindennapi gazdálkodással szerves kapcsolatban fejlődött ki. A mezőgazdasági termelés, a földművelés, az állattartás és a kertészet hagyományai meghatározók. Közülük is kiemelkedik a fűszerpaprika termelés, amely nemcsak termelés, de életmódbeli hagyomány is volt.

A vidék agrárjellegéből adódóan a lakosság jelentős része mezőgazdaságból él. A hagyományos tanyai gazdálkodás több generáció szakmai és gyakorlati tapasztalatára épül.

A **térségben az aktív pihenés lehetőségei** is adódtak. A táji adottság alkalmas a kerékpártúrák, lovastúrák, gyalogos természetúrák számára. Egyes területeken vadászatra, a telepített tavak mentén horgászatra is lehetőség nyílik. A bérvadásztatás jól szervezetten kialakulhat, a további lehetőséget e téren a vadászathoz kapcsolódó egyéb szolgáltatások kiszélesítésében, színvonalának emelésében kell keresni.

A **térséget olyan gazdálkodási hagyományok és gasztronómia jellemzi**, amely a turizmus egyik pillére lehet. A minőségi mezőgazdasági termékek, élelmiszerek elismertsége fokozottabb marketing tevékenységgel növelhető lenne. Minőségi élelmiszertermékekre és hagyományokra egyedi gasztronómiai kínálat is épülhet.

Kiemelkedő értéket képviselnek a **hévizek**.

A **Szent Erzsébet Gyógyfürdő Mórahalmon** a régióban, de a határon túl is ismert gyógyturisztikai centrum. A fürdő széleskörű gyógy- és wellness szolgáltatásaival, fedett- és szabadtéri élmény-medencéivel a gyógyulni, kikapcsolódni, pihenni, sportolni vágyók igényeit is maximálisan kielégíti. A fürdő szomszédságában felépült és működik a **Colosseum Hotel**.

A helyieknek és a térségbe látogató vendégeknek gazdag programot kínálnak.

A **mórahalmi Zöld Közösségi Ház és Erdei Iskola, a Borház, a Homokháti Emlékház, a Térségi Közösségi és Rendezvényház** a szakmai rendezvények mellett kulturális és turisztikai programok helyszínéül szolgál.

Vizesélőhely rehabilitáció keretében megvalósult Nagy-Széksós-tó egykori szikes jellegének visszaállítása. A vizesélőhely legeltetésre alapozott ökológiai gazdálkodással, élőhelyrekonstrukció – bemutatóhely, bivalyrezervátum, a túristák által is látogatható.

Bőven van mit megmutatni, felfedezni, bőven van mire büszkének lenni még akkor is, ha az alföldi táj szépségei, természeti, biológiai sokszínűségei jóval nehezebben kommunikálhatók a nagyközönség felé, mint más, fotogénebb turistacélpontok.

A táj megértéséhez el kell jönni, át kell élni a csendjét, bele kell szagolni a levegőbe. Szinte kötelesség mindezt megmutatni, de egyben lehetőség is a települések számára.

2. A TERMŐTÁJ MEZŐGAZDASÁGI TEVÉKENYSÉGÉBEN TÉRTHÓDÍTÓ NÖVÉNYI KULTÚRÁK

2.1. AZ ALFÖLDI BORVIDÉK TÖRTÉNETE

A borvidék területén a szőlőtermelés első írásos dokumentuma a Garamszentbenedeki apátság 1075-ből származó alapítólevelében található, melyben I. Géza király a Felső-Alpár (ma Lakitelek és Szikra) és kürti (ma Tiszakürt) szőlődombokat az apátságnak adományozta. A török időkből Kecskemét város fennmaradt jegyzőkönyveiben találhatunk utalást a szőlő- és gyümölcsstermesztésre, a XVIII. században, pedig a homokveszedelem elleni küzdelem egyik hatékony fegyvere volt a szőlő a gyümölcs és erdő mellett az itteni települések lakóinak. A filoxéravész idején a magyar szőlőkultúra átmentésének volt meghatározó bázisa a kunsági homok. Ekkor települt ide Kecskemétre Mathiasz János méltán világhírű szőlőnemesítő és létesült Miklós telep is. Mindkét hely (Kecskemét – Katona-telep és Miklóstelep) a hazai szőlészeti és borászati kutatás fontos központja.

A rómaiak uralma idején, a népvándorlások korában a magyar honfoglalásig az Alföldön élő őslakosok társadalmi fejlettsége nem volt olyan fokon, hogy a kedvező talajtani és éghajlati tényezők ellenére a fejlettebb gazdasági kultúrát igénylő szőlő meghonosodjon.

Az alföldi szőlőkre utaló 10-14. századi adatok és a rekonstruálható ökológiai környezet elemzése azt bizonyítja, hogy a szőlő ebben az időszakban, az ártéri erdőkben, természetes tenyész helyükön élő fákra futtatott formában díszlett.

A honfoglaláskor a törzsek egymás között felosztották a meghódított területeket, velük együtt annak lakosságát, s mint rabszolgákkal műveltették a földeket

Szent István király (1001-1038) koráról tudjuk, hogy az Alföldön ekkor apró falvak létesültek. Az első okleveles emlék az alföldi szőlőkről egyidősnek mondható Kecskemét város betelepülésével. Hanusz István a „Borág és nedűje” című könyvében írja: „a magyar alföldi Tisza partján a Tös nevű erdő fáira óriási szőlővenyigék kapaszkodnak Kecskemét határában. Ezt a venyigés ligetet Árpád szőlőjének nevezi a nép. Holott ez csak maradványa lehet annak a felső-alpári szőlőnek, melyet Géza királyunk adománylevele 1075-ben emleget.” I. Géza a Garam melletti Szent Benedek apátságot alapítván többek között Felső-Alpárt az apátságnak adományozta.

A Benedek-rendiek reguláinak intézkedéseiből tudjuk, hogy a borfogyasztást külön szabályozták. A napi borjárandóság a rend tagjainak jogai közé tartozott. Ennek tulajdonítható, hogy az újonnan kapott területeken a szőlőtermesztést felkarolták, és szükségleteiket részben a saját termésből, részben a tizedekből helyben fedezni tudták. Mezőgazdasági és kertészeti művelésre csak az igazi televény földeket törték fel. A homokot nem bolygatták. Feltételezhető, hogy a szőlő és gyümölcs termesztése ebben a korban a folyók mentén történt. A Duna magyarországi szakaszán számos gyümölcsös szigetet tartottak nyilván, és ezekben, a szigeteken nem csak termékeny ösgyümölcsösök tenyésztek, hanem szőlő is.

Az Alföld másik nagy folyója a Tisza. A tiszaháti ártéri szilvások, almások mellett megtalálható volt az erdei gyümölcsként gyűjtögetett ligeti szőlő is.

Az utóbbi kétszáz évben a vízszabályozások, és a futóhomok felszakadása alaposan átalakította az Alföld természeti képét. Igen valószínűnek látszik, hogy hajdan a Duna-Tisza köze sokkal inkább a folyók vízteréhez tartoztak. A Duna-Tisza között dús fűvű rétek ligetes erdők jellemezték, melyeket kisebb nagyobb tavak és vízfolyások tagoltak. Feltételezhetjük, hogy Soltvadkert is ez egykor itt létező vadkert, vagyis vadgyümölcsöt is termő erdőről kapta a nevét. De természetes élőhelye lehetett a szőlőnek a mai Kiskőrös vagy Kecel is.

Ebben a korban a szőlőt nem kizárólag borkészítés céljára termesztették, hanem az főként étkezési célokat szolgált. A gyümölcsöskertek az anyaközségek közvetlen határában egy-egy kedvező fekvésű dombon keletkeztek úgy, hogy a gyümölcsöt lassan a szőlővel vegyes gyümölcsös váltotta fel. A termelés csak a saját szükségletek kielégítését szolgálta.

IV. Béla király idejében (1235-1270) keletről a tatár hordák előzőnlötték az országot. A lakosság a mocsarakba menekült, a tatár a falvakat felégette, a kerteket feldúlta. A nép egy része biztosabb vidékre költözött. A városok, falvak romokban heverték, a gazdaságok gazdátlanokká váltak. 1243-44-ben a betelepülő kunok és jászok lettek a terület új lakói. A tatárveszedelmet az Alföld szőlőültetvényei hamarosan kiheverték. Feltételezhető, hogy a szőlőterület a tartárjárás következtében nem csökkent, sőt a kunok betelepítését követően nőtt is. Míg a XI. és XII. században, a gyümölcsös-kertekben csak itt-ott volt egy-egy tőke szőlő, addig a XIII. század végén a megritkult gyümölcsfák helyére a könnyen szaporítható, gyors növekedésű szőlőt telepítették. Borkészítés szempontjából ez időtájtban a szőlőnek még nincs nagy jelentősége, csak étkezési szőlőt termesztettek. Borkészítéssel a magasabb dombok, a hegyoldalak lakossága foglalkozott. A bor ősidők óta nemcsak élvezeti cikk, hanem gyógyszer is. A tatárdúlás következtében fellépő járványok és az Alföld egészségtelen viszonyainak tudható be, hogy a lakosság fáradtságot nem kímélve igyekezett beszerezni borszükséglétét. Az alföldiek szőlőföldet vásároltak a Szerémségben, Dunántúlon vagy Tokajban. Az itt termelt boraikat további borvásárlásokkal egészítették ki, saját fogyasztásukra, de kereskedtek is vele. A XIV. század végén és a XV. század elején elkeseredett harcot folytattak az alföldiek az idegenben levő szőlőföldjeikért és azért, hogy a hazaszállított borokat útközben minél kisebb vámok sújtsák. Aki nem tudott idegenben szőlőbirtokhoz jutni, helyben kezdett, az alkalmas dombokra szőlőt telepíteni. A szőlőtermesztés ez időben az Alföldön kezdett a borkészítés felé eltolódni. A korabeli oklevelekből már az itt termelt bor minőségére is találunk utalást. Horváth Mihály írja egy 1842-ben megjelent munkájában: „A szabadszállási borok jóságát eléggé bizonyítja az, hogy Lajos saját asztalára szedeté ezen szőlők tizedét”. A későbbi kutatások szerint az utalás Szabadhegyre vonatkozik, így a legenda, mely szerint Nagy Lajos király (1342-1382) udvarában alföldi borokat is fogyasztottak további igazolásra vár. A szőlők tulajdonjoga ebben az időben egészen különleges volt. Mindenki szabadon adhatott, vagy vehetett szőlőt. A szőlőnek való területet az erdőtől fáradtságos munkával kellett elhódítani. Így e korban a szőlőhegyek birtokossága a legkülönbözőbb osztályhelyzetűekből állott. Még ma is láthatók szőlőhegyeken a maradványai a főúri lakok és a mellettük levő viskóknak. A szőlőterület bekerítetttségénél fogva mindinkább autonóm területté vált és külön törvényei alakultak ki.

Az Anjouk és Hunyadiak idejében tovább fejlődött és gazdagodott az Alföld szőlőterülete. Így alakultak ki az alföldi falvakat és városokat körülvevő gyümölcsfákkal tarkított szőlőskertek. A magasabb fekvésű dombok humuszos talaja igen alkalmas volt a szőlő termesztésére.

Az Alföldön már a középkorban használták a hegy megjelölést, mert az alföldi népnél minden kis dombot hegynek nevezett. Ez is utal arra, hogy az alföldiek szőlői eredetileg a Szerémségben és a Dunántúlon, hegyes vidékeken voltak. A szőlőhegyek a nevüket általában azokról az utakról nyerték, amelyek mellett elterültek. Így kapták például a Kecskemét környéki dombokon XIV. században települt, legöregebb szőlőterületek a „Budai-hegy, Körös-hegy, Vacsi-hegy elnevezést.

A török háborúk és a török hódoltság ideje nagy megpróbáltatásokat hozott az Alföld népére. Mohács előtt a vidék virágzó gazdasága a hódoltság alatt elpusztult. A török uralom kezdetén, alig fél évszázad alatt a kultúra semmivé vált, a vidék műveletlen vadonná változott. A török hódítás következtében a lakosság elmenekült, csupán néhány város pár ezer lakója maradt meg otthonában. A török adórendszer a fejadótól kezdve a kapu-, ágypénz-, szőlő-, bor-, cseberadón át mindent megadóztatott. Az elpusztult falvak lakossága a mezővárosokba húzódott. Ekkor fejlődtek ki a nagyobb települések, mint Nagykőrös, Cegléd, Kecskemét, Halas, Szeged, melyek khász birtokok voltak, így némileg védelmet élveztek.

A török hódoltság időszakában hosszú időn át nem volt lehetőség új szőlők telepítésére. Később a városok környékén levő szőlők felújítása megtörtént, ugyanis a távoli szőlőbirtokokat e települések lakói elvesztették és helyben kellett a szőlőterületek pótlásáról gondoskodni.

A törökök kiverése után megindult indult a szőlő és gyümölcs telepítés. A birtokukra visszatért földbirtokosok más vidékek termelési tapasztalatait is hasznosították. A telepítéshez a mezővárosokból szerezték be a szükséges szaporító anyagot. Erre az időre tehető a későbbiekben oly meghatározóvá váló szőlőfajták tömeges elterjedése, a Kövidinka, Kadarka fajták térnyerése. A Kadarka szőlő terjedésével egy időben a balkáni vörösbor kultúra is meghonosodott.

Az Alföld elvadulása és a homok előretörése állandóan nőtt. A XVIII. század végén az Alföldön erőteljes sivatagosodás indult el. Az akkori országgyűlés is sokat foglalkozott a futóhomok kérdésével. Az Alföld lakossága ösztönösen rájött, hogy a homok megkötésének a leghasznosabb növénye a szőlő. A homok alatt mindenütt megtalálható a lösz, melyben a mélyen gyökeresedő szőlő igen jó táptalajra talál.

A városok kezdeményezésére indult meg a nagyarányú gyümölcs és szőlőtelepítés a Kiskunságban. A helyi önkormányzatok különböző intézkedésekkel ösztönözték polgáraikat a kertészeti kultúrák művelésére. Ekkor alakulhatott ki a ma is jellemző kétlaki életmód ebben a régióban. A szarvasmarha mellett a bor lett a legfontosabb kereskedelmi cikk. A szőlőterületek növekedése következtében a helyi piacok telítődtek. Az Alföldön termesztett bortól, akik azt nem ismerték, idegenkedtek, és még akkor sem fogyasztották, ha a minőségük a hegyi borokéval vetekedett. A helyi termelők ezért cselhez folyamodtak, és a boraikat a szőlőhegyek neveivel kínálták. „Átvitték a hegyen!”. A XIX. században, a köztudatban sokáig tartotta magát az a vélemény, hogy csak hegyen terem igazán jó bor, s a vásárlók a bizalmatlanságukat a valóság ismeretében sem tudták félretenni.

Az alföldi szőlőtermesztés kialakulásában új fordulópontot jelentett a filoxéra megjelenése. A szaksajtóban, a napilapokban százával jelentek meg cikkek a filoxéráról és az ellene való védekezésről. Adminisztratív intézkedések egész sorát hozták a vész tovaterjedésének megakadályozására. Míg hazánk szőlőterülete 1885-ben 752 ezer kh volt, addig 1894-re 423 ezer kh-ra csökkent le a filoxéra pusztítása nyomán. A szőlősgazdák legnagyobb bosszúságára a legszebb, és minőségben legjobb hegyi szőlők pusztultak ki, és az addig lenézett homoki szőlők mentesek maradtak a fertőzéstől. A homoki szőlőtermesztés iránti előítéletek megszüntetésében nagy szerepe volt a kecskeméti Állami Miklós-telepnek. Bár a telep 1883. évi felállításának nem az volt a célja, hogy az Alföldön a minőségi szőlő- és bortermelést növelje, mégis e telep létesítésének köszönhető, hogy alig fél évszázad alatt az Alföld szőlőterülete négyszeresére növekedett.

Miklós-telep létesítésének fő célja az volt, hogy a termesztett fajtákat a filoxéra pusztítása elől megmentse, és továbbsszorítsa. 1892-ben a földművelési miniszter rendeletére a Miklós-telep termelésének egy részét fajtánként külön-külön szüretelték, és a Magyar Királyi Országos Központi Mintapincészetben dolgozták fel. A borok jó minősége meglepte a szakembereket, egyúttal bizonyította azt is, hogy a homoki borok minősége a pincészetekben elvégzett szakszerű borkezelések esetén megfelel a legkényesebb ízlésnek is.

Miklós-telep példája csakhamar buzdítóan hatott a homokterületeknek szőlővel való beültetésére. Ebben a tekintetben különösen Kecskemét, Tiszakécske, Izsák, Kiskőrös, Soltvadkert, Kecel, Kiskunhalas, Kiskunmajsa, Jánoshalma, Bácsalmás mutatott jó példát. A telepítések a kor előírásainak figyelembe vételével történtek. A talaj forgatásával, a rónázással szabályos szerkezetű ültevények alakultak ki. Törvényes intézkedések egész sora, adómentességgel és kedvezményekkel segítette elő a homoki szőlők telepítését. Jó tőkebefektetésnek ígérkezett az Alföldön a szőlőtelepítés. Gomba módra szaporodtak el a 80-100 holdas telepek. Egyes községekben nagyvállalkozók alakítottak ki összefüggő mintagazdaságokat. Ilyenek voltak a Svájcból ide települt szőlőtermesztő Wéber Ede, aki a Helvéciai telepet létesítette, vagy a Kláber telep, Platter telep stb. A századfordulón Kecskeméten élt és dolgozott a legnagyobb magyar szőlőnemesítő Mathiász János (1838-1921), aki munkássága során 88 csemege és borszőlőfajtát állított elő, és lefektette a korszerű csemegezőlő termelés alapjait. Egymás után épültek fel a 2-3 ezer hl-es pincészetek és prэшázak is, melyek a kor legmodernebb eszközeivel lettek berendezve.

Még be sem fejeződött a filoxéra vész utáni rekonstrukció, amikor az első világháború, majd azt követően a túltermelési válság súlyos csapást mért a borgazdaságra. Az I. világháborút követően a szőlőterületek egyharmada a határokon kívül került és így a homoki szőlők relatív részesedése megnőtt.

A két háború közötti időszakot a Kiskunsági borvidéken is a stagnálás és a hanyatlás jellemezte.

A második világháború időszakában a szőlő- és bortermelés színvonalában a munkaerő és termelő eszközök hiánya miatt további hanyatlás állott be.

A második világháborút követően növekedett a termelési kedv, de az alapvető termelési eszközök hiánya miatt a szőlőtermesztés és borászat színvonala nem emelkedett. 1946-ot követő években a Kiskunsági borvidék területén tevékenykedő borkereskedők pincéinek államosításával kialakult az Állami Pincegazdaság szervezete. A bor jövedéki cikként pénzügyőri ellenőrzés alá esett.

1957-től kezdődően a II. ötéves terv időszakában megindult a második szőlőrekonstrukció. Ekkor alakultak ki az állami gazdaságok szőlőgazdaságai, melyek koncentráltan 500-1.500 ha ültetvényi területükkel a nagy volumenben előállítható, egységes minőségű árualap termelés feltételeit teremtették meg. A telepítéseket követően a kor színvonalának megfelelő borászati üzemeket építettek, melyek alkalmasak voltak a termés feldolgozására, és a borok belföldi és export értékesítésére.

A Tsz szervezések során kialakult mezőgazdasági szövetkezetek kertészeti ágazataiban is helyet kapott a szőlő. Az Alföldi borvidéken a magángazdálkodás a mezőgazdaság szocialista átszervezése idejében is megmaradt. Sajátos formája a Kiskörös, Soltvadkert, Orgovány térségében a szakszövetkezet, mely a termelőket integrálva működött közre a termés értékesítésében.

Az 1970-es évek végén, az 1980-as évek elején művelésmód és fajtaváltás zajlott le a térségben. A szakcsoporti keretek között telepített ültetvények fajtaszerkezete a fehér szőlőnél az interspecifikus fajták felé tolódott el. Ebben az időszakban alakult ki a vörös bort adó ültetvények kedvező fajtaszerkezete is. A borászati technológia tovább fejlődött, Izsákon, Kecelen, Kecskeméten, Kisköröshön, Kiskunhalason, Nyárlőrincen, Soltvadkerten, Szeged-Szőregen korszerű palackozó üzemek létesültek. A termelés volumene a nyolcvanas évek végére meghaladta a kettőmillió hl-t. A termelt bor 60%-a keleti exportra került, a szocialista országok között a fő felvevő piac a Szovjetunió volt. Az 1990-es évek elején a piaci viszonyok gyökeresen megváltoztak, az addig korlátlanul tűnő lehetőségek megszűntek és a borok jelentős része eladhatatlanná vált. A készletek finanszírozása a bankkamatok emelkedése következtében megoldhatatlan probléma elé állította a borászati vállalatokat. Többségük emiatt csődbe ment. A politikai rendszerváltás a szövetkezeti és kárpótlási törvények életbe léptetésével megindította a szőlőtermesztés atomizációját, a birtokviszonyok átalakulását. A kormányzati politika lehetővé tette a termelők részére az adómentes boreladást. A helyi termelők átlátva a borértékesítés problémáit közvetlen értékesítésbe kezdtek. A szőlőültetvényeket ért fagy, aszály és a piaci bizonytalanság következtében számottevő telepítés elmaradt, s a térségben jelentősen visszaesett a szőlőtermő területek száma, valamint gazdaságosan nem művelhető területeket a termelők elhagyták, így a szőlő termőterülete tovább csökkent.

Az Alföldön a szőlőtermesztés tehát nagy hagyománnyal rendelkezik. Ma az Alföldön a szőlő és bor mintegy 30.000 családnak ad megélhetést, vagy kiegészítő jövedelmet.

Keresztes József (1992) Az Alföld borvidégeinek eredvédelmi kérdései (előadás)

Keresztes József (1994) Az alföldi borok megnevezésének kérdései (előadás)

(szerző.előadó: hivatali beosztása: Keresztes József tudományos tanácsadó – FVM Szőlészeti és Borászati Kutató Intézet, Kecskemét)

2.2 ŐSZIBARACK

Az őszibarack, feltehetően az északnyugat-kínai területeken megtalálható alapfajokból származik. Magyarországra valószínű a rómaiak, görögök hozták be. Már a XVII-ik században az őszibaracknak ismerték több változatát.

A **szatymazi termőtáj** rendelkezik mindazokkal a termőhelyi adottságokkal, amelyek a kiváló, delikátesz minőségű őszibarack termesztéséhez szükségesek. Az évi napfénytartam eléri, vagy meghaladja a 2000 órát. A termesztés biztonsága a szatymazi termőtájon a legjobb hazánkban, jó vízgazdálkodású, levegős, humusszal jól ellátott talajon.

Az őszibarack nevét onnan kapta, hogy régen a barack beérési ideje ősszel volt. Ma már a szatymazi őszibarack termőtájon az érési idő június közepén elkezdődik, a különböző érésű őszibarack fajták termelésével folyamatosan biztosítják a szállítható termés mennyiséget egészen október elejéig.

Az érett szatymazi barack illatos. Az illatanyagok erőssége, jellege termőtáji adottság is nem csupán genetikai sajátosság. Az őszibarackok íz és zamatanyagai fajtánként változóak. A szatymazi barack így módon inkább rögzíthető a termőtájhoz, termesztés technológiához, mint a termesztett fajtákhoz, ami igen általános jelenség a világ őszibarack termőtájjain.

A kiváló minőségű, méretű és jó télállóságú fehér húsú **Szatymazi Ford tájfajta** alapozta meg a térség hírnevét. 1965 után az alacsony savtartalmú, sárga húsú fajták a Szatymazi termőtájban is felváltották a hagyományos fajtákat, mivel húskonzisztenciájuk rossz volt (a szedés nyomai foltokban jelentkeztek a gyümölcsön). A FORD fajta szőrözöttsége intenzív volt, amit a fogyasztó nem fogadott el. Hanyatlásának másik oka a kisüzemi jelleg, sok kézi munka igény, amely a szövetkezetekben nem volt biztosítható.

A szatymazi hagyományok tovább élnek. Kisugárzását ma is látjuk a környező településeken, ahol **az őszibarack termesztése szintén elterjedt (Zákányzsek, Bordány, Zsombó, Mórahalom, Szatymaz).**

2.3 FŰSZERPAPRIKA

A paprikát az amerikai földrész felfedezését követően Európába spanyolok, portugálok hozták. „Nyugat-Indiai Szigetek” Közép- Amerika mellett a paprika másik őshazájának számít: Így jöhetett Nyugatról, de Kelet felől is. Hozzánk nagyobb valószínűséggel délszláv, bolgár, török közvetítéssel érkezett 1500-as években. Egyik régi neve, „törökbors” utal erre. A „paprika” szláv (szerb) eredetű szó.

Először főúri, vagy kolostori kertek mellett virágcserepben, házak, lakások ablakaiban termelték dísznövényként. A 18. században lett fűszernövény. Termesztése lassan terjedt el. Az 1900-as évek elejétől már igen fontos gazdasági növény. Sok ember megélhetési forrásává vált. Szegeden A XVI. Század közepén (1550-es években) a Ferences rendi kolostor kertjében termelt először paprika. Elterjedt Szeged – Alsóváros – Szent Mihály- Rózske térségében is.

A **szegedi fűszerpaprika-örlemény** a kedvező adottságokkal rendelkező szegedi tájkörzetben hagyományos módon megtermelt, államilag elismert fajtájú fűszerpaprika növény, valamint a magyar cseresznyepaprika fémzárolt védőmagjából származó növény tövön beérett, utóérlelt, majd megszáritott termésének megőrlésével készül. Különleges, kizárólag a szegedi fűszerpaprika-örleményre jellemző ízét, aromáját és színét a tájkörzetben nemesített és termelt édes, csípősségmentes és csípős fajtáinak feldolgozása során alkalmazott technológia és minőségbiztosítási rendszereknek köszönheti. Az alapanyag 100%-ban a fűszerpaprika termés.

A fűszerpaprika a világ egyik legnagyobb mennyiségben használt fűszere. Az élelmiszerfogyasztásban betöltött szerepe miatt nélkülözhetetlen növénye a magyar konyhának. A fűszerpaprika felhasználása örleményként a konyhában, konzerv és húsiparban, húskészítményekben nélkülözhetetlen.

A fűszerpaprika örlemény az illatok, ízek, aromák együttese, a magyaros ételek legfőbb összetevője, gazdag vitaminforrás. Magas C-vitamin tartalma, megnyerő színe, magas színezéktartalma, édeskés vagy csípős íze igazi magyar fűszerré alakította ki, és vált világhírévé. Konyhai és élelmi-

szeripari felhasználásán túl jelentős szerepet tölt be a gyógyászatban, érrendszeri betegségek ellen, illetve sportkrémek alapanyagaként használják. A kozmetikai ipar területén hajlakkok, krémpúderek készülnek belőle. Kiegészítő takarmányokként, pl. a tojássárgájának színét javítja. **A Szegedi fűszerpaprika-őrlemény „Oltalom alatt álló Eredet Megjelölést” kapott.**

A fűszerpaprika az elmúlt évszázadok során a táplálkozásban betöltött szerepénél és gazdasági jelentőségénél fogva egyre közelebb került a magyar emberhez, összefonódott mindennapi életével. Igazi magyar növényé, terméké „**HUNGARICUM**”-má vált, annak ellenére, hogy nem őshonos növény itt.

Szegei fűszerpaprika termőtája, Szeged környékére korlátozódik. A termesztéshez legmegfelelőbb a tiszai öntés talaj, annak kitűnő tápanyaga és vízháztartása, továbbá az a több 2000 óra napsütés, amely a tájra éghajlati tényezőként jellemző. Ehhez járult a szakértelemmel végzett szelekció, illetve nemesítés fajtakitenyésztés, másrészt pedig a sok évszázados tapasztalat.

A szegedi termelési körzethez tartozott Szeged szabad királyi város területe (ebbe foglaltatik Röske, Szentmihálytelek, Alsóközpont, Mórahalom), Tápé, Kiskundorozsma és Gyálarét. A szegedi paprikaként a szegedi zárt körzetben megtermelt nyersanyagból készült őrleményt lehetett forgalomba hozni.

2.4 HOMOKI SPÁRGA

Már az ókorban ismert és fogyasztott üde tavaszi illatot adó évelő zöldségnövény a spárga. Hazánkban a múlt században vált népszerűvé a homoktalajokon, különösen Bács-Kiskun és Csongrád megyében a halványított és a zöld változata. Magyarországra a mediterrán kertkultúra révén a salátával, az articsókával és az egressel került. Homokhátsági térségben a XX. Sz. végén honosodott meg.

A spárga évelő növény 12-15 évig tartható. A zsenge hajtásokat „sípokat” használják étkezésre. A szedést naponta egyszer vagy kétszer is megtehetjük. Intenzív hajtásnövekedés a laza homoktalajokban naponta meghaladhatja a 6 cm-t. A homoki spárga eredete a köztermesztésben szereplő Braunschweigi és a Mary Washington fajtákból és azok külföldi nemesítéséből származik.

A spárga igen értékes növény, a fehér színű a legdrágább. A fehér vagy zöld színű Homoki Spárga gazdag vitamin és ásványanyag tartalma, speciális zamatanyagai miatt étkezésünk egyedi kiegészítőjét képezheti. A téli vitaminszegény táplálkozás tén a spárgának jelentős szerepe lehet a tavaszi étrend bővítésében.

A magyarországi termelési körzete (Csongrád halványított spárga, Kiskőrös, Békéscsaba zöld spárga) nem régen alakult ki, azonban több egyei sajátossággal rendelkezik. „A Homoki Spárga speciális termesztés-technológiája és kiváló minősége által a régió hungaricum termékei között szerepelhet”

Csongrád megyében kb. 280-300 ha spárgát termelnek. Csengele, Pusztamérges, Öttömös, Ásotthalom, Mórahalom és Szeged környéki termelők.

Öttömösön az egyik legfőbb mezőgazdasági termék a spárga, amelynek termesztése egy ideje komoly szerepet játszik az itt élő családok megélhetésében.

A spárga termesztése a helyiek leírása szerint – főleg a viszonylag rövid idejű kényszerítő következményeként – nagyon igénybe veszi a termelő, valamint az egész család fizikai, teherbíró képességét. Ezért nem is csoda, hogy a **spárgaidény lezárását mindig megünnepli a falu. Eleinte Spárganapot, Spárgabált szerveztek, majd ebből nőtt ki magát a teljes kistérséget – ma már ügyszólván az egész homokvidéket – megmozgató Spárgafesztivál.**

3. KÉZMŰVESSÉG A TÉRSÉGBEN

Globalizálódó világunkban háttérbe szorultak a sok kézimunkát igénylő, természetes alapanyagokból készülő népi kézműves alkotások, használati tárgyak, gyermekjátékok. Az utóbbi években azonban tanúi lehettünk annak, hogy a nemzetek hagyományőrzése, ápolása erősíti a nemzeti identitást.

Szeretnénk felkelteni az érdeklődést a gazdag és sokszínű kézműves tevékenység szépsége, a hagyományok ápolása iránt.

A kézművességnek, a mesterembereknek mindig kiemelkedő szerepük volt a magyarság, a magyar nemzet történelmében, sorsának alakulásában.

A gazdaság fejlődésében a kézművesség fontos szerepet tölt be ma is. A mai kézműves mesterembereknek sokoldalúnak és jól képzett egyéneknek kell lenniük a versenyben maradás érdekében.

A térségben a kézműves hagyományokat a kosárfonó, népi hímző, szövőmesterek őrzik. Tudásuk átörökítését településenként színes képet mutató civil szerveződések segítik, amelyek például húsvétkor **tojásfestést**, karácsonykor **csuhébábú készítését**, nyáron **porcelánfestést**, **szövést** és egyéb népi mesterségeket oktatnak az érdeklődőknek.

A települési közösségi házak hímező köröket, kézimunka szakkört, fafaragó és fazekas táborokat szerveznek helyi mesterek, illetve neves művészek bevonásával.

Legtöbb településen működik alapfokú művészeti iskola, ahol a **gyerekek kerámia-készítést, különböző szövés technikákat, virágkötészetet tanulhatnak.**

Amatőr festők nagy számban élnek a térségben, köztük többen nemzetközi hírnévre is szert tettek színvonalat alkotásaikkal.

A térség turisztikai vonzerejének bemutatásával szeretnénk érdeklődést kelteni ezen tájegység iránt.

Kistérségi Túravezető

II/B.

Dr. Deák József Áron

A Csongrád megye délnyugati, homokhátsági részének
földrajzi, tájökológiai adottságai

A CSONGRÁD MEGYE DÉLNYUGATI, HOMOKHÁTSÁGI RÉSZÉNEK FÖLDRAJZI, TÁJÖKOLÓGIAI ADOTTSÁGAI

1. FÖLDRAJZI ADOTTSÁGOK, FELSZÍNFEJLŐDÉS

A *geológia* egy adott földrajzi egység földtörténetével foglalkozó tudományág. A Duna-Tisza közti Homokhátság a jégkorszaki Ős-Duna hordalékkúpja, amelynek két keleti nyúlványa közül a legdélebbin – a **Dorozsma-Majsai-homokhát** nevű kistájon – helyezkedik el Mórahalom városa, s egyben Csongrád megye területének délnyugati része is. A hordalékkúp vastagsága 100-550 méter közt változik. E folyami hordalékok alatt a harmadidőszak végi Pannon-tó tavi üledékei találhatók, amelyek a Pannon-tenger több száz méter vastag tengeri üledékeit fedik be (agyagpala, homokkő, konglomerátum (kavicskő), mészkő). A jégkorszaki hordalékkúp üledékei az ivóvíz ellátásban (rétegvíz kutak vize innen származik) játszanak fontos szerepet, míg a harmadidőszaki rétegek a térség termálvíz, földgáz és kőolaj kincsét rejtik.

A **jégkorszaki hordalékkúp** egészére jellemző, hogy az finomabb (iszap és agyag) és durvább (homok) üledékek egymásra rakódott rétegeinek 3-4-szeri ismétlődéséből áll, amelyek alulról felfelé is finomodnak. Duna-Tisza közti Homokhátság felszíni üledékeit ugyan homok alkotja, a mélyben azonban agyag, iszap, kőzetliszt, lösz alkotta üledékek is találhatók. Ezek a finomabb, mélyben elhelyezkedő üledékek – különösen az agyagrétegek – fontos szerepet játszanak a csapadékvíz mélybe szivárgásának lassításában, vízzáró rétegeknek tekinthetők, s egyben északnyugati-délkeleti lejtésük következtében részt vesznek a felszín alatti talaj- és rétegvíz-áramlások irányításában. A fenti vízzáró üledékek lencsék formájában helyezkednek el a homok alatt, különböző mélységben, így a talaj és a különböző mélységben lévő rétegvizek kommunikálhatnak egymással, a réteg és a talajvíz közt közvetlen kapcsolat van. Ez nagy kihívást jelent az ivóvíz-minőség megőrzése szempontjából, mert azok könnyebben elszennyeződhetnek.

A fonatos jégkorszaki Ős-Duna a jégkorszak közepétől kezdődően kezdi elhagyni e tájra eső hordalékkúpját, ám a Duna-Tisza közti Homokhátság ma legmagasabban fekvő nyugati részén (Bugaci-és Kiskunsági-homokhát) a hordalékkúp ekkor még tovább épült. Ettől függetlenül kisebb Szeged felé tartó mellékágak még a jégkorszak későbbi időszakaiban is létezhettek, amelyek azonban folyamatosan feltöltődtek. Az utolsó jégkorszakban (würm) a Kalocsai-süllyedék kialakulása miatt a Duna végleg elhagyta a Duna-Tisza közét.

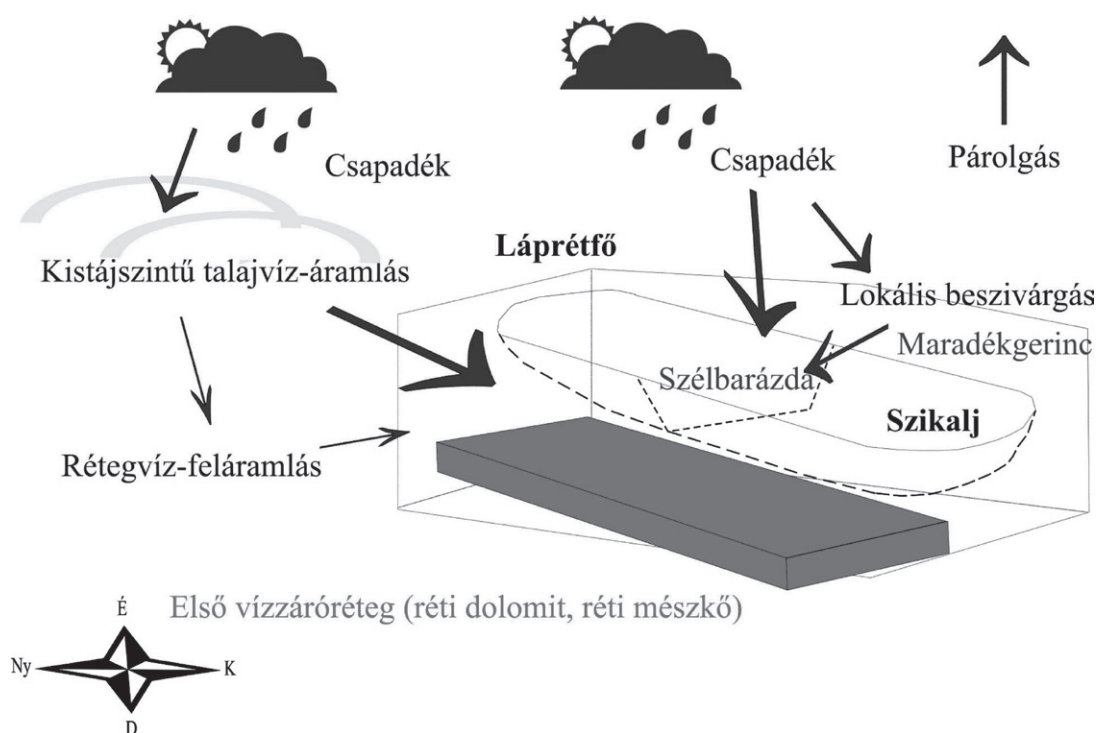
A szárazra került hordalékkúp homokos anyagán megindult a **szél felszínformáló tevékenysége**, ami kialakította a tájra ma is jellemző felszínformákat. A szél felszínformáló tevékenységének következtében kialakult felszínformákat *eolikus formáknak* nevezzük. A szél által átmozgatott, áttelepített homoküledékek vastagsága Mórahalom környékén 10-30 m. Az első jelentősebb homokmozgások már rögtön a Duna elvándorlását követően, a würm időszakban megkezdődtek, amelyek hatására feldarabolódtak, betemetődtek az Ős-Duna korábbi medrei. E 25000-32000 évvel ezelőtti korszak (felső-pleniglaciális korszak a würmön belül) hideg száraz, szeles éghajlata, gyér növényzetű hideg sztyeppéi, erdős sztyeppéi kedvezőek voltak a futóhomok-képződéséhez, a félig kötött futóhomok-formák kialakulásához, így a kistáj jellemző felszínformái már akkor kialakultak. A jégkorszak végén ugyan még legalább három nagyobb homokmozgási periódus volt (utolsó glaciális maximum, idős és fiatal Dryas), ám ezek a meglévő formák nagy részét csak elsimították. A buckásabb térszíneken (Illancs-Kiskunhalas-Fülöpháza-Bugac vonala), illetve a DK-Kiskunság egy részén a jelenkor száraz, meleg korszakában, a mogyorókorában (8000-9000 évvel ez előtt) ismét voltak kisebb homokmozgások, ami ismételten félig kötött felszíni formákat hozott létre a jégkorszaki formakincs átrendezésével. Az i.sz. 0-400 közti száraz időszak klimatikusan is ismételten kedvezett a kisebb homokmozgások megindulásának, de ettől kezdve inkább az emberi tájhasználat (földművelés, extenzív állattenyésztés) intenzitásának növekedése miatt következtek be homokmozgások – lásd bronzkori,

népvándorlás-kori, Árpád-kori és XVIII. századi futóhomok-mozgások -, amelyek azonban csak kisebb méretű formákat eredményeztek.

A Duna-Tisza közti Homokhátság (különösen Mórahalom környékének) **felszíni formái** ún. *félig kötött homokformák*, amely azt jelenti, hogy a formákat kialakító szél felszínformáló tevékenysége nem csupasz homokfelszíneken, hanem növényzettel részben fedett felszíneken zajlott. A félig kötött homokformákat a lepelhomok-hátak, a maradékgerincek, a szélbarázdák, a deflációs laposok és a garmada-buckák képviselik, de a Duna-Tisza közti Homokhátság nyugati, legkiemeltebb területein (Illancs-Bugac-Fülöpháza vonala) parabolabuckák, valamint a szabadon mozgó futóhomok-formákat képviselő (növényzetmentes térszínen kialakult) hosszanti dűnék is előfordulnak. A **szélbarázdák** és azok, 1 km-nél hosszabb változatai, a **deflációs laposok** a szél eróziós tevékenysége által kivált mélyedések. E vizenyős mélyedéseket, eróziós formákat a népnyelv összefoglaló néven **semlyékek**nek nevezi. A szomszédos, egymáshoz közeli gyér növényzettel borított szélbarázdák egymásba szakadhattak az uralkodó szélirányra merőleges észak-északkeleti, vagy délnyugati (második leggyakoribb szélirány) szelek hatására, s így hálózatos H-alakú felszínformák jöhetnek létre (lásd Kisiván-szék (Domaszék), Ezerarcú-semlyék (Zákányszék)). A kifújott homokot a szél a semlyékek környékén lapos **lepelhomok-hátak** vagy hátsabb **garmadabuckák** formájában halmozta fel (akkumulációs formák). A homokformák anyaga északnyugatról délkelet felé finomodik – a középszemű homokot az aprószemű homok váltja fel, ami kihatással van a felszínformák megjelenésére is. A semlyékektől délkeletre a finomabb szemű homokból garmadabuckák helyett inkább lepelhomok-hátak képződtek a Duna-Tisza közti Homokhátság délkeleti részén. A szélbarázdák, deflációs laposok, hosszanti dűnék, garmadabucka-sorok zöme az uralkodó széliránynak megfelelően északnyugat-délkeleti irányú (1. ábra).

A szélbarázdákban, deflációs laposokban **szikés tavak** is kialakulhattak (a népnyelv ezeket *szék*-nek nevezi), amelyekben vízzáró vagy vizet kevésbé átteresztő tavi üledékek (*réti agyag, szikés iszap, mésziszap, réti mészkő, réti dolomit*) képződtek. A szikés tavak, semlyékek mélyedéseibe kalcium, magnézium és hidrogénkarbonát-tartalmú talajvízáramlások érkeznek a magasabb térszínnek felől, ugyanis a dunai üledékekben ezek az ionok nagy mennyiségben vannak jelen. A mélyedésekben összegyűlt vizek oldott anyagtartalma a nyári párolgás következtében az aljzaton kicsapódik, s az ionösszetétel függvényében *réti mészkő* vagy *réti dolomit* képződik. A párolgás és a növényzet CO₂ elvonó hatására a fenti meszes üledékek kiválását követően a talajoldatok nátrium-tartalma is kicsapódik *szikós* (Na₂CO₃) formájában, ami a korábban kiülepedett réti mészkő és dolomit rétegekre rakódik. Ha a talajvíz már nem önti el a szikés tavat, akkor a szikós-képződés megszűnik, a szikót a szél kifújhatja, a csapadék azt a mélyebb rétegekbe szállíthatja. A szikósöprés a XIX. században Szeged környékén fontos tevékenység volt, ami a szappankészítés fontos alapanyagát jelentette.

A fenti geológiai adottságok nagymértékben meghatározzák a Duna-Tisza közti Homokhátság **hidrogeográfiai**, így **talajvíz** viszonyait is, amely e táj peremén 1-2 m mélyen, míg annak központi, magasabb fekvésű részén 3-4 m mélyen volt már a XX. század közepén is. Az 1956-75 közti közepes talajvízmélységhez képest 1991-re bekövetkezett talajvízszint-süllyedés a buckásabb, magasabban fekvő területeken volt a legnagyobb (2-3 m). Ezzel szemben a Homokhátság délkeleti peremén, amelyet regionális talajvízáramlások táplálnak, a talajvízszint süllyedése csak 1-2 méter volt. Mivel a kistáj üledékrétegei az egykori folyóvizek lefutási irányait követve északnyugat-délkeleti lejtésűek, így a felszín alatti vizek is északnyugatról délkelet felé (a magasabb fekvésű területek buckavidékei felől az alacsonyabb fekvésű lepelhomok-hátak uralta tájak felé) áramlanak (1. ábra), ami a Homokhátság keleti peremén lassította a talajvízszint csökkenését. A talajvízszint-csökkenés az elmúlt évtizedek időjárási szélsőségeivel és a belvízelvezetéssel hozható összefüggésbe, de az emberi tájhasználat (rétegvíz-kitermelés, erdősítés, gyümölcsös-telepítések, öntözéses zöldségtermesztés) is erősítették e folyamatot.

1. ábra Felszínformák, vízrajzi és geológiai adottságok, valamint a növényzet kapcsolata a Duna-Tisza közti Homokhátság délkeleti részén (Dorozsma-Majsai-homokhát), a semlyékek működésének sémája

A **talaj** a geológiai adottságok, az éghajlat, a felszínmorfológia, a növényzet, az állatvilág kölcsönhatásában alakult ki, de az emberi tájhasználat is jelentősen befolyásolja további fejlődését. A DK-Kiskunság talajai magas kalcium- és karbonát-tartalmuk miatt jó termőképességűek. Ezen ionok a réti mészkő és réti dolomit lencsék talajvíz hatására bekövetkező mállásával pótlódnak, így a felszín közeli talajvizeknek a táj termőképességének megőrzése szempontjából is fontos a szerepe. A lepel-homok-hátakon, homokbuckákon *humuszos homoktalaj* található. A *réti talajok* a semlyékek nem szikes, talajvíz-feláramlásos, nyárra kiszáradó részein jellemzők. A pangóvízesebb területeken *lápós réti talajok* is megjelenhetnek. A semlyékek kissé szikesebb, vízjárta részein *szolonyeces réti talajok*-kal találkozunk. A szolonyeces tulajdonság a talaj szerkezetének meglétére és a mélyben – általában 1 m – történő sófelhalmozódásra utal. A Duna-Tisza közti Homokhátság legszíkesebb *szoloncsák* típusú talajait a szikes tavakkal kitöltött szélvájta mélyedésekben találjuk meg. E talajok egész szelvénye, különösen a felszínen sós, a talaj kémhatása erősen lúgos. A felszínen a sziksó fehéren kivirágzik.

2. TÁJFÖLDRAJZ.

Tájföldrajzi értelemben a Duna-Tisza köze több részre tagolható. E táj tengelyében a Duna-Tisza közti Homokhátság található, amely több kistájból tevődik össze. E homokból felépülő hordalékkúp délkeleti nyúlványa a *Dorozsma-Majsai-homokhát*, ahol Mórahalom is található. E tájat északnyugat felől a Bugaci-homokhát (Kiskunhalas-Bugac-vonala), nyugat és délnyugat felől a Felső-Bácskai-löszhát (Kisszállás-Kelebia-vonala) határolja. A Dorozsma-Majsai-homokhát délkeleti határa a Szegedi-sík löszvidéke (Röszke-Maty-ér-Szatmaz-Fehér-tó-Sándorfalva vonala), míg keleten a Dél-Tisza-völgyig, azaz a Tisza árteréig terjed. Északkelet felől a Kiskunsági-löszösháttal határos (Ópusztaszer-Pusztaszer-Kiskunfélegyháza-Kecskemét-vonal) E táj dél felé a Vajdaság területére is átnyúlik a Szabadka-Horgos vonalában, ahol e tájat *Horgosi-homokhátnak* (*Horgoška peščara*) nevezik.

3. VÉDETT TERMÉSZETI TERÜLETEK TÍPUSAI A DOROZSMA-MAJSAI-HOMOKHÁT CSONGRÁD MEGYEI RÉSZÉN

A hazai természetvédelemben a védett természeti területeknek 5 főbb típusa van, amihez hatodiként csatlakozik, a korábbiakkal részben átfedve, részben elkülönülve a Natura 2000-es, Európai Unió jelentőségű védett területek hálózata.

Nemzeti park, mint a legnagyobb, legmagasabb szintű területi védettségi kategória nem található a vizsgált tájegységben.

Tájvédelmi körzet minősítésű védett természeti terület jelenleg csak a kistáj keleti szegélyén, az 1976-ban alapított **Pusztaszeri Tájvédelmi Körzet**ben található. E tájvédelmi körzethez e kistájból a Sándorfalvi-erdő, a Hantházi-erdő déli és északi része, Ópusztaszeri Emlékpark és a község keleti határa, a Baksi-pusztá nyugati szegélye (Rontószél, Kiszer, Csatakos, Gyenes-szék nyugati és északi szegélye) valamint a Tömörkényi-erdő a Baksi-pusztá valamint a Pusztaszer-Ópusztaszer és a Pusztaszer-Tömörkény műutak által közre fogott területek (e terület legnagyobb természeti értékei a szikes élőhelyekkel kitöltött semlyékek) tarozik. A fenti erdőterületek botanikai szempontból kevésbé értékesek, főleg telepített akácok, nemes nyarasok alkotják, amelyekben elszórtan telepített fehér nyaras és kocsányos tölgyes foltok, valamint honvédségi használatban álló kiterjedt homoki sztyepprétek borította tisztások is találhatóak. A Baksi-pusztá nyugati szélének, valamint a Munkástelep és Pusztaszer közti szikes tómedrek, semlyékek szikes élőhelyei (szikes rétek, mézpázsitos szikfokok) a legértékesebbek, de jelentős parti madár élőhelyek is egyben, peremeiken homoki sztyepprétek is előfordulnak.

Régóta húzódik egy határon átnyúló tájvédelmi körzet, a **tervezett Körös-éri Tájvédelmi Körzet** megalapítása, amely többszöri nekifutás után még a mai napig sem alakult meg. Ez a határ mentén futó Körös-ér és nagyjából az 55-ös út vonala közti értékesebb természeti területeket fogná össze. Ez azonban mozaikos tájvédelmi körzet lenne, mert az értékes élőhelymozaikok közti szántók, erdők, lakott területek nem kerülnének be a tájvédelmi körzetbe. A tájvédelmi körzet 14 mozaikból állna, amelyből három (Süveg-Magyari-erdő és Átokházi-tőzezbánya, a Rivói-erdő és semlyék, valamint a Kelebiai-halastavak és erdő) valójában két egymással szomszédos, de valamelyest elkülönülő terület-egységet jelent, amelyek az egymással való határosság miatt egy mozaikba kerültek.

A tervezett tájvédelmi körzet mozaikjai az alábbiak lennének:

- 1, Süveg-Magyari-erdő és Átokházi-tőzezbánya (Ásotthalom)
- 2, Rivói-erdő és semlyék (Ásotthalom)
- 3, Kissori-semlyék (Ásotthalom)
- 4, Tandari-rét (Ásotthalom)
- 5, Ásotthalmi Csodarét (Ásotthalom, részben Mórahalom)
- 6, Ásotthalmi Emlékerdő (Ásotthalom)
- 7, Ásotthalmi Bogárczó-rét (Ásotthalom)
- 8, Tanaszi-semlyék (Mórahalom)
- 9, Csipak-semlyék (Mórahalom)
- 10, Madarász-tó (Mórahalom)
- 11, Nagyszéksós-tó (Mórahalom)
- 12, Öttömösi Baromjárás (Öttömös)

valamint Bács-Kiskun megyében:

- 13, Bácsboristai-legelő (Kelebia)
- 14, Kelebiai-halastavak és erdő (Kelebia)

A fenti 14 területegység közül 12 – Csongrád megyére eső területegység – ma is valamilyenfajta területi védettséget élvez a hazai törvények szerint részben vagy egészben. Csak a Bácsboristai-legelő teljesen kivétel, míg a többi mozaikok közül a Kelebiai-erdő nem áll még természetvédelmi oltalom alatt. Így az **Ásotthalmi Csodarét országos jelentőségű természetvédelmi terület**, míg az

ásotthalmi Átokházi-tőzezbánya, a Tandari-rét, a Rivói-semlyék, a Kissori-semlyékek un. „ex lege láp”-ként, míg a mórthalmi Tanaszi-semlyék, a Csipak-semlyék, Nagyszéksós-tó, a Madarász-tó és a Kelebiai-halastavak „ex lege” szikes tóként országos védettségű területek. Mindemellett az Ásotthalmi Emlékerdő, az Ásotthalmi Bogárczó-rét (egyben ex lege szikes tó), a Rivói-erdő, a Süveg-Magyar-erdő és az Öttömösi-Baromjárás valamint a Kelebiai-halastavak és erdő mozaikból a Földi-járás **egyhajúvirág és tarka sáfrány** termőhelye helyi jelentőségű természetvédelmi területek.

A kisebb kiterjedésű, de hazai, illetve helyi természetvédelmi szempontból értékes területek **természetvédelmi terület** státuszt kaphatnak. Ezek közül az előbbi, országos jelentőségű értékeket is tartalmazó területeket országos jelentőségű, míg az utóbbiak helyi jelentőségű természetvédelmi terület védettséget kaphatnak e védett terület csoporton belül.

A megye területére Csengelénél benyúlik az 1976-ban alapított *Péteri-tó természetvédelmi terület* szikes élőhelyei, amely a megye Homokhátságra eső részének legrégebbi **országos jelentőségű természetvédelmi területe**. A Dorozsma-Majsai-homokhát Csongrád megyére eső területén 1990-ben több országos jelentőségű természetvédelmi terület jött létre. A **Pusztaszeri Fülöp-szék** kiterjedt mézpázsitos szikfokai és az annak peremén lévő szikes rétek, valamint e tó mentén költő parti madarak (**gulipán, széki lile, piroslábú cankó, bíbic**) és a **kanalasgémek**, nagy **kócsagok** miatt érdemel természetvédelmi oltalmat. Inkább kultúrtörténeti szempontból értékes az Árpád-halmon lévő *pusztaszeri Hétvezér- emlékmű*. Szintén 1990 óta országos jelentőségű természetvédelmi terület az **Ásotthalmi Csodarét**, amelynek főleg kékperjés láprétjei és homoki sztyepprétjei érdemelnek figyelmet. Fő **nevezetessége a mocsári kardvirág**, amely sokáig csak innen volt ismert a Dél-Alföldről a zákány-széki Ezerarcú-semlyéken lévő állományok megtalálásáig, de mellette jelentős **szibériai nőszirm, kornistárnics, fehér májvirág, buglyos szegfű, mocsári kosbor állomány** is található. A homoki sztyeppréteken az egyhajúvirág, a pókbangó, az epergyöngyike, a vitézvirág, az agárkosbor, a poloskaszagú kosbor és a fátyolos nőszirm is látható.

A balástyai **Ősze-szék** természetvédelmi terület sziki nádasokkal övezett vízpartja a megye Homokhátságra eső részének legmélyebb, így nyáron sem kiszáradó, természetes, halastóvá át nem alakított szikes tava. **Fontos gázlómadár-élőhely (lásd pl. nagy kócsagok, kanalasgémek).**

A **helyi jelentőségű természetvédelmi** területek közül az Ásotthalom külterületén lévő *Ásotthalmi Emlékerdő* (fehérfenyves) már igen korán és az *Ásotthalmi Ültetett-erdő* (Bedő-liget) 1944-ben védetté lett nyilvánítva. Előbbi egyedülálló módon őrzi a Csongrád megyében korábban is csak kevés helyen jelenlévő, megfogyatkozott homokbuckavilág élőhelykomplexeit, a homoki erdőssztyepp utolsó maradványa a megyében. Kiss Ferenc javaslatára ezen a természetes regenerációs folyamatokra bízott területen nyílt homokpusztagyepek és homoki galagonyás-nyaras facsoportok alkotta mozaikos táj jött létre, amely egykoron az egész Homokhátságot jellemezhetette. A nyílt homoki gyepek legnagyobb természetvédelmi értéke a tartós szegfű, de a védett növények közül a **homoki nőszirm, homoki árvalányhaj, a kései szegfű, a báránypirosító és a homoki vértő** is előfordul. Az ásotthalmi Ültetett-erdő alföldi zárt kocsányos tölgyesek felé regenerálódó állományaiban a kocsányos tölgy mellett jelentősebb a mezei szil aránya is. Tájédegen fajok is előfordulnak benne, mint a feketedió vagy a platán. Az 1990-es években további 3 terület kapott helyi védettséget. 1993-ban lett védett a *Bogárczó-rét*, amelynek egykori nyílt vízfelszínnel borított semlyékeinek nádasodó szikes réttein, kékperjés láprétjein a **mocsári kosbor** és a **kisfészkű aszat** gyakori, míg a semlyékbe nyúló, abba ékelődő maradékkerinceken **poloskaszagú kosbor** is található. A tómedencét puhafás-ligeterdőkre emlékeztető foltok valamint alföldi zárt kocsányos tölgyesek (gyöngyvirágos-tölgyesek) maradványai is szegélyezik. 1995 óta védett a **Rivói-erdő** egy nyílt homoki tölgyesek és alföldi zárt kocsányos tölgyesek (gyöngyvirágos-tölgyesek) uralta része, amelynek tisztásain homoki sztyepprétek és nyílt homokpusztagyepek is találhatók, amelyek a terület legnagyobb értékeinek számító **tarka sáfrány, egyhajúvirág, tavaszi hérics és homoki nőszirm** élőhelyei. Szintén 1995 óta védett a **Süveg-Magyar-erdő**, amely szintén a táj homokbuckák dominálta részéhez tartozik, amelynek erdős pusztai látképet a nyílt homokpusztagyepek és galagonyás homoki nyarasok mozaikjai kölcsönöznek. A nyílt homokpusztagyepekben a **báránypirosító, a homoki vértő, a homoki kikerics és a homoki árvalányhaj**, míg az erdőfoltokban a **vörösbarna nőszőfű, a széleslevelű nőszőfű és a piros madársisak** is előfordul.

1971-ben lett védett a **zsombói Ősláp**, amely e táj egyedülálló élőhelyegyüttese, legjobb állapotban megőrződött lápja. A láptavat fűzlápok és alföldi zárt kocsányos tölgyesek (gyöngyvirágos-tölgyesek) övezik, amelyek közül mindegyik unikalitásnak számít. A lápban még előfordul a **tőzegpáfrány**, ritkán a **buglyos szegfű** is. 1975-ben kapott helyi védettséget a **dorozsmai Nagyszék**, amely a Dorozsma-Majsai-homokhát és a Szegedi-sík határán fekvő kiszáradt szikes tómeder. Az egykori tómederben mézpázsitos szikfokok, szikes rétek találhatók, utóbbiban jelentő erdélyi útifű állományokkal. Botanikai szempontból ennél értékesebbek a tómeder partját övező homoki sztyepprétek, amelyeken jelentős **tarka sáfrány** állomány található, de a ritka **homoki kikerics**, **pókbangó**, **poloskaszagú kosbor** és **őszi füzértkeres** is előfordul itt.

1990-ben lett védett a **kisteleki Bibic-tó** és a Kistelek és Balástya közigazgatási területére eső **Müller-szék**. Mindkét területen a szikes élőhelyek, különösen a fogyatkozóban lévő mézpázsitos szikfokok a legértékesebb élőhelyek, de jelentősebb a szikes rétek aránya is. A Müller-szék állandóbb vizű, így ott sziki nádasok is találhatók. A szikes tómedret határoló homoki sztyepprétekben **poloskaszagú kosbor** is található. A **golyatöcs**, a **piroslábú cankó** és a **bibic**, míg Müller-széken a nagyobb kiterjedésű vakszikes, sekély partokon a **gulipán** és a **széki lile**, a kiterjedtebb szikes rétekben a **nagy goda**, míg a nádasokkal övezett állóvíznek köszönhetően a **kendermagos réce** és **kis vöcsök** is költ. 2007-ben a Kistelek környéki védett területek a településtől északra lévő **Kisteleki-puszt**a helyi védetté nyilvánításával bővültek, amelyeken kiterjedt homoki sztyepprétek maradtak fenn.

1995-ben Pusztamérgesen két terület – a **Pusztamérgesi-láperdő** és a **Mérgesi-puszt**a – is védett lett. A Pusztamérgesi-láperdő fűzlápokkal, zsombéksásosokkal, kékperjés rétekkel mozaikos táj, de a terület szélbarázdájának délkeleti részén szikes réteket is találunk, s a maradékgerincek homoki sztyepprétei is megőrződtek. A lápi jellegű gyepeken a **szibériai nőszirm** és a **fehér zászpa** állomány, míg itt és a szikes réteken a **mocsári kosbor** állomány kiemelkedőbb. A Mérgesi-puszt unikalitása a garmadabuckák, s így a nyílt homokpusztagyepék megléte, ahol a védett **homoki árvalányhaj**, **báránypirosító** és **homoki vértő** is előfordul.

Öttömösön a Baromjárás is helyi védettséget élvez, amelynek lepelhomok-hátainak növényvilága a legértékesebb: **homoki árvalányhaj**, **őszi kikerics**, **agárkosbor** és **homoki nőszirm** is előfordul itt.

2004-ben lett védett az **Üllési-rét** északi része, amely egy kékperjés láprét. Rajta jelentős szibériai nőszirm állomány, valamint kiterjedt **fátyolos nőszirm** és **mocsári kosbor** állomány található.

2007-ben **Röszke** közigazgatási területén 4 helyi jelentőségű védett területet is létrehozta, amelyből a padkás szikesekkel, mocsári kosbor és kistűzű aszatot tartalmazó szikes rétekkel, **epergyönygyike**, **fátyolos nőszirm**, **törpe nőszirm**, **agárkosbor**, **poloskaszagú kosbor** és **érdes csűdfű** állományoknak otthont adó homoki és löszsztyeppré átmenetekkel jellemezhető **Böröcsök-szék** már a Szegedi-síkra esik. 3 védett terület azonban a Dorozsma-Majsai-homokháton található. Közülük a **Kancsal-rét** és a **Kókai-rét** **mocsári kosbor** és **kistűzű aszatot** nagyobb mennyiségben tartalmazó szikes rétekkel jellemezhető, amelyek peremén **érdes csűdfű** komolyabb állományait tartalmazó homoki sztyepprétek találhatók, amelyekre a homok és a lösz keveredése jellemző. A **Molnár-rét** igen mozaikos élőhelystruktúrával rendelkezik. Itt már a kiszáradó kékperjés láprétek is megjelennek, amelyek a terület legnagyobb értékét jelentő **fátyolos nőszirmnak** adnak otthont. Mocsári kosbor ezen élőhelyeken és a szomszédos szikes réteken is előfordul, de ez utóbbiakban a kistűzű aszat is megjelenik. A maradékgerincek homoki sztyepprétein **budai imola**, **homoki árvalányhaj**, **agárkosbor** és a löszrétegek közelsége miatt az **érdes csűdfű** is megjelenik.

A megyehatár közelében Kelebia közigazgatási területén is található egy helyi jelentőségű természetvédelmi terület, amely 1977 óta védett. Ez a **Földi-járás egyhajúvirág és tarka sáfrány termőhelye**.

2012-ben Sándorfalva Dorozsma-Majsai-homokhátra eső részén is több új helyi védettségű terület jött létre. Ezek a szikes mocsarakat, szikes réteket, homoki sztyeppréteket is magában foglaló **Nádas-tó**, valamint a hozzá keletről szervesen kapcsolódó, **mocsári nőszőfű** termőhellyel rendelkező **Sándorfalva-Kővágó-homokbányatavak**, a nádasokkal borított **Zsikó-semlyék**, a zsiókás szikes mocsarak dominálta **Kapca-szék**, a **Kuti-dűlő gyepe szikes tóval (Homokpuszt)** (homoki sztyepprétek, szikes rétek, mézpázsitos szikfokok mozaikjai).

Az egyedi, kis kiterjedésű, helyi jelentőségű, gyakran antropogén hatásra létrejött települési zöldterületek, külterületi facsoportok védelmére a **természeti emlék** természetvédelmi kategóriát használjuk. A Dorozsma-Majsai-homokhátság Csongrád megyére eső területén is már számos **helyi jelentőségű természeti emléket** találunk. Közülük a legrégebbi, 1974-ben még megyei jelentőségű természetvédelmi területnek nyilvánított **Csengelei kocsányos tölgyfacsoport**, amely 8 darab ma már 100-120 éves tölgyből áll, az egykori pusztai homoki nyílt tölgyesek utolsó, hagyásfaszerű állománya. Móra Ferenc e fák alatt dolgozott Aranykoporsó regényén az elbeszélések szerint. 1995-ben Csengelén egy *lucfenyő*sort is helyi természeti emlékné nyilvánítottak. 1999 Mórahalmon a *Milleneumi sétányi japánakác* és a *Szegedi úti platánfa*, 2009-ben Zsombón a *Király nyárfája* valamint *platánok* kapták meg e védettségi kategóriát. A legtöbb helyi jelentőségű természeti emléket Szeged városa után Sándorfalva jegyzi a megyében. 2012-ben Sándorfalván a már korábban is helyi védettségű két természeti emlék – a *Zrínyi utcai platánfasor* és a *Szabadság tér fái* (nagylevelű hárs, kocsányos tölgy, bibircses nyír, korai juhar, juharlevelű platán, vadgesztenye) – újabb területekkel egészültek ki. Így védett lett a *Széchenyi utcai platánfa*, a *Sportpályát övező fák* (platánfasor valamint idős kocsányos tölgyek, fehér nyarak), a *régi városi strand fái* (idős platánok, vadgesztenyék), a *Palaviccini-kastély kertje* (kocsányos tölgy, fehér nyár, korai juhar, hegyi juhar, juharlevelű platán, vadgesztenye, nemes nyár) is.

A hazai természetvédelmi törvény lehetőséget adott egyes egyedi természetvédelmi szempontból értékes objektumok védetté nyilvánítására. Ezek az ún. „**ex lege**” **védett területek**, amelyek a törvény ereje által **országosan védettek**. Ebben a tájban **szikés tavak** és **lápok** tartoznak e kategóriába. Az „ex lege” védett területek listába vétele megtörtént, ez által külön országos, vagy helyi védetté nyilvánítás nélkül is kiemelt természetvédelmi oltalmat élveznek. E kategóriák sokszor átfedők a helyi vagy országos védettségű területekkel. Mórahalom és Ásotthalom környékén, vagy épp Balástya és Szatymaz térségében az „ex lege” védett területek révén jelentősen nőtt az országos szintű területi oltalom alatt álló területek száma.

A Dorozsma-Majsai-homokhát Csongrád megyére eső területén a hivatalos regiszter szerint az alábbi területek „ex lege” védett területek:

A. LÁPOK

- **Ásotthalom:** Alsó- és Felső-Billich-rét, Tandari-rét, Kissori-semlyék, Rivói-láprét, Átokházi-tőzgebánya
- **Mórahalom:** Gács-ér
- **Pusztamérges:** Pusztamérgesi-láperdő, Mérgesi-láp
- **Üllés:** Kerekes-rét
- **Zsombó:** Ósláp

A fenti területek közül a Pusztamérgesi-láperdő (az ex lege lápnak csak a középső részét fedi e helyi védettségű terület) és a Zsombói-ósláp helyi jelentőségű természetvédelmi területként is védett. A többi terület védelmét azonban ez az országos szintű „ex lege” védettség biztosítja.

Különösen Ásotthalmon jelentős az ilyen típusú védett területek szerepe. Az ásotthalmi **Átokházi-tőzgebányánál** tőzegképző nádasok, fűzlápok, kékperjés láprétek és puhafás ligeterdők is találhatóak. A nyílt vízfelszínen jellemző a **fehér tündérrózsa**, a környező lápréteken a **mocsári nőszőfű** és a **kornistárnics**, míg a tőzgebányát övező homoki gyepekben az **egyhajúvirág** és a **tarka sáfrány**. Az **ásotthalmi Tandari-rét, Alsó- és Felső-Billich-rét** főleg kékperjés láprétjei és zsombéksásosai miatt érdemel figyelmet jelentősebb **szibériai nőszirom** és **mocsári kosbor** előfordulásokkal. A **Kissori-semlyékek** szikesebb rétjeiben a mocsári kosbor, míg a maradékgerincek homoki sztyepprétején az **agárkosbor** állományai jelentősek. A **Rivói (Körös-ér menti)-lápréteken** a **mocsári kosbor**, a **vitézkosbor**, a **buglyos szegfű** és a **kornistárnics** állományai jelentősek.

A kékperjés rétek által dominált, de zsombéksásosokat, részben szikes réteket is tartalmazó **üllési Kerekes-rétről** az elmúlt években számos védett faj került elő: **szibériai nőszirm, fátyolos nőszirm, réti angyalgyökér, keleti békakorsó, homoki árvalányhaj, mocsári kosbor, kígyónyelv.**

B. SZIKES TAVAK

- **Ásotthalom:** Bogárzó-rét és a tőle nyugatra lévő Kis-Csordajárás szikes mélyedés
- **Mórahalom:** Tanaszi-semlyék, Csipak-semlyék, Gács-ér déli folytatása, Bite-szék, Madarász-tó, Nagyszéksós-tó, Kisszéksós-tó (részben Röszeke)
- **Röszeke:** Kancsal-tó
- **Domaszék:** Városszéki-tó, Kisiván-szék
- **Zákányszék:** Lódri-tó
- **Szeged-Kiskundorozsma:** Nagy-szék
- **Szatmaz:** Lápостó, Makra-szék
- **Sándorfalva:** Nádas-tó
- **Balástya:** Ősze-szék, Győr-szék, Barát, Bódiszék-tó, Sospál-halmi szikesek, Csengelei-kapitányság (Móra Tsz. körüli) szikesei, Bitó-tó, Bitó-szék, Nagyszék (részben Ópusztaszer), Fehértó
- **Kistelek:** Szék-tó, Müller-szék
- **Ópusztaszer:** Sárgatanyai-tó, Székely-telep, Pitricsomi-legelő (részben Dóc)
- **Pusztaszer:** Szabó-tó
- **Csengele:** Szentlászlói-tó
- **Kelebia (Bács-Kiskun megye):** Kelebiai-halastavak, Sztipityjárás
- **Kisszállás:** névtelen szikes tó

A fentiek közül a Bogárzói-rét, a dorozsmai Nagy-szék és a Müller-szék egyben helyi jelentőségű természetvédelmi területek is.

Mórahalom külterületének természetvédelmi szempontból legértékesebb területei mind „ex lege” szikes tóként kaptak országos oltalmat, e település külterületén a védett területek hálózata jó részt eme „ex lege” védett területeken alapszik. A természetvédelmi értékek jellege, maga ezen területek élőhelymintázata nem feltétlenül mindig szikes jellegű, hanem sokkal inkább lápinak tekinthető. Szikes élőhelyek ugyan mindegyik alábbi mórakalmi területen fellelhetők, de a Csipak-semlyéken és a Tanaszi-semlyéken a lápréti élőhelyek aránya a nagyobb, a főbb természetvédelmi értékek is e lápibb jellegű részekhez kapcsolódnak. E tájban azonban teljesen természetes, hogy egy-egy semlyékben lápi és szikes jellegű élőhelyek egymás mellett előfordulnak, köztük átmenetek is elképzelhetők, így térben nem különíthető el sokszor élesen a lápi jelleg és a szikes jelleg. Ilyen kis területen nem is feltétlenül van értelme az „ex lege” szikes tó és láp elkülönítésének, még akkor se, ha mindkettő előfordul az adott gyepen, hisz azok nem a regisztráció alapját képző helyrajzi számok mentén válnak el. Így egy-egy helyrajzi számon lápi és szikes élőhelyek egyaránt előfordulhatnak. A mórakalmi „ex lege szikes tavaknak” tekintett területek közül a *Csipak-semlyék* a legértékesebb, ott a Dorozsma-Majsai-homokhátra jellemző szinte összes gyeptípus megtalálható. A homoki sztyeppréteken **epergyöngyike, tarka sáfrány, vitézvirág, agárkosbor, poloskaszagú kosbor, budai imola, homoki árvalányhaj, pókbangó**, láprét felőli peremeiken **fátyolos nőszirm** fordul elő, míg a kékperjés lápréteken jelentős **szibériai nőszirm és kornistárnics** állomány található. Szikes rétejeken **kisfészku aszat és mocsári kosbor** is előfordul. A *Tanaszi-semlyék* főleg kékperjés láprétjei, s az azon lévő szibériai nőszirmos miatt érdemel figyelmet, de a szomszédos homoki sztyeppréteken a megye egyik legnagyobb **pókbangó** állománya található, de ez utóbbi élőhelyen **epergyöngyike, tarkasáfrány, budai imola, vitézvirág, vitézkosbor, poloskaszagú kosbor** is előfordul, de a szikes réteken itt is sok **kisfészku aszat és mocsári kosbor** van. A fenti semlyékeken a **bíbic, a nagy**

goda és a piroslábú cankó jelentősebb költőállományai is előfordulnak. A **Nagyszéksós-tó** főleg madárvédelmi szempontból fontos: nádasában **bölömbika, törpegém és barna rétihéja** is költ, míg az élőhelyrekonstrukcióval érintett, **bivalyokkal** legeltetett ismételten kialakult **mézpázsitos** szikfokokon a **piroslábú cankó és a széki lile** is megjelent. A **Madarász-tó** különlegessége a kiterjedt **fehér tündérrózsa** állomány, amelyen **fattyúszerkő-telep** alakult ki. A kiszáradó tómeder zátonyain **gólyatöcs és gulipán** is költ. Mindkét fenti tó partjának szikes rétjein jellemző a **kisfészekű aszat és a mocsári kosbor**. A **Bite-szék** jelentős szikes rétekkel és mézpázsitos szikfokokkal is bír, de egyes területein szintén vannak kékperjés láprétek. Jelentős mocsári kosbor és kisfészekű aszat állománya van. A **Kisszéksós-tó** nagy részét sziki nádasok borítják, de a tómedence peremén lévő lápréteken a **régi angyalgyökér** is előfordul, sőt elszórtan **babérfűz** csoportjai is megfigyelhetők.

A **röszkei Kancsal-tó** kiterjedt – a környékben egyedülállóan nagy méretű – mézpázsitos szikfokai miatt érdemes védelemre, sőt egyedülálló módon a vakszik-növényzet kisebb foltjai is fennmaradtak. A tavat határoló szikes rétekben **mocsári kosbor és kisfészekű aszat** is előfordul.

A **domaszéki Városszéki-tó** (Belsőfeketeszl) szikes rétjein is a fenti két védett faj állományai a legnagyobbak. **Kisiván-széken** valójában nemcsak szikes, de lápréti és homoki sztyeppréti élőhelyeket is tartalmaz. Védett növényei közül a **hússzínű ujjaskosbor, a fátyolos nőszirm és a mocsári kosbor** állományai jelentősek.

A **Lódri-tó Zákányszéken** a kilúgozódás jeleit mutatja, mézpázsitos szikfokai zsugorodóban vannak, de a tómeder északi részébe futó szélbarázdában még jobb természetességű kékperjés láprétek is előfordulnak.

A **szatymazi Lápostó, Makra-szék, a balástyai Győr-szék, Barát, Bódiszék-tó, Sópál-halmi szikések, Csengelei-kapitányság szikesei, Bitó-tó, Bitó-szék, Nagyszék, Fehértó, a kisteleki Szék-tó, az ópusztaszeri Sárgatanyai-tó, Székely-telep, Pitricsomi-legelő, a pusztaszeri Szabó-tó és a csengelei Szentlászlói-tó** „ex lege” szikes tavain különösen értékesek a felszíni sófelhalmozódást jelző mézpázsitos szikfokok, amelyek a kiszáradt szikes tó medrek jellegzetes, de fogyatkozóban lévő élőhelyei. E területek értékes madárelőhelyek a **parti madarak (gulipán, gólyatöcs, széki lile, kis lile, piroslábú cankó, nagy goda, bíbic)** számára. Szikes rétjeikben a kisfészekű aszat és a mocsári kosbor jelentős állományai maradtak fenn.

A **sándorfalvi Nádas-tó** kiterjedt szikes mocsarakkal bír, de peremén szikes rétek, mézpázsitos szikfokok, partján nagyobb homoki sztyepprétek is vannak.

A **Kelebiai-halastavak** szintén „ex lege” szikes tavak, noha lápi jellegű élőhelyek aránya is igen jelentős. Nádasok mellett zombéksásosok is vannak. Gémek, vöcskök, récék fontos költőhelyei, de a réti sas is előfordul itt. Kelebia közigazgatási területén további „ex lege” szikes tó található a **Szti-pityjárásban**, ahol szintén jelen vannak a lápi jellegű élőhelyek is.

A fenti „ex lege” területek természetesen nem fedik a térség összes lápját és szikes tavát, csak annak töredékét, a legértékesebb területeknek is csak egy részét (lásd a helyi védett kisteleki Bíbic-tó, Üllési-rét vagy a balástyai Szirtus-szék és a forráskúti Búdós-tó is kimaradt). *Mindebből az is következik, hogy e tájban számtalan láp és szikes tó semmilyen természetvédelmi oltalommal sem bír! Ez annak is köszönhető, hogy a lápi és szikes élőhelyekkel bíró területek átszövik a táj egészét, foltokban az egész tájban megtalálhatók. Így valójában a hagyományos, területalapú természetvédelem igen nehezen tudja e területeket kezelni, mert igen jó természetességű foltok intenzíven művelt szántók, erdők mátrixába ékelődnek. Valójában az egész táj egy lazább „naturpark” jellegű, tájvédelmi körzetszerű minősítést érdemelne. Ráadásul ez nemcsak a természeti értékek, de a táj szerkezete és a fennmaradt tanyasi gazdálkodás által megőrzött – de egyre inkább eltűnő – hagyományos táji tudás megmentése szempontjából is indokolt lenne.*

A fentiekből kitűnik, hogy vannak olyan települések, amelyek igen sok természetes élőhellyel rendelkeznek, azonban védett területek egyáltalán nincsenek, azokat sokszor csak az „ex lege” területek képviselik. Természetvédelmi szempontból a természetvédelmi potenciált figyelembe véve különösen nagy hiányok vannak Domaszék, Zákányszék, Ruzsa, Üllés, Forráskút, Balástya, Csengele és Szatymaz településeken, de valamennyi településen még sok védelemre érdemes terület van. Mórahalom, Ásotthalom és Röske azok a települések, ahol az értékes területek nagy része valamilyen védettséget kapott, s egyedül Sándorfalván sikerült szinte minden értékes területet védelem alá helyezni. Mindez azt jelenti, hogy az országos és a helyi védetté nyilvánítás előtt is még igen nagy lehetőségek vannak.

Domaszéken a fenti területeken kívül 3 terület is **védelemre érdemes** lenne. A **Jancsár-szék** – ahol ismertető tábla is elhelyezésre került – különösen kékperjés láprétjei miatt érdemel figyelmet, mert ott jelentős **szibériai nőszirm** állomány található, de mellette a **fehér zászpa** is figyelmet érdemel. **Mocsári kosbor** a láprétekben és a szikes réteken is van, de ez utóbbi helyeken tömeges a kistűszű aszat, ritka színező elem a **szik kocsord**. A szélbarázdát határoló maradékgerincek homoki sztyepprétején **budai imola**, ritkán **selymes boglárka** is előfordul. A **Vass-semlyék** homoki sztyepprétején **epergyöngyike** és **fátyolos nőszirm**, míg szikes rétején **mocsári kosbor** fordul elő nagyobb arányban. A **Zöldfás** körüli homoki sztyeppréteken **epergyöngyike** és **fátyolos nőszirm** őrződött meg.

Ásotthalmon védelemre érdemesek a **Rókabögyösi-semlyék** is.

Mórahalmon védelemre érdemes a **Halászká** és a **Kis-Halászká**, amelynek homoki sztyepprétején a legértékesebbek növénytanilag szempontból, ahol jelentős **pókbangó**, **poloskaszagú kosbor**, **tarka sáfrány**, **fátyolos nőszirm** és **vitészvirág** állomány található. A kékperjés láprétekkel borított részen ritkán **szibériai nőszirm** is előfordul, de ezen üde, kissé szikesebb mélyedésekben a **mocsári kosbor** és a **kistűszű aszat** is jelen van.

Természeti értékeihez képest igencsak fehér folt **Zákányszék**. A Lódri-tó szikes tava mellett 4 olyan nagyobb, kékperjés láprétek dominálta semlyék-komplex is található a területen, amely e táj legjobb természetességű gyepjei közé tartozik. Ezek a **Vass Imre-semlyék**, az **Ezerarcú-semlyék**, az **Ördögh-rét** és a **Nógrádi-semlyék**. Ezek közül az Ezerarcú-semlyék a legkiemelkedőbb, amelynek kékperjés láprétjeiben e táj egyik legnagyobb **mocsári kardvirág** állománya található, de előfordul itt a ritka **télisás** is. E semlyéktől nyugatra fekvő telepített homoki nyarasban egyedülálló az **orchideák gazdagsága**: a **bugaci nőszőfű**, a **széleslevelű nőszőfű**, a **vörösesbarna nőszőfű** és a **kardos madársisak** is előfordul ott. Szintén unikális a Nógrádi-semlyék, amelynek legnagyobb értéke a **fehér zászpa** és a **fehértűzvirág**. A fenti területek láprétjein a **szibériai nőszirm**, a **szűnyoglábú bibircsvirág**, **buglyos szegfű**, a **kornistárnics**, a **réti angyalgyökér**, de a kiszáradó állományokban a **fátyolos nőszirm** (Ördögh-rét) is előfordul. A lápréteken és szikes réteken a **mocsári kosbor**, utóbbin a **kistűszű aszat** is gyakori. A maradékgerincek homoki sztyepprétejének fajgazdagságáról tanúskodik a **pókbangó**, a **budai imola**, a **poloskaszagú kosbor**, a **sömörös kosbor**, a **vitészvirág** (lásd Ördögh-rét). Értékes terület a **Papp-kereszt melletti gyep** is, ahol a homoki sztyeppréteken **epergyöngyike**, **homoki árvalányhaj**, **sömörös kosbor**, **poloskaszagú kosbor**, **vitészvirág**, **budai imola** és **homoki kikerics** is előfordul. Szintén értékes a **Jámborka** (szibériai nőszirmos kékperjés láprétek), ahol kis fűzláp folt is található.

Ruzsán több más kisebb semlyék mellett **Öregcsorva** és a **Ruki-legelő** tekinthető a legnagyobb megmaradt természeti területeknek. Előbbi nagyméretű **szibériai nőszirmos** kékperjés láprétjei miatt érdemel figyelmet, míg utóbbin kiterjedt homoki sztyepprétek vannak, de ezen élőhelyek Öregcsorván is előfordulnak.

Öttömösön számos semlyék mellett a **Ruzsafa** helyi jelentőségű természetvédelmi emlékként érdemelne védelmet, amely egy természetes fehér nyár a Baromjárásra vezető út mellett. Ezen kívül a Pet-

róczi iskola felé vezető út mellett kisebb védelemre érdemes alföldi zárt kocsányos tölgyes (gyöngyvirágos tölgyes) is található.

Üllésen is több védelemre érdemes láprét található a fentiekén kívül – így a *Rózsa dűlő láprétjei* vagy épp a z Üllés-Forráskúti határban lévő *Szikesrét* vagy maga a Kerekes-rét egésze (nemcsak az ex lege lápnak minősített területe). Előbbiről a **mocsári kosbor, a hússzínű ujjaskosbor és a szibériai nőszirm** ismert.

Bordányban a *Seregélyes szibériai nőszirmos* kékperjés láprétjei különösen értékesek, de a település körül számos értékes lápi és/vagy szikes növényzettel borított semlyék van (lásd Átokháza semlyékei). Seregélyesen kiterjedt homoki sztyepprétek is vannak.

Forráskúttól északra a **Büdös-szék** érdemel külön figyelmet, amelyben a környék egyik legnagyobb **mézpázsitos** szikfoka található. A településtől délre lévő semlyékek kékperjés láprétjeiben **szibériai nőszirm és fátyolos nőszirm** is előfordul.

Röszkén több más kisebb semlyék (többek közt a *Madaras-rét*) mellett a Szegedi-sík több Ős-Duna völgye – főleg a *Hosszú-dűlő* vagy épp a *Sáros-völgy* – érdemelne természetvédelmi oltalmat, de a Gyálaréti Holt-Tisza a szomszédos Dél-Tisza-völgy tájban is helyi védelmet érdemelne nádasai és az őt kísérő füzes-nyaras facsoportok madárvilága miatt.

A **kisteleki Perczel** homoki sztyepprétei és kékperjés láprétjei is értékesek.

Balástya területén a fenn említett „ex lege” szikes tavak (*Győr-szék, Barát, Bódiszék-tó, Sós-pál-halmi szikesek, Csengelei-kapitányság szikesei, Bitó-tó, Bitó-szék, Nagyszék*) mellett számos szikes réttel, mézpázsitos szikfokkal borított semlyék, szikes tó található, amelyek peremén kiterjedt homoki sztyepprétek is vannak. Ilyen védelemre érdemes terület *Kömpöc-pusztá* (jelentős méretűek homoki sztyepprétei), *Vedres-szék, Selymes* (komolyabb kékperjés láprétek is vannak itt) *Szirtus, Kapitányság, Középső-Gajgonya semlyékei, Szirtus-szék*. A balástyai *Pántlikán* kiterjedt kékperjés rétek, szikes rétek és mézpázsitos szikfokok is előfordulnak.

Csengele (*Templomhalom, Szentlászlói-tó*) külterületén valamint *Pusztaszer* (*Legújabbosztás, Kákás, Baromjárás-dűlő, Sárhalmi-dűlő*) nyugati és északi határában számos szikes rét dominálta semlyék található, amely védelemre érdemes.

Az **ópusztaszeri** *Pitricsomi-legelő* és *Csikójárás, Középső-Galygonya, Székely-telep, Kuksós, a Zöldhalmi-pusztá* homoki sztyepprétei, szikes rétei, mézpázsitos szikfokai is figyelemre méltóak természetvédelmi szempontból. A *Dóci-lőtér* homoki sztyepprétei is kimondottan jó természetességűek.

A **dorozsmai** Hosszú-hát folytonos átmenet a Dorozsma-Majsai-homokhát és a Szegedi-sík közt, a két táj közt természetes növényzeten egyedül csak itt tanulmányozható az átmenet. Kékperjés láprétek mellett szikes rétek, homoki és löszsztyepprétebe hajló homoki sztyepprétek is találhatók itt. **Fátyolos nőszirm** mellett jelentősebb **bunkós hagyma** állománya is van. A Rózsa-lapos kiterjedt mézpázsitos szikfokai mellett az egykori szikes tómeder homoki sztyepprétei miatt is figyelmet érdemel, mert jelentős **tarka sáfrány és érdes csúdfű** állományok vannak ott. Szintén védelemre érdemes Sziksósfürdő mellett a Vereshomoki-tó, amelyben kiterjedt mézpázsitos szikfokok, peremeiken szikes rétek találhatók.

Kelebián a *Vasútföld, a Vermes-járás, a Csiszár-legelő, a Smuk-ér* és a *Nagy-Kéri-majortól nyugatra* lévő gyepek, a *Kelebiai-erdő* és a *Bácsboristai-legelő* érdemelne védelmet. A homoki sztyeppréteken jelentős **tarka sáfrány, egyhajúvirág, homoki kikerics, homoki nőszirm, budai imola, tarka**

nőszírom, tavaszi hérics és agárkosbor állományok vannak, de e gyepek a **nyugati földikutya** fontos élőhelyei. A nyílt homokpusztagyepekkel jellemezhető területeken a **homoki vértő, a homoki árvalányhaj, a báránypirosító és a kései szegfű** számít jelentősebb természetvédelmi értéknek.

Noha sok természeti terület és érték van e tájban, mégis még napjainkban is viszonylag kevés a védett természeti terület aránya, amit a kevés számú helyi védetté nyilvánítás, az „ex lege” szikes tavak kijelölése, majd később a **NATURA 2000-es területek** kijelölése növelt. A Natura 2000-es területek EU-s jelentőségű védett területek. Ezek sok tekintetben átfedést mutatnak a már meglévő „ex lege” védett területekkel, országos jelentőségű védett területekkel. A Natura 2000 területeket két csoportba soroljuk. A *különleges madárvédelmi területek* (1) az Európai Unió területén előforduló, de ott ritka, védendő madárfajok öltő-, vonuló-, telelőhelye alapján lettek kijelölve, míg a *különleges természet-megőrzési területeket* az Európai Unió ritka természetes élőhelyei, védendő növényei, esetleg más állatfajok alapján jelölték ki.

- **Különleges madárvédelmi terület** kettő található a Dorozsma-Majsai-homokhát Csongrád megyei részén. A **kisteleki Müller-szék és a Baksi-puszta Európai Jelentőségű Madárélőhely is.**
- **Alsó-Tisza-völgy különleges madárvédelmi terület** a Puszatszeri Tájvédelmi Körzet területét foglalja magába (lásd Sándorfalvi-erdő, a Hantházi-erdő déli és északi része, Ópusztaszeri Emlékpark és a község keleti határa, Baksi-puszta nyugati szegélye valamint a Tömörkényi-erdő a Baksi-puszta, a Pusztaszer-Ópusztaszer és a Pusztaszer-Tömörkény műutak által közre fogott terület). A **daru** valamint a **különböző parti madarak (gulipán, gólyatöcs, nagy goda, széki lile, kis lile, piroslábú cankó) és a nyári lúd** védelmét szolgálják e terület Dorozsma-Majsai-homokhátára eső részei.
- A **Balástya-Szatymaz közti Homokvidék különleges madárvédelmi terület** a **szalakóta** mellett a szikes tavakon költő **parti madarak (gulipán, gólyatöcs, nagy goda, széki lile, kis lile, piroslábú cankó)** védelme miatt kerültek kijelölésre. E sűrűn tanyás szikes tavakkal, száraz gyepek mozaikjaival tagolt terület a Kömpöci-pusztától Szatymazig tart Balástya és Szatymaz községek közigazgatási területén, amely magában foglalja a Bitó-tó, a Bitó-szék, a Szék-tó, az Ősze-szék, a Makra-szék, Bódiszék-tó, a Csengelei-kapitányság szikeseinek „ex lege” szikes tavait, Vedres-széket, Pántlikát és Kapitányság semlyékeit is.
- **Különleges természet-megőrzési területek** közül 4 nagyobb egység található a Dorozsma-Majsai-homokhát Csongrád megyei részén
- A **Baksi-puszta különleges természetmegőrzési terület** a Baksi-puszta egészét felöleli, így az ezen kistájra eső nyugati részét is.
- A **Péteri-tó különleges-természetmegőrzési terület** a Postaházi-dűlőnél nyúlik be Csongrád megye területére Csengelénél.
- A **Közép-Csongrádi-szikesek különleges-természetmegőrzési terület** több területmozaikból – a **kisteleki Müller-szék, a Nagyszék, a Pitricsomi-legelő, a Nádas-tó, az Ősze-szék és a Móra Tsz. környéki szikesek** – tevődik össze.
- A **Dél-Homokhátság különleges természet-megőrzési terület** szintén több mozaikból áll össze, amelyek majdan a Körös-éri tájvédelmi körzet részei is lesznek. E Natura 2000-es terület mozaikjai: a **Kiss Ferenc Emlékerdő, az öttömösi Baromjárás-puszta, az ásothalmi Csodarét, a Tandari-rét, a Tanaszi-semlyék és a környező üde gyepek (Gács-ér), a Csipak-semlyék és a Madarász-tó** valamint Bács-Kiskun megyében a **Kelebiai-halastavak és a Bácsboristai-legelő.**

3.1. ÉLETKÖZÖSSÉGEK

Az egyes életközösségek fajkészletét, tulajdonságát, dinamikai folyamatait a földrajzi adottságok (felszíni üledékek, talajok, éghajlat, felszínmorfológia) valamint a tájhasználat határozzák meg. Az alábbiakban a Homokhátság fontosabb erdő-, gyeptípusai, vizes élőhelyei kerülnek bemutatásra az élettelen és élő környezeti tényezők kapcsolatai alapján. A Duna-Tisza közti Homokhátságot jégkorszaki futóhomokból felépülő garmadabuckák, lepelhomok-hátak, maradékgerincek és az ezek közé ékelődő agyag, iszap, szikes agyag, szikes iszap által kitöltött szélbarázdák, deflációs laposok (helyi néven semlyékek) alkotják. A szikesebb mélyedéseket szikes tavak töltik ki. A felszínmorfológia szerepe alapvető fontosságú a növényzet szempontjából, hiszen a magasabb fekvésű homokterületekről a lehullott csapadék gyorsan elszivárog, s az a talajvízáramlások segítségével a mélyebb fekvésű területeken jelenik meg, ahol az összegyűlik. A talajvízáramlások szerepe a szikességet okozó Na-sók szállításában is igen fontos. Végül soron a hozzáférhető víz mennyisége, a mélyedések kiszáradásának sebessége, a talajok szikességének mértéke és a talajvízáramlások befolyásolják leginkább az egyes élőhelyek kialakulását, amit a semlyékek és az őket övező hátaik közt kialakult élőhelyzónák (zonáció) típusait (2-3. ábra). Mivel e paraméterek igen nagy változatosságot mutatnak, térben, időben sem állandók, a tájhasználat is befolyásolja őket, ezért igen sokféle élőhely jelenik meg a Homokhátság területén, amelyek akár egymásba is átalakulhatnak a környezeti tényezők megváltozása esetén.

4. ÉLŐHELYEK ÉS AZOK ÁLLAPOTA

Az élőhelyek az ökológia, s azon belül is a tájökológia vizsgálati tárgyai. Az **ökológia** az egyed feletti szerveződési szinteken folyó jelenségek okait vizsgáló tudományág. Az élőhelyek egyed feletti, hiszen az élőhelyeket mindig több faj (növények és állatok egyaránt) alkotja, a fajok megjelenése sokszor jól lehatárolható élőhelypreferenciával bír.

A **tájökológia** az élőhelyeket kialakító földrajzi háttértényezőkkel, az egyes élőhelyek földrajzi elhelyezkedésével (biogeográfia), kapcsolatával, de az egyes egyed feletti szerveződési szintek tájszinten értelmezhető folyamataival is foglalkozik.

Az élőhelyeket leginkább a **növényzet** segítségével lehet karakterizálni, mert azt a helyi földrajzi sajátosságok sokkal jobban determinálják, mint a helyváltoztatásra képes állatokat. A növényekkel kapcsolatban két fogalom tisztázandó. A **flóra** egy adott földrajzi területen előforduló növényfajok összessége (pl. Mórahalom határában van mocsári kosbor és szibériai nőszirm). A **vegetáció** (= **növényzet**) azonban egy adott terület növényközösségeinek összessége (pl. Mórahalom határában vannak homoki sztyepprétek és szikes rétek is).

A növényzetet korábban csak **növénytársulások** segítségével írtuk le. A növénytársulásokban **domináns fajokat** (ez a leggyakoribb faj, gyepekben pl. a fűvek) és un. **karakter fajokat** (adott élőhelyre jellemző egyéb természetes faj) találunk. **Ezzel azonban a következő problémák vannak:**

- csak természetes növényzeti foltok lehatárolására alkalmas
- latin nyelvű
- rosszul kezeli az antropogén hatásokat, az emberi tájhasználatra jellegtelenedő, állományokkal nem tud mit kezdeni
- túl sok kategóriával dolgozik, ezek terepi felismerhetősége kétséges
- sok a nem leírt társulás a kevésbé kutatott tájakban

Ezért az elmúlt évtizedekben a növénytársulások helyett inkább az élőhelyek vagy azok csoportjai segítségével igyekeznek leírni egy-egy táj növényzetét. Az **élőhelyek** tehát nemcsak egy faj földrajzi előfordulási helyei, hanem *a Földfelszín azon egységei, foltjai, amelyek biológiai és földrajzi tulajdonságai többé-kevésbé hasonlóak*; azaz a felszíni üledékek, éghajlat, felszínformák, talaj, növényzet azonos megjelenést és működési elvet mutat. Az *élőhelyek tulajdonképpen növénytársulások csoportjainak is felfoghatók*.

Az élőhelyek alapján történő tájleírások előnyei:

- A növénytársulásokat nagyobb, egyszerűen kezelhető csoportokba sorolja, így nem jelent problémát az, ha egy társulást még nem írtak le
- Nem használ latin neveket, hanem nemzeti nyelveken nevezi el az élőhelyeket
- A zavart, degradált féltermészetes élőhelyek (pl. gyomos száraz gyepek, telepített őshonos fafajú erdők) valamint a mesterséges élőhelyek (városok, szántók) is leírhatók ezekkel

A magyarországi élőhelycsoportosítási rendszerek közül az **ÁNÉR-alapú élőhelytérképezési rendszer** a legelterjedtebb. **ÁNÉR= Általános Nemzeti Élőhely-osztályozó Rendszer**. Az alábbiakban eszerint kerül bemutatásra a vizsgált táj.

2003-2007 közt a **MÉTA (Magyarországi Élőhelytérkép Adatbázis)** keretében Magyarország teljes területe felmérésre került 35 ha-os felbontásban ezen élőhelyek alapján. E térképezés azonban számos más táji jellemzőt is gyűjtött.

Ilyenek az **özöngyomokkal** való fertőzöttség. Az özöngyomok (invazív, adventív fajok) olyan *gyors szaporodó képességű, tájidegen, Magyarországon nem őshonos fajok*, amelyek *károsítják a természetes élőhelyeket* (pl. ezüstfa a löszgyepet; akác, zöld juhar, amerikai kőris, kínai ördögcérna a mezsgyék löszgyepeit, gyalogakác az ártéri mocsárréteket).

Igen fontos állapotjelző az ún. **Németh-Seregélyes-féle természetesség**, amely egy **1-5-ig terjedő skálán osztályozza az élőhelyeket**:

- 5. A **társulástani leírásoknak** megfelelő, országos viszonylatban is jelentős, emberi beavatkozások által kevésbé károsított, sokszor ritka és védett fajokban gazdag, özöngyomokkal nem fertőzött élőhelyek. Az abiotikus adottságokat, mikrodomborzatot jól leképező, mozaikos (főleg szikeseken van ilyen) állományok is ide sorolhatók.
- 4. A **karakter és domináns fajok** jelen vannak, de a ritka és védett fajok hiányoznak, vagy ritkák, enyhén özöngyomokkal fertőzött, természet közeli állományok
- 3. **Jellegtelenedő, gyomosodó állományok**. Védett fajok nincsenek, az özöngyomok közepes mennyiségben vannak jelen. Gyakran intenzív agrárgazdálkodás folyik a területen
- 2. **Leromlott az adott élőhely**: gyomok, özöngyomok fertőzik, éppen hogy csak felismerni az eredeti élőhelyt
- 1. **Özöngyomokból, tájidegen fajokból álló élőhelyek**. Ide tartozik az összes szántó, gyümölcsös, szőlő, település, telephely és a közlekedési hálózat is.

Összességében megállapíthatjuk, hogy **a táj** és élőhelyeinek megjelenése a **földrajzi adottságoktól**, a **biológiai adottságoktól** (növény- és állatfajok) és a **tájhasználatától** (azaz az emberi tevékenységtől) függ.

A táj nem feltétlen állandó, így az élőhelyei sem azok. Egy csupasz felszín benépesülését, ott a társulások egymás után következését, egyre összetettebb társulások megjelenését **sukcesszió**nak nevezzük. A sukcessziót sokan a szerves anyagok felhalmozódásában látják, de a szikesekre ez természetes körülmények közt nem jellemző. A löszháti szikeseken a padkaerózió határozza meg a sukcessziót (lásd lentebb). A csupasz felszínt először benépesítő társulást **pionír társulás**nak nevezzük, míg a sukcesszió végén lévő közösséget **zárótársulás**nak. Sokszor megfeledkezünk arról, hogy a tájban létezik egy másik folyamat is a **dinamika**. Ez a társulások egymásba oda-vissza történő átalakulását jelzi. Azaz, ha a földrajzi háttértényezők periódikus változásokat mutatnak, akkor nemcsak egy irányú, hanem fordított irányú átalakulások is lehetségesek. Ez az ártereken és a szikeseken különösen jellemző.

5. RÉTEK ÉS FÁTLAN TÁRSULÁSOK

5.1. SZÁRAZ HOMOKI ÉLŐHELYEK

A száraz homoki élőhelyeknek 2 fő típusa van a Duna-Tisza közti Homokhátságon, amelyek főleg a felszínmorfológia, a talajok humusztartalma, a talajvíz mélysége alapján különülnek el. Mindkét típus futóhomokon kialakult humuszos homoktalajon jelenik meg.

5.1.1. Homoki sztyepprétek

A kisebb lejtőszögű, lapos maradékgerinceken, lepelhomok-hátakon alakulnak ki, ahol a humuszos homoktalajok humusztartalma magasabb, a humuszos felső talajréteg vastagabb. Ezek az élőhelyek voltak és vannak ma is leginkább kitéve az emberi tájtalakításnak, noha a XVIII. század végén még Mórahalom környékén, vagy épp a DK-Kiskunság legelterjedtebb élőhelyei voltak! Helyüket döntően tanyasi gazdaságokban művelt apróparcellás szántók, gyümölcsösök, zöldségtermesztő területek, kisebb részt erdőtelepítések foglalták el, de a települések és a közlekedési infrastruktúra is helyükre épült. A homoki sztyepprétek jó része ezért a belvizes területekbe (szikes rétekbe, kékperjés láprétekbe) ékelt maradékgerinceken maradt fenn, amelyeket soha, vagy csak időszakosan szántottak. Könnyen megtelepszenek a szomszédos szélbarázdák kiszáradt mélyedéseiben lévő kiszáradó kékperjés láprétek, szikes rétek helyén is. A homok sztyepprétek kiterjedése táji szinten töredéke (1%-a) a korábbi állományoknak, de azok jelentős hányada is sokszor másodlagos regeneráció, a parlagosodás eredménye, ami jól mutatja jó regenerációs képességüket. Megfelelő kezelés hatására akár egy-két évtized alatt regenerálódhatnak, ha a fajkészlet rendelkezésre áll, s a talajadottságok sem változtak kedvezőtlen irányba (nincs pl. jelentős szerves anyag és tápanyag felhalmozódás, jobb vízgazdálkodás a nyílt homokpusztagyepekhez képest).

A gyepek záródásának mértéke 75% fölötti. A gyepek zártsága a felszínmorfológiával (buckák hiánya miatt kisebb a talajerózió mértéke), a talajok magasabb humusztartalmával és azok jobb vízgazdálkodási tulajdonságaival magyarázható, ugyanis a homok alatt átlagosan 1,5-2 m mélyen található réti mészkő és dolomit megjavítja a felette lévő homok vízgazdálkodási tulajdonságait. A víz így nem szivárog azonnal a mélybe, hanem a párolgás függvényében a növények gyökerei számára hosszabb-rövidebb ideig elérhető. Ráadásul az e vízzáró rétegek felett, a Homokhátság magasabb fekvésű, északnyugati-nyugati része felől érkező, a táj keleti-délkeleti pereme felé áramló a regionális talajvízáramlások (Mórahalom is egy ilyenben található) további víztöbbletet biztosítanak.

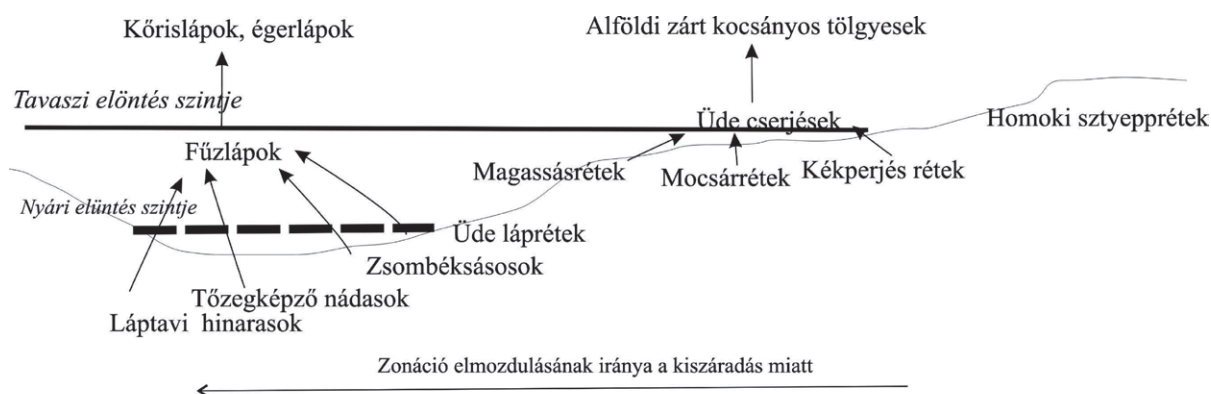
E gyepeket döntően pusztai és sovány csenkesz, szürke káka, fenyérfű, csomós ebír (gyakran óparlagokon), vagy *élesmosófű* (az üdebb, semlyékek körüli részeken) alkotja. E 6 fűféle aránya igen változatos lehet. **Jellegzetes kísérő fajok:** a *tövises iglice*, a *mezei zsálya*, a *tejoltó galaj*, az üstökös pacsirtafű, az évelő len és a *magyar szegfű*; **védett fajai:** a *poloskaszagú kosbor*, az *agárkosbor*, a *vitézvirág*, a *pókbangó*, a *tarka sáfrány*, az *egyhajúvirág*, a *budai imola*. A láprétek és a homoki sztyepprétek érintkezési zónáját kedveli a *fátyolos nőszirm*.

5.1.2. Nyílt homokpusztagyepek

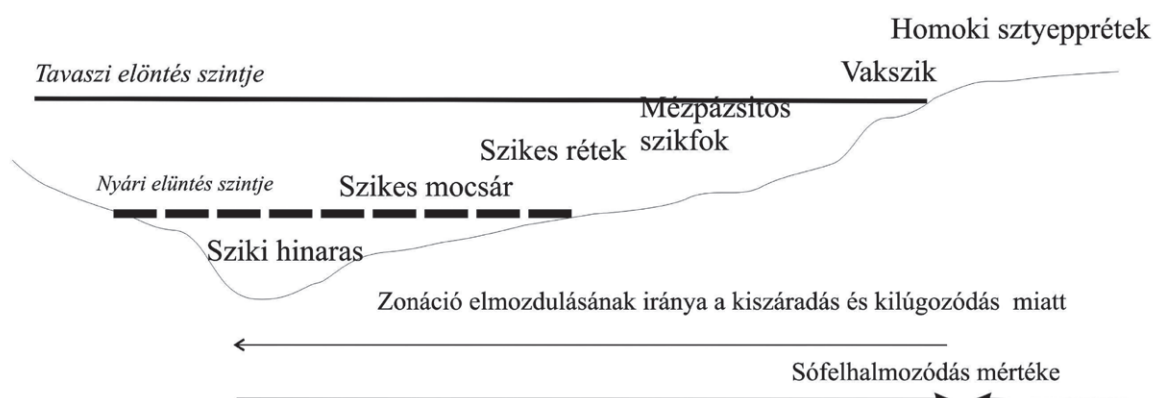
E közösségek az intenzívebb domborzatú homoki tájak, a nagyobb lejtőszögű garmadabuckák jellegzetes élőhelyei, amelyek inkább a Duna-Tisza közti Homokhátság központi, legmagasabb fekvésű zónájára jellemző (lásd Illancs, Bugaci-homokhát, Kiskunsági-homokhát (Fülöpháza, Kunpeszér)). A felszín közeli vízzáró rétegek hiánya miatt termőhelyeik vízhiányosabbak, a nagyobb lejtőszög és a korábbi intenzívebb legeltetés miatt a talajerózióknak jobban kitéve. Ezért e gyepek nyíltak (75%-nál kisebb a növényzet borítása), humuszos homoktalajaik humusztartalma kisebb, a felszíni humuszos

réteg vastagsága igen kicsi. Ezek az élőhelyek napjainkra szinte alig maradtak fenn a homokmegkötést is célzó intenzív erdősítések (akácok, fekete és erdei fenyvesek, nemes nyarasok, fehér nyarasok), gyümölcs- és szőlőtelepítések miatt. A zavartabb állományokat a selyemkóró, a parlagfű és az akác terjeszkedése is veszélyezteti. Mórahalomhoz legközelebb az Ásotthalmi Emlékerdőben vannak maradványaik.

Legjellegzetesebb gyepalkotó fű: a *homoki csenkesz*, a *kunkorgó árvalányhaj* és a védett *homoki árvalányhaj*. **Jellegzetes kísérő fajok** a homoki pimpó, a homoki fátyolvirág, valamint a védett *báránypirosító*, *kései szegfű*, *tartós szegfű*, *homoki vértő*, *homoki kikerics*, *homoki nőszirm*, *szürke és fényes poloskamag*.

2. ábra Lápi vegetációval kitöltött szélbarázdák keresztmetszeti zonációja a Duna-Tisza közti Homokhátságon, főbb dinamikai folyamatok a felszíni vízborítás függvényében

3. ábra A Duna-Tisza közti Homokhátság szikeseinek keresztmetszeti zonációja szélvájta mélyedésekben, főbb dinamikai folyamatok a felszíni vízborítás és a sófelhalmozódás függvényében

5.2. A SEMLYÉKEK ÉLŐHELYEI, RÉTJEI

A Homokhátság üde rétjei a semlyékek (szélbarázdák) szélvájta mélyedéseiben helyezkednek el, amelyek két nagy csoportba – lápi jellegű és szikes élőhelyek -sorolhatók talajaik sótartalma alapján. A Délkelet-Kiskunság (Dorozsma-Majsai-homokhát) semlyékeinek sajátossága az, hogy északnyugati részükön lápi, míg délkeleti részükön szikes élőhelyek, rétek vannak. A fenti jelenséget, azaz, hogy egy semlyékben lápi és szikes élőhelyek is előfordulnak **lárprétfő-szikalj mintázat**nak nevezzük. A fenti mintázat kialakulása a regionális talajvízáramlások, a párologtató vízgazdálkodás, valamint a csapadék mélybe jutását lassító réti mészkőrétegek kölcsönhatásával magyarázható. A Homokhátság

központi részén lehulló csapadék egy regionális talajvízáramlási rendszert táplál, ami a felszíni és felszín alatti rétegek általános lejtésének megfelelően északnyugatról délkelet felé tart, amelyek először a szélbarázdák északnyugati részén érik el a felszínt, elősegítve a lápi élőhelyek kialakulását. A lápi élőhelyek így nemcsak a helyben lehulló csapadékból, hanem a talajvízáramlásokból is kapnak talajvíz-utánpótlást, ami különösen a nyári időszakban igen fontos. Ezért a fű lápréteken még az aszályos nyarakon is zöld, sokkal nehezebben ég ki. E talajvízáramlások a felszín közelében továbbáramlanak a semlyékek délkeleti része felé, ahol a párolgás hatására a talajoldatok sókoncentrációja, pH-ja nő, ami a szikes élőhelyek kialakulásának kedvez (1. ábra).

A semlyékek északnyugati részén (láprétfő) a réti talajok a legjellemzőbbek, amelyeken *kékperjés rétek*, *üde láprétek*, *magassásrétek*, *mocsárrétek* jelennek meg, amelyeken a korábbi zárótársulások az *alföldi zárt kocsányos tölgyesek* lehettek (rendkívül kevés maradt fenn belőlük). A mélyebb fekvésű, magasabb talajvízszintű, legfeljebb nyár végére kiszáradó láprétfők lápos réti talajú termőhelyein *lápi zsombéksásosok*, *tőzegképző nádasok* találhatóak, amelyeken a szukcesszió későbbi állomásán zárótársulásként *fűzlápok*, sőt *kőrís-és égerlápok* is megjelenhetnek. Ez utóbbi fás társulások is azonban nagyon ritkák (2. ábra).

A semlyékek délkeleti részén (szikalj a helyi népi elnevezése) a fenti közösségeket először szolonyeces réti talajon kialakult *szikes rétek*, majd szoloncsák illetve szoloncsák-szolonyec talajú, felszíni sófelhalmozódással jellemezhető *mézpázsitos szikfokok* és *vakszikek* váltanak. Ez utóbbi két közösség a nyárra kiszáradó szikes tómedrekre jellemző. Ha a vízborítás nyáron hosszabb ideig tart (akár őszig) vagy a mélyedések kiszáradása elmarad, akkor a nedvességkedvelőbb, felszíni elárasztást jobban tűrő *szikes mocsarak* jelennek meg helyükön. A talajviszonyok és a vízrajzi viszonyok ma és feltehetően korábban sem tették lehetővé a Duna-Tisza köze szikesein erdők megjelenését, ugyanis a hazai növényvilágban nincsenek olyan sőtűrő fák, amelyek még az évről évre egyenetlenül változó elárasztást és kiszáradást is eltűrnék (3. ábra).

E mintázatból egy *tájszintű élőhely-gradiens* is kirajzolódik. A *kistáj keleti széle felé* a semlyékekben megnő a *szikes élőhelytípusok* aránya a láprétekhez képest, gyakoribbak a *mézpázsitos szikfokok*, míg a *kistáj nyugati része felé* a *lápi élőhelyek* gyakoribbak, a *szikesek* ritkábbak. E gradiensek alapján a *Dorozsma-Majsai-homokhát háromosztatú*. A *nyugati harmadban* a semlyékeket vastagabb futóhomok tölti ki, így ott *homoki sztyepprétek*, *sztyepprétesedő üde (szikes és lápréti) gyepek* jellemzőek. A *középső harmadban* *típusos láprétfő-szikalj* mintázatú gyepek vannak, a láprétfők aránya itt a legnagyobb. A *keleti harmadban* viszont a *szikes élőhelyek dominálta semlyékek* jellemzőek, a láprétfők részaránya kicsi. A nyugati és középső harmad határa az Ásotthalom-Öttömös-Ruzsa-vonalnál, míg a középső és keleti harmadé a Madarász-tó – Domaszék – Köhalmi-dűlő– Pántlika– Kömpöc-pusztá – Perczel-Feketehalmi-tanyák – vonalnál húzható meg. E tájléptékű *élőhelygradiens* is a felszín közeli *regionális talajvízáramlások eredménye*, amelyek leginkább a kistáj középső harmadában törnek a felszínre, majd a felszín alatti rétegek lejtése miatt délkelet felé áramlanak. A kistáj keleti harmadában a talajvízáramlások már nagyobb utat tettek meg felszínre törési zónájuktól kezdve a felszín közelében, így a párolgásnak is jobban kitettek, ami elősegíti sótartalmuk megnövekedését. A kistáj keleti harmadában a talajvizek felszín közelbe történő emelkedését az is elősegíti, hogy a Tisza árteréhez közel a homok alatti agyagosabb, vízzárórétegek kipúposodnak, „síugrósánc-szerű” akadályt képezve a délkelet felé áramló talajvizek előtt, amelyek így még inkább a felszín közelébe emelkednek, s így jobban ki vannak téve a párolgásnak.

A semlyékeken tehát az alábbi réttípusokat azonosíthatjuk:

A. LÁPI JELLEGŰ RÉTEK

5.2.1. Kékperjés láprétek

E réti talajú termőhelyeken legfeljebb csak a tavaszi hóolvadás utáni belvizek idején van maximum 5-10 cm-es vízborítás, de a tavasz folyamán e vízborítás is általában eltűnik (párolgás, elszivárgás),

tehát viszonylag gyorsan kiszáradnak, a talajvizek csak átáramlanak rajtuk. Nyáron a talajvízszint 40-50 cm mélyre süllyed, de azért még ez is felszín közeli talajvízszintet jelent. Télen nem jellemző rájuk feltétlen a felszíni vízborítás. Az esős időszakokban talajukban ideiglenes O₂-hiány léphet fel, de az év nagy részében talajuk jól átszellőzött.

Magasfűvű, minimum kétszintes gyepek, amelyeket így legalább egyszer, de a Dorozsma-Maj-sai-homokháton kétszer is kaszálnak. Domináns fűvük a kékperje, amely igen későn, a Medárd napi esők után van a virágzási maximuma. Tavasszal sások nőnek rajta, amit késő tavasszal kaszálhatnak, ám a kékperje későbbi felnövekedése miatt a gyepek második kaszálása nyár végén, ősz elején is jellemző. Melegebb teleken, őszökön sarjülegeltetés is jellemző a hagyományos tájhasználatban. A kékperje nyáron fekete, hosszú virágzatáról, ősszel pedig jellegzetes narancssárgára színeződő száráról és töleveléről ismerhető fel, ami ezekben az időszakokban jellegzetes színt kölcsönöz a gyepek egészének. A kaszálás, vagy a legeltetés elmaradása a szerves anyagok felhalmozódása mellett e gyepek elnádásodásához vezethet, amit a környező szántott hátról bemosódó tápanyagok is fokozhatnak.

Jellegzetes kísérő fajok: a *festő zsoldina*, a *közönséges lizinka*, az *őszi vérfű* és az *ördögharapta-fű*. Rendkívül értékes élőhelyek, számos védett növénynek is otthont adnak: pl. *szibériai nőszirm*, *mocsári kosbor*, *buglyos szegfű*, *mocsári kardvirág*, *szúnyoglábu bibircsvirág*, *hússzínű ujjaskosbor*.

5.2.2. Mocsárrétek

E szintén réti talajú termőhelyek kissé hamarabb, akár tavasz elejére kiszáradhatnak a téli-kora tavaszi belvízborítás után. Mindez kedvez a szerves anyagok felhalmozódásának, így réti talajaik humuszos szintje is kissé vastagabb. A kékperjés rétek enyhe kiszáradás nyomán, illetve a szerves anyag felhalmozódása révén mocsárrétekké alakulhatnak. Kiterjedésük tájszíntén a Homokhátságon kicsi, az árterek mentén azonban még nagyobb kiterjedésű, de más fajkészletű állományaik is vannak.

A Duna-Tisza közti Homokhátság mocsárréteit a *sédbúza* uralja, amely magas termetű, így e gyepeket is gyakran kaszálják. Kísérő fajaik megegyeznek a kékperjés láprétekével, ezért társulástani szempontból inkább azokhoz állnak közelebb. A kékperjés láprétek kissé kiszáradó változatainak is tekinthetők.

5.2.3. Magassárrétek

E szintén réti talajon előforduló élőhelyek azonban a kékperjés réteknél kissé üdébbek. A tavaszi vízborítás pár héttel tovább tarthat, pár cm-rel magasabb lehet, de májusra már ezek is kiszáradnak. Sokszor kékperjés láprétek pár cm-rel mélyebb mélyedéseiben jelennek meg. Sokszor egy-egy csapadékosabb év után jelentkezhetnek olykor csak kisebb foltokban. Nem összekeverendők a kékperjés rétek tavaszi aszeptusával (szezonális képével), amikor a kékperjés réteken is sok sás nő. Valójában a magassárréteken a kékperjés rétekre is jellemző sásfajok (pl. *mocsári sás*) dúsulnak fel, válnak gyakran monodominánssá. Így a kísérőfajok szinte hiányoznak, vagy a kékperjés láprétek fajai közül kerülnek ki.

5.2.4. Üde láprétek

Az *üde lápréteken* 10-15 cm-es – a kékperjés lápréteknél magasabb – felszíni vízborítás jellemző tavasszal, ami folyamatosan és lassan csökken 1-2 cm-re május-júniusig, majd rendszerint nyár elejére kiszáradnak. Ezt követően is a talajvízszint pár cm-re megközelíti a felszínt, de akár ősszel és télen is kissé tocsogós lehet ez az élőhely egy-egy nagyobb eső után. A kékperjés láprétek termő-

helyébe ékelődő kisebb mélyedésekben jelennek meg, tehát a kékperjés láprétekhez képest pár cm-rel mélyebb, tartósabban vízborította termőhelyeken. A vízborítás még a magassásréteknél is tartósabb, s rendszeresebben jelentkezik évről évre. Talajuk még inkább réti talaj, de a lápos réti talajok felé mutat gyakran átmenetet.

Állományait leggyakrabban *kormos csáté*, igen ritkán a védett *keskenylevelű gyapjúsás*, amelyek közül az előbbi gyakran monodomináns állományt is alkothat. Jellegzetes védett fajok a mocsári kosbor és a mocsári nőszőfű.

5.2.5. Lápi zsombékosok

A láprétfők legüdébb lápi élőhelyei, jellemző rájuk a rendszeres és jelentős mennyiségű talajvíz-utánpótlódás. Termőhelyük az év nagy részében 10-15 cm-es vízzel borított, de tavasszal pár dm-rel magasabb a vízborítás, ám a legforróbb nyári hónapban ki is száradhatnak, a talajvíz szintje akkor is pár cm-rel a felszín alatt van. Télen rendszeresen elöntött termőhelyek. Ezért a tőzegképződés már jelentősebb, így talajaik lápos réti talajok. A tőzeg nyáron elkezdhet lebomlani, de az nem teljes, így a tőzeg évről évre lassan halmozódik fel. A fenti feltételek a láprétfők legmélyebb fekvésű mélyedéseiben állnak fenn legtöbbször. Mivel vizenyősek, ezért nem kaszálhatók, napjainkban már nem is legeltetik őket. Elnádasodásuk veszélyes lehet.

Zsombékképző sások – leggyakrabban *zsombéksás* – jellemzi őket. A zsombékképződés azon alapszik, hogy az évről évre elhaló tőlevelek az elhúzódó és magas vízborítás miatt fennálló O_2 -hiány miatt csak lassan bomlanak le, így a bomló szerves anyag a növények tövének felhalmozódik. A nyári kiszáradás és a tavaszi, őszi, téli elöntés együttes megléte elősegíti a **zsombékok kialakulását**: minél nagyobb a vízszintingadozás, annál nagyobb a zsombék. Védett faja a *régi angyalgyökér*, de több kosbor faj is előfordul itt. Gyakran a legkiterjedtebb szibériai nősziromosok is e közösséghez kötődnek (lásd Petőfiszállás-Szentkút).

B. SZIKES ÉLŐHELYEK

A szikesek kialakulásához 3 tényező szükséges: Na-ion (a szikességet okozó sók alkotója); felszínközeli talajvíz (közeg, ami szállítja a vízdoldékony Na-sókat); és párologtató vízgazdálkodás (azaz a párologás meghaladja az évi csapadék mennyiségét, így a talajoldatok a felszín közelébe vándorolnak). A Na-sók a felszíni üledékekből, a nátrium tartalmú plagioklász földpát agyagásványok bomlásából származnak, amelyek a talajvíz közvetítésével jutnak el a talajba.

5.2.6. Szikes rétek

A semlyékek, szélbarázdák szikes talajú részein a lápi élőhelyeket először a szikes rétek váltják, amelyek termőhelyén szintén a tavaszi belvizek idején a legnagyobb a felszíni vízborítással, ám az a 10-15 cm-t ritkán haladja meg. Kiszáradásuk a tavasz folyamán megkezdődik, de még május elején is vizenyősek, ám május végére, június elejére már rendszerint teljesen szárazak. A talajvíz szintje nyárra 1-1,5 m-re süllyed, így a sófelhalmozódási szint is ilyen mélyen található. Az így kialakult ún. szolonyeces réti talajokra jellemző az, hogy ez a sófelhalmozódási szint is viszonylag kevés sót tartalmaz, a talaj legfelső szintje pedig szinte sómentes, humusz-felhalmozódás is jellemző. A homokhátsági szikesek közül a szikes rétek termőhelyei tartalmazzák a legkevesebb sót és a legtöbb szerves anyagot. A szikes réteket általában kaszálják vagy legeltetik.

A fenti vízdinamika a *tarackos tippán* uralta szikes rétekre a legjellemzőbb, ami a leggyakoribb szikes rét típus e tájban. Jellegzetes nyáron barna, vagy rókavörös színéről nemcsak a növény, de e társulás is könnyen azonosítható. Ha a dm-es felszíni vízborítás tavasszal stabilabb, a kiszáradás kicsit csúszik, akkor *sziki szittyó* jelenik meg. A szikes rétek sajátos típusa a szikes mélyedések és a maradékgerincek találkozásánál kialakuló, magas fűvű *nádképu csenkesz* szikes rét, amely a szikes mélyedések peremét betemető vékony futóhomok leplen alakul ki. E termőhely hamarabb (április végén) szárad ki, így szikesebb és szárazabb a leggyakoribb tarackos tippános típushoz képest. **Jellegzetes kísérő fajok:** a *sziki cickafark*, a *sziki kerep*, a *tengerparti kígyófü*, **védett faja:** a *mocsári kosbor*, valamint a bennszülött *kisfészku aszat*.

A szikes rétek kilúgozódása a talajvízszint-süllyedésének tudható be, amit nemcsak a csapadék hiánya, hanem a semlyékekben létesített csatornák is előidézik. Ha a sófelhalmozódási szint akár cm-eket is lejjebb vándorol, vagy a Na-sók aránya csökken, akkor a kevésbé sótűrő fajok egyből megjelenhetnek. A kevesebb só mellett a növények növekedése is jobb, ami több biomasszát eredményez, így a talajok szervesanyag tartalma nő. Ez azonban e szikes gyepek esetében kimondottan káros, mert a fajkészlet a Na-sók és az alacsony szervesanyag tartalom jelentette limitáló feltételekhez alkalmazkodott természetes módon. A szikes rétek degradálódásának biztos jele a *tarackbúza* terjeszkedése. A *sovány csenkesz* terjeszkedése már a sztyeppesedés jele, ami nemcsak a sók eltűnését, hanem a kiszáradás jelentősebb mértékét is jelzi. Végeredményben a szikes rétek akár degradált homoki sztyepprétekké is átalakulhatnak a sók eltűnése és a kiszáradás nyomán, még egykori szikes tavakban is (lásd Lódri-tó).

5.2.7. Mézpázsitos szikfok

A felszíni sófelhalmozódással jellemezhető szoloncsák-szolonyec, vagy szoloncsák talajokon jelenik meg ez a réttípus. Ma már az egykori szikes tómedrek jó részét uralják, ahol a Na-sók még nem lúgozódtak ki a talajok felszíni rétegeiből. A pH talajaik legfelső rétegében igen lúgos: 9-10. A szikes réteknél hamarabb, gyorsabban száradnak ki (már május elejére). A tavaszi hóolvadás után felhalmozódó, legfeljebb 10-15 cm-es sekély vízborítás a tavasz folyamán rohamosabban csökken, s április végére, május elejére eléri az 1-2 cm-t. A nyár kezdetére azonban ez a pár cm-es felszíni vízborítás is eltűnik, de a talajvíz szintje nyár elején pár cm-rel, ősszel legfeljebb csak pár dm-rel van a felszín alatt. Ez a vízháztartás jó feltételeket teremt a bepárlódásnak, a sziksó felszíni kiválásához. Ezek a legjobb minőségű gyepek, értük a kun pásztorok a XIX. században még pereskedtek is, s a mai tanya-világban is egyre kedveltebb gyeptípus, egyesek ismét ilyen gyepet szeretnének a belvízmentesítés miatt kilúgozódott gyepük helyén. Megfelelő vízellátás esetén magasfűvű, akár m-es gyepek is lehetnek, amelyek jól kaszálhatók, de a juhok is nagyon szeretik, így legelőnek is alkalmasak.

A mézpázsitos szikfokot a *sziki mézpázsit* uralja szinte egyedül magában. Kísérő fajként megjelenik a *sziki őszirózsa* és a *pozsgás zsázsa*.

5.2.8. Vakszik

Szintén felszíni sófelhalmozódást indikáló közösségek, amelyek szoloncsák talajon alakulnak ki. Egykoron a kiszáradó szikes tavak medrét, peremét foglalták el. **Ezek a legsósabb, leglúgosabb termőhelyek hazánkban:** a só a talaj felszínén válik ki, amelynek mennyisége sokkal nagyobb, mint a mézpázsitos szikfokok esetében. A vakszikek termőhelyei a tavaszi hóolvadás után mindössze pár cm-es vízzel borítottak, de már a tavasz folyamán teljesen kiszáradnak. Így nemcsak a termőhely kiszáradása, de a bepárlódás is legelőször ezeknél az élőhelyeknél történik meg az év során a szikes élőhelyek közül. A sziksó a felszínen fehér bevonat formájában válik ki. **Rendkívül extrém körülmények:** nagyon lúgos (10-11, de akár 12-es) pH, magas sótartalom, nyáron 45-50°C-os talajhőmérséklet, a talajfelszín

kirepedezése jellemzik termőhelyeiket, amihez csak szélsőségesen szárazság és sótűrő sztyeppfajok vagy magyar bennszülött fajok tudtak alkalmazkodni. A szélsőséges viszonyok miatt valójában a füvek hiányoznak, s a sótűrő kétszikűek is sokszor igen nyílt gyept alkotnak.

A Duna-Tisza köze vakszikei meszesek, kalcium-karbonátban gazdagok, így jellegzetes fajuk a *pozsgás zsázsa*, de mellettük a *bárányparéj*, a *szik*i és a *magyar sóbolla* is előfordulhat. Gyakran a csupasz szikes iszapfelszínen csak néhány növényegyed figyelhető meg, sőt növényzetmentes térszínek is lehetnek. A csupasz sziksókiválásos iszapfelszínen gyakran csak a kékmoszatok közé sorolt *Nostoc* fajok alkotnak fekete kérget kiszáradt állapotban (csapadék hatására kocsonyássá válnak).

Ezek voltak a sziksósöprés színhelyei (lásd dorozsmai Nagy-szék), ám a szikes tavak lecsapolása miatt ez az élőhely sokszor csak m²-es foltokban maradt meg. Foltjaik gyakran csak túllegeltetés, vagy taposás hatására felnyíló mézpázsitos szikfokban jelennek meg (lásd Kancsal-tó). Gyomosodásuk már a kilúgozódás eredménye.

5.3. VIZES ÉLŐHELYEK

A Duna-Tisza közti Homokhátság felszíni vizekben viszonylag szegény vidék. A homok alkotta felszíni üledékek, az aszályra hajlamos éghajlat (a párolgás mértéke gyakran meghaladja az egy éven belül lehullott csapadék mennyiségét, az éves vízhiány a DK-Kiskunságban 130 mm/év is lehet) miatt természetes felszíni vízfolyások nincsenek. A természetes felszíni vizeket egyedül a *szikes tavak* képviselik, amelyek a szélbarázdák mélyedéseit töltik ki. Mivel kelet felé a szélbarázdákban a sófelhalmozódás mértéke nő, így a Dorozsma-Majsai-homokhátság keleti szélén a szikes tavak is gyakoribbak. Nyugatabbra, a talajvízfeltörési zónák kezdetén azonban csak a szélbarázdák legmélyebb délkeleti részére összpontosulnak, ott jelennek meg, ahol a felszínre tört talajvizek összegyűlnek, s azok további felszíni lefolyása már nem lehetséges. A szikes tavak vízutánpótlása a talajvízből és a csapadékból származik. Többségük időszakos tó (lásd Kancsal-tó), csak a legmélyebb, rendszeres talajvíz-utánpótlásban részesülő tavak nem száradnak ki teljesen (lásd Madarász-tó). A talajvíztükör októberben a legalacsonyabb, ám ezt követően novemberben már eléri a meder alját, így a szikes tavakban lévő víz mennyisége nőni kezd, s tavaszra (áprilisig) több 10 cm-es vízborítás alakul ki. Ezután a vízszint csökken, majd nyárra a tavak többsége kiszárad. A tavak mélysége általában néhány dm, az 1 métert ritkán haladja meg (lásd Ősze-szék 2-3 m, Kancsal-tó 1,5 m). Mivel a talajvizek kiáramlási zónáiban helyezkednek el, oldott anyag tartalmuk magas (600-2000 mg/l). **Legjellemzőbb ionjaik:** a Na és a HCO₃⁻, pH-juk 7,8-10 közti.

A szikes tavak halastavakká átalakítása és a belvízelvezető-csatornahálózat kiépítése azonban kilúgozódásukat, eltűnésüket vagy átalakulásukat idézte elő. A *halastavak létesítése* esetén az állandóan magasan tartott vízszint miatt a nyílt vízfelszín – és ezzel a hinaras közösségek -, valamint a parti nádasok, gyékényesek aránya ugyan nő, ami számos madárfaj megtelepedése szempontjából még kedvező is lehet (lásd *szürke gém*, *nagy* és *kis kócsag*, *üstökös gém*, *fattyúszerkő*, récék, ludak), azonban a tómedrek időszakos vízborításához, azok rendszeres nyári kiszáradásához alkalmazkodott élőhelytípusok (lásd mézpázsitos szikfok, vakszik, szikes rét) és az ezeken élő állatok (lásd főleg parti madarak: *gulipán*, *gólyatöcs*, *széki lile*, *kis lile*, *nagy goda*, *piroslábú cankó*) a megemelkedett, állandóbb vízszint miatt eltűnnek. A Nagy-Széksós-tó élőhelyrekonstrukciónál mind a kiszáradó szikes tóparti élőhelyek, mind a mocsaras, pangóvízes területek megfigyelhetők, így a madárvilág fenti képviselői is együttesen megláthatók.

A *belvízelvezető-csatornák* megépítése hozzájárult a talajvízszint süllyedéséhez, az üde gyepek (láprétek, szikes rétek) kiszáradásához, s az a kaszált széna-mennyiség csökkenéséhez, számos szikes tó eltűnéséhez (medrükben legfeljebb csak igen csapadékos években van víz), a szikesek kilúgozódásához, degradálódásához vezetett. A szikesek fennmaradásához nélkülözhetetlen a párologtató vízgazdálkodás megléte és a felszíni lefolyás hiánya. A csatornák megépítésével a tavaszi vízborítás szintje, időtartama sokkal rövidebb, a talajvíz és a tavaszi hóolvadás után összegyűlő vizek sokkal

rövidebb ideig képesek átítani a talaj felső részét, s abból a Na-sókat oldatba vinni. A talajvízszint süllyedésével és a lerövidült elöntéssel a felszíni sófelhalmozódást kedvelő élőhelyek eltűntek: a vakszikek először mézpázsitos szikfokokká, majd szikes rétekké, végül degradált homoki sztyepprétekké alakulnak át. A Na-sók ráadásul a belvízelvezető-csatornába vándorolnak, s azok segítségével el is távoznak a Duna-Tisza köze területéről. Az egyedi magas csapadéku évek ezen a helyzeten gyakran még tovább rontanak, amikor a maradék só is oldatba kerülhet és a jelentősebbé váló belvíz-veszélyeztetettség miatt a csatornák ürítése is intenzívebb. E sók utánpótlása azonban igen lassú, különösen a süllyedő talajvízszint mellett, mert a kisebb mennyiségű, nagyobb mélységű talajvíz már nem képes akkora mértékben kioldani a Na-sókat a felszíni rétegekből, s elszállítani azokat a szikes tavak medrébe. A belvízelvezető csatorna-hálózat jelentős mennyiségű vizet vezet le a kistáj semlyékeiről és egykori szikes tavaiból a Tiszába, s így a Duna-Tisza köze vízháztartásában megnőtt a lefolyással távozó víz mennyisége, ami korábban egyáltalán nem jellemezte ezt a tájat. A helyben lehullott csapadék, vagy a feláramlott talajvizek korábban helyben párolgottak el, hasznosultak. A szélbarázdák semlyékeinek kulcsszerepe van a Homokhátság talajvízszint-süllyedésének megállításában, de ehhez szükséges lenne egyes csatornák betemetése, illetve a meglévő csatornában a víz visszatartása.

A tanyásodáshoz kapcsolódóan szinte mindegyik semlyékben létesültek *vályogvető-gödrök*, amelyeket később halasgödörként is használtak. A zöldségtermesztés fokozódó vízigénye miatt megszáporodtak az *öntözőgödrök* és *öntözőtavak*. A fenti mesterséges vizes élőhelyek vize talajvíz-eredetű, sótartalma a bepárlódás következtében magas, ami kétségesse teszi a víz hosszú távú felhasználását öntözés céljára, ugyanis az ilyen vízzel való öntözés a talajok másodlagos szikesedését idézheti elő hosszú távon. E gödrök ráadásul párolgási ablakok is, hozzájárulnak a talajvízszint további süllyedéséhez. Azonban e sós vizű öntözőgödrök, vályogvető gödrök partján az üdébb szikes élőhelyek is regenerálódhatnak, különösen a szikes mocsarak.

A csatornák, öntöző- és vályogvetőgödrök, mesterséges tavak azonban egyben új életteret is teremtek a nem szikes mocsártípusok (főleg a nem tözegképző nádasok, gyékényesek) és az eutróf hínár közösségek, az eutróf, pangóvízes környezetet kedvelő állatfajok számára. Fontos petézőhelyek ezek a békák (pl. *kecskebéka*, *tavi béka*, *vöröshasú unka*, *barna varangy*, *zöld varangy*, *zöld levelibéka*) és gőték (lásd *dunai gőte*) számára, *mocsári teknősök*, *vízisiklók* élnek bennük, s az aszályos nyarakon számos védett (sokszor fokozottan védett) vízi madár is itt keresi táplálékát (lásd nagy kócsag, szürke gém, fattyúszerkő). Így szerepük napjaink szárazodó klímáján ebben az igencsak aszályra hajlamos tájban egyre inkább felértékelődik természetvédelmi szempontból, még akkor is, ha gyakran tájsebekről, nem természetes eredetű víztestekről beszélünk.

A Duna-Tisza közti Homokhátságon található vizes élőhelyek három nagy csoportba – sziki; lápi; eutróf-ártéri jellegű vizes élőhelyek- sorolhatók:

A, SZIKES VIZES ÉLŐHELYEK

5.3.1. Sziki hinarasok

Sekély vizű szikes tavak nyílt vízfelszínén megjelenő sótűrő fajok alkotta növényzete tartozik ide. Csak tavasszal van növényborítás, mert nyárra kiszáradnak. Rendkívül ritkák már napjainkban a nyílt vizű szikes tavak eltűnése miatt. Sokszor csak a szikes vizet levezető csatornában, valamint az öntöző- és vályogvetőgödrökben fordulnak elő. Jellemző fajok: a *víziboglárkák*.

5.3.2. Szikes mocsarak

A szikes mélyedések legmélyebb részén elhelyezkedő természetes élőhelyek. Talajuk szoloncsák vagy szoloncsák-szolonyec típusú. Termőhelyeiken a vízborítás a tavaszi hóolvadás után a 20 cm-t meghaladja, s az akár 0,5-1 méteres is lehet. A vízborítás legalább nyár derekáig kitart, ám az folyamatosan csökken nyár végéig, amikor már csak sekély pár centis pangóvízzel kell számolni. A vízborítás őszi végétől ismét megjelenhet rajtuk, s télen is folyamatos. Általában csak a legszárazabb nyarakon száradnak ki, de a talajvízszint akkor is a felszín közelében van. A sekélyebb szikes mélyedésekben a legmélyebb pontokon, a mélyebb, állandóbb vizű szikes mélyedésekben viszont a nyílt vízfelszín körül alkotnak önálló zónát. A tartósabb vízborítás hatására egy-egy csapadékosabb évben a szikes rétek és a mézpázsitos szikfokok, sőt akár a lápi élőhelyek rovására is terjeszkedhetnek.

Jellegzetes fajuk a *zsióka*, de gyakori lehet a *nád* is, ami mellett a zsióka mindig megvan kísérő fajként. **Ennek megfelelően két típusuk van:**

- Szikes nádasok:
 - Kevésbé sós + szerves anyagban gazdag termőhely
 - Hosszabb ideig tartó vízborítás
 - Zsióka és nád alkotja
- Zsiókások:
 - Sós + szerves anyagban szegény termőhely
 - Rövidebb ideig tartó vízborítás
 - Csak zsióka alkotja

B, LÁPI VIZES ÉLŐHELYEK

5.3.3. Lápi hinarasok

Többé-kevésbé állandó vízszintű, vagy csak igen kis vízszint-ingadozást mutató láptavak nyílt vízfelszínén előforduló, rendkívül ritka élőhely. A tómederben a tőzegfelhalmozódás jelentős. Tápanyagban szegény, huminsavakban gazdag, savanyú, fekete, O_2 -szegény víztér jellemzi őket. **Jellemző faja:** a védett *békaliliom*.

5.3.4. Tündérrózsás láptavi hinarasok

A helyi csapadék mellett rétegvíz- vagy talajvíz-feláramlásokkal táplált láposodó tavak nyílt vízfelszínének jellegzetes élőhelyei. A Duna-Tisza közén olyan mélyebb tavakkal kitöltött szélbarázdákban jelennek meg, amelyeket a lokális és a regionális talajvízáramlások állandóan táplálnak vízzel, így nyárra sem száradnak ki, a vízszint éves ingadozása igen kicsi. Ezért a regionális talajvízfeláramlási zónák állandóbb vizű tavaiban fordulhatnak elő (lásd Madarász-tó). Ez a hidrogeográfiai és geomorfológiai egybeesés igen ritka, ezért ezen élőhelyek is igen ritkák. Vízterükben jelentősebb tőzegfelhalmozódás még nincs, a tómeder a láposodásnak még csak a kezdeti stádiumban van. A víz pH-ja enyhén savanyú, tápanyagszegény, humuszsavakban gazdag (így fekete), az O_2 -hiány gyakori (de nem állandó az év folyamán). Nagyobb mélységből érkező vizek táplálják, így azon tavak vize, ahol e közösség előfordul, télen nem fagy be, vagy csak vékony jégkéreg képződik, mert télen a feláramló vizek hőmérséklete (ami az évi középhőmérsékletet közelíti) melegebb a levegőénél és a lehülő állóvizekénél. Így viszonylag kiegyenlített hőmérsékleti viszonyok jellemzik víztereiket, de nyáron jobban felmelegedhetnek. Jellemző fajuk a védett *fehér tündérrózsza*, valamint a *vízitök*.

5.3.5. Tőzegképző nádasok

Tőzeges láptalajon, a lápi zsombéksásosokhoz hasonló, vagy annál üdőbb körülmények közt megjelenő élőhelyek, amelynek domináns faja a *nád*. Fekete, tőzeges, huminsavakban gazdag, O_2 - és tápanyagszegény, gyengén savas vizekben jelennek meg. A vízborítás a 20 cm-t meghaladhatja, de ritkán akár 1-1,5 m-es is lehet. A vízszint a nyári időszakban lecsökkenhet pár dm-esre, de a teljes kiszáradásuk nem jellemző, sőt sokszor a vízszint éves ingása is igen kicsi, nem több 10-20 cm-nél (az egyik legkisebb vízszintingadozás a lápi élőhelyek közül). A nádrizómák (nád föld alatti szára) általában rögzültek, vagy bőséges vízellátottság esetén, állandóan magas vízszint esetén azok a vízen úszhatnak is, s így akár úszó nádszigetek, ún. úszólápok is kialakulhatnak. Az ilyen úszólápok azonban a Duna-Tisza közén és Kárpát-medencében is igen ritkák. A talajvízszint süllyedése miatt az úszólápok leülnek, a nádszigetek legyökereznek. A talajvízszint süllyedése nem kedvez számukra, ugyanis így az aszályosabb nyarakon könnyebben kiszáradhatnak, ami a felhalmozódott tőzeg bomlásának megindulásához vezet. Tartósabb vízborítás esetén azonban az O_2 -hiányos (anaerob) feltételek közt zajló bomlás miatt jelentősebb tőzegképződés jellemzi termőhelyeiket. Nem véletlen, hogy termőhelyeiken gyakran tőzegbányákat létesítettek, s ők maguk is gyakran felhagyott tőzegbánya-gödrökben fordulnak elő. A nád mellett jellegzetes kísérő fajok a *tőzegpáfrány* és a *tőzegmohák*.

C, EUTRÓF-ÁRTÉRI JELLEGŰ VIZES ÉLŐHELYEK

5.3.6. Eutróf hinarasok

Szerves anyagban és tápanyagban gazdag, pangóvízes vizekben fordulnak elő. Felszíni vízutánpótlást igényelnek. A vízszintingadozást nem igénylik (bár mérsékelttel jellemző lehet), a nyáron nem kiszáradó vizekben jellemző fajaik akár ősz elejéig is megfigyelhetők. A nyáron meginduló vízszintcsökkenést kísérő tápanyag és szerves anyag növekedés hatására állományaik mérete megnőhet, de a vizek kiszáradásával ők is elpusztulnak. A Duna-Tisza közti Homokhátságon megjelenésük főleg mesterséges vizekhez kötődik: pangó vízes belvízelvezető-csatornában, állandóbb vizű mesterséges tavakban, vályogvető- és öntözőgödrökben fordulnak elő.

Jellemző fajok: az *apró békalencse* (enyhén szikes vízteret is kedvel) és a *púpos békalencse* (szennyvízzel terhelt, kloridos, magas foszfát tartalmú víz).

5.3.7. Áramlónálhinarasok

A víz kisebb mértékű, de állandó áramlását igénylő élőhelyek, amelyek vízutánpótlásukat a felszíni vizekből nyerik. A víz mozgása miatt fajaik az aljzatban gyökereznek. Legalább a vegetációs időszak első részében állandóbb vízszintet igényelnek. Vízterük a víz mozgása miatt O_2 -ben viszonylag gazdag, de kevésbé tápanyag-gazdag az eutróf hinarasokhoz képest. Ideiglenes tápanyagtartalom-növekedést még elviselnek. Igen ritkák a Duna-Tisza közti Homokhátságon, főleg olyan csatornaszakaszokon jelennek meg, ahol a felszíni víz áramlása folyamatos. Jellemző fajok: a *békaszőlő* és a *süllőhínár* fajok.

5.3.8. Nem tőzegképző nádasok, gyékényesek, tavi kákások

Mészben, tápanyagban gazdagabb, legfeljebb enyhén sós álló, vagy lassan mozgó vizek parti zónájában fordulnak elő. A vízszintingadozások viszonylag kis mértékűek egy éven belül, a hirtelen

előntéseket nem kedvelik. A Duna-Tisza közti Homokhátságon főleg mesterséges tavak, csatornák, vályogvető és öntözőgödrök partján fordulhatnak elő, de kilúgozódott szikes mocsarak helyén is megjelenhetnek. Magas, 2-3 m-es növények a jellemző fajaik (*nád*, *keskenylevelű gyékény*, *széleslevelű gyékény*, *tavi káka*), amelyek gyakran egyfajos közösségeket alkotnak. A fenti fajok általában a víz mélység függvényében különülnek el egymástól önálló társulásokat alkotva. A *nádasok* 2 m, a *gyékényesek* 2,5 m, míg a *tavi kákások* 3 m-es vízborítást is elviselnek, ezért a part felől a nyílt vízfelszín irányába haladva a fenti sorrendben váltják egymást e közösségek. A nád azonban a kaszálás, legeltetés elmaradása, a talaj szerves anyagtartalmának növekedése mellett a lápi élőhelyeken terjeszkedhet (pl. kékperjés rétek, lápi zsombéksásosok, magassásrétek), sőt a kilúgozódó, még üde, de megnövekedett szerves anyag tartalmú talajokkal bíró szikes réteken is megjelenhet. **A gyékényeseknek 2 típusa van:** a *széleslevelű gyékényesek* sötétüröbber, így szikes környezetben, öntöző és vályogvető gödröknél gyakrabban találkozhatunk velük, míg a *keskenylevelű gyékényesek* kevésbé sötétürök, így ők inkább lápi környezetben vagy csatornapartokon jellemzőek a homoki tájakban.

5.4. ERDŐK

A Duna-Tisza közti Homokhátság – az Alföld nagy részéhez hasonlóan – az erdős sztyepp zónába tartozik. Az erdős sztyepp tájképileg facsoportok, kisebb-nagyobb erdőmozaikok által tagolt gyepeket jelent, ahol a tájhasználat (első sorban a legeltetés) határozta meg a gyepek és az erdők arányát. A nagyállat-tenyésztő népek kárpát-medencei megtelepedésétől kezdődően az Alföldön az erdőfoltok aránya egyre inkább visszaszorult, így az erdős sztyeppék egyre inkább fás legelőkké alakultak, majd sokszor a maradék fákat is kivágták. A legeltetés még az erdőfoltokban is nagy jelentőségű volt egészen a XIX. század végéig. Ekkoriban Szeged a mai Ásotthalom környékén gyepterületen állított fel számos fehér nyaras homoki erdősztyepp-erdő foltot, mert e legelő erdők hasznosítására adása sokkal nagyobb bevételt jelentett a városnak. A folyamatos legeltetés miatt az erdők megújulási lehetősége így korlátozott volt. Klimatikus okok miatt nagyobb kiterjedésű zárt homoki erdők csak a semlyékek nem szikes, lápibb jellegű részén, illetve az Észak-Kiskunságban (Magyar Középhegység közelségének orografikus hatása) lehettek. A homokbuckákon, lepelhomok-hátakon inkább nyíltabb erdőtípusok voltak, amelyek kialakulását a fent említett legelőerdő-használat is elősegítette. A XVIII. század végén a DK-Kiskunságban a Zsombó-lápot övező erdőn kívül szinte alig volt erdő a tájban. A XIX. századtól meginduló homokfásítás nyomán azonban a buckásabb térszínekre a gyümölcsösök és szőlők mellett erdőket is telepítettek a futóhomok megkötése céljából. 1793-ban a Szeged melletti Nádoralmi-szőlőkben illetve Kistelek környékén hozták létre Csongrád megye első szürke nyaras erdejét homokmegkötés céljából, amelyek szaporítóanyagát (vesszőket) a Maros ártéri Csipkésből hozták. Az 1805-ös Csengelei-, Ásotthalmi- és Köröséri-erdők szürke nyaras telepítéseinek vesszői a kisteleki állományból származtak. Igen sajátos a védett Ásotthalmi-emplékerdő története. Először 1807-1810 közt fekete nyarakat és füzeket ültettek ide, de e vízigényesebb fajok számára e termőhely túl száraznak bizonyult (1840-re a füzek teljesen kipusztultak, 1917-re 46, míg 1931-re csak 2 csúcshártya fekete nyár maradt). Mindezzel párhuzamosan a fehér nyarak spontán regenerációja is megindult, ami napjainkra igazi, „ősi képet idéző” erdőpusztai tájat eredményezett: homoki nyaras foltokkal tagolt nyílt homokpusztagyeppekkel. Kiss Ferenc („a szegedi erdők atyja”) munkássága természetvédelmi szempontból azért volt jelentős, mert a jelenlegi emlékerdő helyére nem telepített újabb fákat, hanem a természetre bízta a spontán felújulást. Valójában ezzel a spontán regeneráció – napjainkban sem előtérbe helyezett, bár létező – szerepére hívta fel a figyelmet, amely révén hosszútávon a természet bizonyos öngyógyítási folyamatokra képes.

A homoki erdőtelepítésekben a XX. század második felétől az őshonos fehér és szürke nyarat egyre inkább a tájidegen akác, fekete és erdei fenyő valamint a nemes nyár váltotta fel, s ma is a homoki erdők nagy részét e fafajok uralják. Az őshonos fehér nyár aránya kisebb, s a szintén őshonos kocsányos tölgyé elenyésző. Az akác észak-amerikai eredetű, a fekete fenyő balkáni eredetű, az erdei fenyő

inkább csak Vas és Zala megyékben, az észak-bakonyi Fenyőfőnél, vagy az Erdélyi-szigethegységben őshonos (bár 10000 éve még a Duna-Tisza közén is elterjedt volt az akkori hűvösebb klímán!), míg a nemes nyarak ipari célból kitenyésztett fajták. **A Duna-Tisza közén az alábbi természetes erdei élőhelyek fordulnak elő:**

A, SZÁRAZ ERDŐTÍPUSOK

5.4.1. Homoki nyarasok

A homokbuckák, lepelhomok-hátak jellegzetes, pionír jellegű erdőtársulásai, amelyek humuszos homoktalajon jelennek meg. Általában homoki gyepekkel mozaikolnak, jellegzetes erdős sztyepp képet kölcsönözve a tájnak. Különösen a homokbuckákon növvő állományok igen szárazok, így tisztásaikon nyílt homokpusztagyepek találhatók. A homoki nyarasok a homoki szukcesszió tagjaként vagy épp zártabb homoki tölgyesek lékesedésének eredményeképp is kialakulhattak. Záródásuk igen változó, amit a domborzati viszonyok és a tájhasználat is jelentősen befolyásol.

A lombkorona szintet a *fehér nyár* alkotja, míg a cserjeszintben *közönséges boróka* és/vagy *egyibibés galagonya* a jellemző. A Kiskunság középső és északi részén (lásd Bugac, Fülöpháza) lévő erdőfoltokban a boróka a jellemzőbb cserje. A csupasz homokon, a buckák tetején vagy azok szélnek kitett oldalán lévő állományokat szinte csak a fényigényes boróka uralja, amely lehetőséget biztosít, „előkészíti a terepet” a fehér nyár megjelenésének. A fehér nyarak csemetái ugyanis a borókák árnyékában indulnak cseperedésnek. A szárazabb buckatetőkön, illetve a szélrózsiának kitett buckaoldalokon (*pionír-típus*) azonban nem képes az erdő tovább növekedni, záródni, mert az erózió újabb és újabb pionír felszíneket teremt. A buckaoldalak mélyedéseiben azonban a szerves anyag és kisebb mértékben a lehulló csapadék is összegyűlhet, s itt a mikroklíma is kevésbé szélsőséges (kiegyenlítettebb, kissé nagyobb a légnedvesség, kiegyenlítettebb hőmérséklet) (*teknő-típus*). Így a fehér nyarak jobban növekedésnek indulhatnak, kiszorítván a borókát a nagyobb nyaras foltok peremére, miközben számos boróka elszárad, ugyanis nem kap elég fényt a nyarak árnyékában. A meredek letörésű szélárnyékos buckaoldalokon már egyértelműen a fehér nyár az uralkodó (*völgy-típus*), mert itt a mikroklíma még kevésbé szélsőséges, a szél eróziójának hatása még kisebb. A buckaközi mélyedésekben a környező buckák felől érkező talajvízáramlások következtében az állományok vízellátottsága jobb (*aréna-típus*), így ezeket az erdőfoltokat már kizárólag fehér nyarak alkotják.

A Dél-Kiskunságban (lásd Ásotthalmi-emlékerdő) a boróka hiányzik, azt az egyibibés galagonya helyettesíti, de szerepe hasonló a fehér nyarak megtelepedésének előkészítésében. Mindkettő szűrős növény, így egykori legelő erdő és fás legelő használatot indikál. Az egyibibés galagonya árnyéktűrőbb a borókánál, így a záródó nyaras foltokban életképebb. Elképzelhető, hogy a felszín közeli réti mészkő és réti dolomit rétegek miatti jobb vízgazdálkodás következtében a Dél-Kiskunság homoki nyarasai zártabbak lehettek, így több biomasszát produkáltak, ami humuszos homoktalajaikban nagyobb szerves anyagtartalmat eredményezett.

5.4.2. Nyílt homoki tölgyesek

A szárazabb buckatetők és maradékgerincek zárótársulásai lehettek korábban, azonban alig maradtak fenn állományaik (lásd Nagykőrös, Nyárlőrinc, Csévharaszt). A buckákon nyílt homokpusztagyepekkel, míg a laposabb maradékgerinceknél homoki sztyepprétekekkel mozaikolnak, azaz ezen erdők is a tipikus homoki erdős sztyeppék erdőkomponensét képezik. Talajuk szintén humuszos homoktalaj. Mivel magasabb térszíneken helyezkednek el, ezért alacsony, vagy közepes méretű (maximum 15 m) fák alkotják, a lombkoronasínt felnyílik, a cserjeszint dús (galagonya, fagyal), gyakoriak

a homoki gyepekkel borított tisztások. Jellegzetes erdőalkotó fafajuk a *kocsányos tölgy*, de gyakori bennük a fehér nyár is – különösen a futóhomok területeken -, ugyanis e nyílt tölgyesek sokszor homoki nyarasokból alakultak ki a szukcesszió egy további lépcsőfokán. A legveszélyeztetettebb hazai erdőtípusok: nemcsak kivágásuk okozta területcsökkenésük, hanem a talajvízszint süllyedése és a klíma szárazodása miatt is.

B, ÜDE-FÉLÜDE ERDŐK

5.4.3. Alföldi zárt kocsányos tölgyesek (gyöngyvirágos-tölgyesek)

Korábban ezen erdőtípusok is gyakoribbak lehettek, amelyek bucka közti mélyedésekben, vagy a szárazabb semlyékekben (kékperjés láprétek beerdősödése révén alakultak ki) vannak jelen. Megjelenésüket a víz mélybe szivárgását lassító, megakadályozó agyaglencsék, réti mészkő és réti dolomit jelenléte is elősegítette. Termőhelyeik közelében talajvíz-feláramlások is vannak. A jobb vízellátottság miatt ezen erdők zártak, magasabbak (20-25 m), talajaik vízhatást tükröző réti talajok. A tavasszal akár pangóvizek is lehetnek rövid időre, de nyárra kiszáradnak, bár a talajvíz szintje jóval közelebb van a gyökérzónához. Hátsabb részeken csak az Alföld peremén jelenhetnek meg, ahol magasabb (600 mm) az évi csapadék mennyisége.

Domináns fafajuk a *kocsányos tölgy*. Cserjeszintjükben az *egybibés galagonya* mellett a *veresgyűrű som*, a *bodza* és a *fagyal* is jellemző lehet. Gyepszintjében tavasszal jellegzetes hagymás-gumós növények jellemzőek, mint pl. a *gyöngyvirág*, a *salátaboglárka* és a *széleslevelű salamonpecsét*.

5.4.4. Gyertyános-kocsányos tölgyesek

A Felső-Kiskunságban (Kunbaracs, Csévharaszt) igen ritkán előforduló, bükk I. (mainál hűvösebb, csapadékosabb időszak 2000-5000 évvel ezelőtt) korszaki reliktum társulások, amelyek extrazonálisan (azaz a megszokott hegyvidéki magassági zónájukon kívül) helyezkednek el. Csak az Alföld azon részén jelenhetnek meg, ahol az évi csapadék mennyisége meghaladja az 500 mm-t, azaz a talajvíz-utánpótlás önmagában nem elegendő fennmaradásukhoz. Talajuk már barna erdőtalaj. A még jobb vízellátottság miatt ezen erdők még magasabbra (25-30 m) nőnek, zártak.

Kétszintes erdők: felső lombkorona szintjüket a *kocsányos tölgy*, alsó lombkorona szintjüket a *gyertyán* alkotja. Cserjeszintjükben és gyepszintjükben az alföldi zárt kocsányos tölgyeseknél ismert fajtákat találjuk meg, de mellettük a *hóvirág* is jellemzőbb lehet.

C, LÁPERDŐK

5.4.5. Fűzlápok, lápcserjések

Lápos réti talajú lápi zsombéksásosok, tőzegképző nádasok, üde láprétek illetve tőzeges láptalajon kialakult tőzegmoha lápok becserjésedésével jönnek létre. Jobb természetességű állományaik egész éven át pangóvizek (lásd Fejetéki-mocsár (Kiskunhalas)), s noha a tavaszi hóolvadás után legmagasabb a vízszint, még nyáron is dm-es felszíni vízborítás lehet. A kiszáradóbb állományok gyakoribbak, amelyek nyárra már szárazak. A pangóvíz amiben állnak tipikus „lápi víz”, tápanyagban szegény, savanyú kémhatású, barnásfekete, huminsavakban gazdag. A szerves anyagok anaerob (oxigénmentes) bomlásának következtében gázok szabadulhatnak fel: ammónia (NH₃), metán (CH₄), kén-dioxid (SO₂), s igen gyakran kén-hidrogén (H₂S), amitől záptojásszag terjenghet az egész

élőhelyen. Gyakran csak kisebb foltokban jelennek meg a Duna-Tisza közti Homokhátságban, mert potenciális termőhelyeik aránya kicsi, sok vizenyős mélyedést ugyanis lecsapoltak. E tájban vízutánpótlásukban a feltörő talajvízáramlások szerepe rendkívül fontos, ezért általában a regionális talajvíz-feltörési zónákban fordulnak elő. Általában hűvösebb mikroklímát kedvelnek, hűvösebb, csapadékosabb klímátörténeti időszakokból (jégkorszak végét követő fenyő-nyír kor (9000-10000 évvel ezelőtt), vagy a bükk I. korból 2000-5000 évvel ez előttről) származhatnak, e korokból itt maradt reliktum társulásoknak tekintik őket.

Jellegzetes domináns faja a fűzlápoknak a földfelszínen szétágazó, 2-5 méter magas, félgömb alakú lombkoronával bíró *rekettyefűz*, ami cserjetermetű fásszárú. A nyárra kiszáradó réti talajú képerjés réteken, mocsárréteken megjelenő rekettyefüzesek az **üde cserjések** élőhelytípusba sorolandók!

5.4.6. Éger- és kőrislápok

A lápok beerdősülésével – leggyakrabban fűzlápokból (ritkábban közvetlen lápi zsombéksásokból, üde láprétekből, tőzegmoha lápokból) – jönnek létre a lápok szukcessziójának végső stádiumában, s azok a lápok zárótársulásait jelentik. Termőhelyeiket általában nyáron is pangóvíz borítja, amelynek eredete (csapadéknál a talajvizek feláramlásának szerepe nagyobb), tulajdonsága (savanyú pH, tápanyagszegény, huminsavakban gazdag, kénes szagú, O₂-szegény lápi víz) megegyezik a fűzlápoknál ismertekkel. E közösségek talaja azonban már kizárólag tőzeges láptalaj az állandóbb elöntés miatt. Az erdő magassága 15-20 méter. Általában hűvösebb mikroklímát kedvelik e közösségek is, így sokszor hűvösebb, csapadékosabb klímátörténeti időszakokból (jégkorszak végét követő fenyő-nyír kor (9000-10000 évvel ezelőtt), vagy a bükk I. korból 2000-5000 évvel ez előttről) származhatnak, ezek is reliktum társulások. A talajvízszint süllyedése miatt napjainkban egyre gyakrabban száradnak ki ezek az élőhelyek is, ami degradálódásukhoz, fajkészletük átalakulásához vezet. Tartósabb kiszáradásra tölgy-szil-kőris ligeterdőszerű állományokká alakulhatnak át. Kiterjedésük a potenciális termőhelyi viszonyok, a talajvízszint süllyedése valamint a száraz klíma miatt igen csekély.

Lombkoronaszintjüket az enyves éger alkotja, amelynek jellegzetes kiszélesedő „talpai” vannak, amik segítségével a vizenyős talajon jobban meg tudnak támaszkodni. Ezeken a talpakon gyakran különböző növények (pl. tőzegrózsán) telepedhetnek meg. A kőrises égerlápokban (lásd Tabdi, vajdasági Szelevényi-erdő) az éger mellett, vagy helyett a magyar kőris is megjelenik, amely inkább jellemzőbb lehetett a Duna-Tisza közti Homokhátságra. Ez a társulás az égerlápok szubkontinentális-szubmediterrán altípusa, amely ezen élőhelytípus elterjedési területének déli határán alakult ki. E társulásra már jellemző a nyári kiszáradás, a pangóvíz időszakos eltűnése, így a tőzeg-felhalmozódás is kisebb mértékű bennük. A kőris- és égerlápok cserjeszintjében is továbbélnek a fűzlápok rekettyefüzei.

5.5. EGYÉB FÉLTERMÉSZETES ÉLŐHELYEK

- **Csatornák:** a különböző hínarasok és mocsári élőhelyek alkotják
- **Őshonos fafajú fasorok, facsoportok:** telepített, vagy spontán állományok, amelyek e tájban főleg fehér nyarok, csatornák, vizes gödrök partján lévő fehér fűzek, ritkán mezsgyék menti mezei szilek, esetleg kocsányos tölgyek alkotnak.
- **Jellegtelen keményfás erdő:** sorokba telepített tölgyesek (kocsányos tölgyesek)
- **Jellegtelen puhafás erdő:** sorokba telepített fehér vagy fekete nyarások
- **Tájidegen fafajokkal elegyes erdő:** 25%-ban őshonos, 75%-ban tájidegen fafajokat tartalmazó erdő
- **Gyomos száraz gyepek:** csak gyomfajokat tartalmazó száraz gyepek (mezsgye, parlag). A fiatalabb parlagok ezeket képviselik, de idővel, évtizedes léptékben homoki sztyepprétekké alakulnak át.
- **Jellegtelen vizes élőhelyek:** a vizes gödrök növényzete tartozik ide

5.6. NEM TERMÉSZETES ÉLŐHELYEK

A fenti természetesebb élőhelyek mellett e mozaikos tájban számos, a tanyasi gazdálkodáshoz, vagy annak megszűnéséhez kötődő antropogén élőhely fordul elő.

A tanyasi gazdálkodáshoz kötődően *kistáblás szántók*, *évelő szántóföldi kultúrák* (lucernaföld), *kistáblás gyümölcsösök*, *szőlők*, *zöldségkultúrák* jellemzik e tájat. E mozaikos tájszerkezet létrejöttében a közeli felvevő piacok (lásd városok, mint Szeged, Szabadka) is fontos szerepet játszottak.

A tanyavilág elmúlt évtizedekben megkezdődött pusztulásához kapcsolódóan azonban más, extenzívebb élőhelyek is megjelentek e tájban. A tanyavilág pusztulása nem egyenletes, a közigazgatási határok felé haladva egyre extenzívebb jellegű művelés kerül előtérbe legyen szó megye-, ország- vagy egy-egy település közigazgatási határáról. Ráadásul e határok, az egyes tanyák elérhetősége és a talajok minősége összefüggést is mutat. Nyugat felé, Bács-Kiskun és Csongrád megye határa felé haladva nemcsak a gazdasági centrumoktól (Szeged és az újonnan fejlődött Mórahalom) való távolság nő meg, de a homokbuckák megjelenésével a talajok minősége is rosszabb, a termőterületek aszályérzékenyebbek, ugyanis a megyehatár menti területek részben még talajvíz-beszivárgási zónáknak számítanak, a komolyabb regionális talajvízfeláramlás attól keletebbre jellemző, amely a mezőgazdasági termelés feltételeit is javítja, könnyebbé teszi a Dorozsma-Majsai-homokhát keletebbi felén.

A tanyasi gazdálkodás megszűnésének egyik biztos jele a parlagosodás, amely nemcsak a gyomos száraz gyepek megjelenésével, de sok esetben az észak-amerikai eredetű *selyemkóró* alkotta *invazív magaskórós gyomnövényzet* megjelenésével is jár. Szintén ehhez az élőhelyhez tartoznak a szintén észak-amerikai eredetű *magas aranyvessző* alkotta állományok, amelyek a nem kaszált réteken sajnos egyre inkább terjeszkednek nyugatról kelet felé.

A parlagok sok esetben az erdőgazdálkodás színterei lesznek, ám ide sokszor nem őshonos fafajokat telepítenek. Így a tájban terjeszkednek az *akácosok*, de jelentős telepített *erdei- és fekete fenyvesek*, *nemes nyarások* is előfordulnak. A tanyák összedőlésével a kelet-ázsiai eredetű bálványfa képes új életérhez jutni, ezen invazív növényfaj terjedésének kiinduló pontjai az elhagyott tanyák. Az észak-amerikai eredetű akác itt és a mezsgyék mentén is terjed. Az agresszívan terjedő fák közt külön figyelmet érdemel a szintén észak-amerikai eredetű nyugati ostorfa, amelyet néhol telepítettek is, de spontán szinte az összes telepített erdőtípusban – még a zárt, fényszegény erdei- és fekete fenyvesekben – is terjed. A száraz gyepeken, főleg a homoki sztyeppréteken, de mezsgyéken, csatornapartokon is terjed a közép-ázsiai eredetű ezüstfa, amelynek facsoportjai már több száraz gyepeken jelen vannak. Mellettük az amerikai kőris, a csatornák mentén pedig a gyalogakác terjeszkedik. Mindkét faj Észak-Amerikából származik. Mindkét faj igen gyakori a tájtól keletre lévő Tisza ártéren, ahonnan a Homokhátság irányába is benyomul. Ezen fajok kisebb állományait *tájidegen fafajú facsoportoknak* (gyalogakác esetén *invazív cserjésnek*) tekintjük, nagyobb, összefüggőbb állományaik pedig *invazív fafajú erdők*.

6. ÁLLATVILÁG KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A VÉDETT FAJOKRA

6.1. VIZES ÉLŐHELYEK: SEMLYÉKEK, SZIKES TAVAK ÁLLATAI

A semlyékek, szikes tavak, csatornák vizes élőhelyei, kiegészülve a vályogvető- és vizes gödrökkel számos állatfaj számára nyújtanak jó élőhelyet. A fenti élőhelyeken – kivéve talán a vizesgödröket, vályogvető gödröket – a védett halfajok közül előfordul a *réti csík*. A semlyékek láposabb, pangóvíze-sebb részeit, a tőzegbányatavakat kedveli a szintén védett *lápi póc* (lásd Átokházi-tőzegbányatavak). A fenti vizes élőhelyek mindegyike jó petéző-és táplálkozó helyet nyújt a tájban élő kételtűek – *dunai gőte*, *kecskebéka*, *tavi béka*, *zöld varangy*, *barna varangy*, *zöld levelibéka*, *vöröshasú unka* – számára különösen a nyári időszakban. E vízterekben, s azok körül lévő üde szikes gyepekben, lápréteken a vizekhez kapcsolódó hullók közül rendszeresen előfordul a *mocsári teknős* és a *vízisikló*.

A *szikes tavak*, *láptavak*, *semlyékek* számos védett és fokozottan védett madár számára biztosítanak költő és táplálkozó helyet. A kiszáradó szikes tavak nyíltabb, alacsony növényzetű parti sávját, vagy épp a kiszáradó szikes tófenék vakszik növényzettel és mézpázsitos szikfokokkal borított élőhelyeit kedveli a *gulipán*, a *gólyatöcs*, a *széki lile* és a *kis lile*, ahol költget is (lásd Madarász-tó, Fülöp-tó, Müller-szék, Nagyszéksós-tó élőhelyrehabilitáció, s ma már ritkán a Lódri-tón). A *bíbic*, a *nagy goda*, a *piroslábú cankó* azonban gyakrabban fordul elő a szikes réteken, sőt az első két fajjal kékperjés lápréteken is gyakran találkozni (pl. Csipak-semlyék, Tanaszi-semlyék, Nagyszéksós-tó élőhelyrehabilitáció, Lódri-tó, Kisiván-szék). Szikes tavak mellett láposodó tavakhoz is kötődik a *fattyúszerkő* és a *küszvágó csér*, amelyek a Madarász-tó tünderrózsás hinarasain költenek. Táplálékukat nyílt vizű szikes tavakon, sőt a fattyúszerkő akár nagyobb, nyílt vizű vályogvetőgödröknél is keresi (lásd Csipak-semlyék). A nyílt vizű tavak felett gyakran látni a *dankasirályt* is. Az állandóbb vizű, nyáron sem kiszáradó, gyakran nyílt vizű szikes tavak (pl. Nagyszéksós-tó, Müller-szék, Ősze-szék) és lápi tavak (Átokházi-tőzegbányatavak, Madarász-tó, Kelebiai-halastavak) körüli nádasok jó fészkelőhelyet biztosítanak a *barna rétihéja*, a *búbos vöcsök*, a *tőkés réce*, a *szárcsa*, a *vízityúk*, a *guvat* és a ritkábbnak számító *kis vöcsök*, *kendermagos réce*, *cigányréce* számára (lásd Müller-szék, Madarász-tó). Számos gázlómadár – *bölömbika*, *nagy kócsag*, *kis kócsag*, *törpegém*, *üstökös gém*, *szürke gém*, *vörös gém*, *kanalasgém*, *bakcsó* – is előfordul a fenti élőhelyeken. Közülük a *bölömbika* és a *törpegém* rendszeresen költ például a Nagyszéksós-tón, a Madarász-tón s időnként a Lódri-tónál. Nagy kócsagok, szürke gémelek és a településeken valamint a környező tanyavilágban költő népes *fehér gólya* állomány táplálkozás céljából rendszeresen felkeresi a semlyékek láprétjeit, szikes rétjeit, olykor szárazabb gyepeit, homoki sztyepprétjeit is táplálkozás céljából. A szikes tavak, lápi vizes élőhelyek, csatornák, vályogvető gödrök nádasaiban rendszeresen költő nádi énekesmadár a *nádirigó*, a *cserregő nádiposzáta*, *nádi tücsökmadár*. A Kelebiai-halastavak környékének legértékesebb költőfaja a fokozottan védett *réti sas*, amely kedveli a vizes élőhelyek és erdők találkozását, mert előbbi táplálkozó, utóbbi költőhelye. A facsoportokkal, erdősávokkal kísért vízpartok a *jégmadár* és a *függőcinege* megtelepedésének is kedvezőek (lásd Madarász-tó).

A nyílt vizű tavaknál a védett *vidra* is előfordul (lásd például Átokházi-tőzegbányatavak, Kelebiai-halastavak, Madarász-tó, Ősze-szék, Müller-szék).

Az őszi madárvonulás idején a szegedi Fehér-tónál illetve a Baksi-pusztán átvonuló, áttelelő, őszen akárcsak 20 000-es egyedszámot is elérő *daru*állomány táplálkozás céljából Dorozsma-Majsai-homokhát szántóira – főleg kukoricaföldjeire – is kilátogat táplálkozás céljából. A Baksi-pusztai szikes rétjein népes *nyári lúd* állomány is költ a pusztai Dorozsma-Majsai-homokhát eső részén. Összel népes *nagy lilik* csapatok is érkeznek, de áttelelőként a *vetési lúd* is megjelenik ott.

6.2. SZÁRAZ HOMOKI GYEPEK ÁLLATVILÁGA

A védett izeltlábuak közül gyakoribb az *imádkozó sáska* és a kontinentális sztyeppfajnak számító, a keleties elterjedésű *sisakos sáska*.

Az üde semlyékekkel érintkező szárazabb homoki gyepeken gyakran találkozni *barna ásóbékával* is. A hullók közül a homoki sztyeppréteken és nyílt homokpusztagyepeken gyakori a *fürge gyík* és a *zöld gyík*.

A száraz homoki gyepek (homoki sztyepprétek, nyílt homokpusztagyepek) ritka fészkelő madárfaja *ugartyúk*, amely ritkán Zákányszék körül, illetve a *Balástya-Szatymaz közti Homokvidék különleges madárvédelmi területen*, főleg Kömpöcpusztán kerül elő.

A homoki gyepek, homoki sztyepprétek, olykor szántók fontos fészkelőhelyek a *sárga billegető* és a *mezei pacsirta* számára. A száraz homoki sztyeppréteken, mezőgazdasági területeken gyakran keresi táplálékát a tanyavilágban és a településeken – jó részt villanykarókon – nagy számban költő *fehér gólya* is.

Nyár végén csapatosan keresik méhekből, szitakötőkből és egyéb rovarokból álló táplálékukat a *gyurgyalogok*, amelyek számára e táj jó költőhelyet biztosít, hiszen gyakran homokfalakban költenek. Ehhez azonban mesterséges felszíneket, leggyakrabban homokbányákat használnak. A kórokozók (kullancsok) jelentette fiókapusztulást úgy igyekeznek kivédeni, hogy mindig friss és meredek partfalba (ez a fészekrabló állatok ellen való védekezésben is fontos) költenek nem kis konfliktust okozva a bányavállalkozókkal, hisz az új bányanyitásokat igencsak kedvelik. E költőhelyeket a parti *fecske* is kedveli, amely szintén gyakori lehet az új homokbányáknál.

Számos madárfaj napjainkban is erdős pusztának tekinti e tanyákkal, tanya körüli és út menti facsoportokkal, telepített erdőkkel, gyümölcsösökkel, gyepekkel, szántókkal, parlagokkal mozaikos tájat. Különösen igaz ez a *szalakótára* és a *búbos bankára*, amely száraz homoki sztyeppréteken, parlagokon táplálkozik, de költéséhez igényli az idősebb erdők, odvas fának meglétét. Ebből azonban hiány van e tájban, ezért a Magyar Madártani Egyesület szegedi csoportja számos szalakóta-költőládát helyezett ki, amelyekben rendre sikeres költések zajlanak. A költőláda-telepítésnek, az idősödő erdőknek, facsoportoknak, valamint a kiterjedt természetes homoki sztyeppréteknek és azokká regenerálódó parlagoknak köszönhetően Magyarország és Közép-Európa egyik legnagyobb szalakóta populációja él a Dorozsma-Majsai-homokháton. E délies elterjedésű, mediterrán jellegű madárfaj (hazánkban éri el elterjedési területének északi határát) megőrzése szempontjából tehát e tájnak igen fontos szerepe van európai szinten is.

Számos ragadozómadár – köztük a *karvaly*, a *héja*, a *vörös vércse*, az *egerészölyv* és a gyakran tanyák környékén megjelenő, költő *kuvik* – számára is e facsoportokkal, erdőkkel mozaikos gyes-szántós mezőgazdasági táj számít ideálisnak, mert a fás élőhelyeken költőhelyet, míg a nyíltabb élőhelyeken táplálkozóhelyet találnak e fajok maguknak. Szintén e tájtípust kedveli a *tővisszúró gébics* is, amely leshelyül gyakran száraz gyepeken átvezető villanyvezetékeket, azokba ékelődő magányos fákat, magas kőrökat választ.

Az emlősöket a különböző kistrágyászók (pl. *mezei egér*, *hőrcsög*, *mezei pocok*), a *mezei nyúl*, a *róka* és az *őz* mellett a védett *cickányok*, a *sün*, az egyre ritkuló *ürge* képviseli (ez utóbbi legnagyobb populációja a környéken a szegedi repülőtéren él). Egyre gyakoribb a vaddisznó is, Ásotthalmon még külön vaddisznóskert is létesült szaporításukra a védett tarka sáfrány és egyhajúvirág termőhelyeken nem kis konfliktus helyzetet eredményezve a vadászok és a természetvédelem közt, hisz ezen állatok gyakran kitúrják e védett növények hagymagumóit. A parlagos, telepített erdőkkel mozaikos táj és a túltartott vadállomány kedvezett az *aranysakál* újbóli visszatelepedésének, amely a Balkán-félsziget felől érte el újra hazánkat.

A XX. század elején még igen elterjedt *földikutya* állománya napjainkra jelentősen megfogyatkozott, Kelebia környékén él nagyobb állománya. E föld alatt élő rágcsőslókkal rokon állat teljesen vak, mivel életét a föld alatt éli bonyolult járatrendszerben, amit nagyra nőtt metszőfogával ás ki. Hallása, szaglása jó, a föld mágneses tere és a szeizmikus rezgések alapján tájékozódik. Túrása eltér a vakon-

détől: nagyobb méretű, 7-8 cm-es átmérőjű „földhurkából” áll. Vaskos, lédús gyökerekkel táplálkozik (karógyökér, hagyma).

A tájban egyre csökken az állatállomány. A *szarvasmarhákat* jó részt a *magyar tarkák* képviselik, egyes helyeken (lásd Balástya, Baksi-pusztá) azonban *magyar szürkéket* is tartanak. Kevésbé jelentős a *juhtartás*, ahol van ott főleg a *merinói* fajtát tartják, de egyes helyeken *rackajuhokkal* (lásd Jancsár-szék) is legeltetnek. A tanyák körül tartott *kecskék* száma lecsökkent, *lovat* is legfeljebb csak hobby és rekreációs célból tartanak (lásd lovastanyák). Unikáltság a *bivaly* ismételt meghonosítása a mórakalmi Nagyszéksós-tón, amely az üde, mocsarakkal mozaikos gyepeket kedveli, s a szikes tavak körül e tájban korábban is tartották teje, húsa, bőre miatt, de jó- bár lassú – igavonó is volt. A Nagyszéksós-tón lévő állomány természetvédelmi feladatot is ellát, legeli a szikes tó nádmentesített szegélyét, ahol azóta mézpázsitos szikfokok regenerálódtak. Ez a kezelés a szikes tavak partján költő parti madarak számára biztosít jó költőhelyet. E madarak nem igen építenek fészket, a bivalyok lábnyomai jelentette gödröcskék azonban alkalmas fészkelőhelyek e madarak számára. A bivalyok ugyanakkor odafigyelnek a tojásokra, kikerülik őket, nem tapossák őket össze.

6.3. ERDŐK ÁLLATAI

A Dorozsma-Majsai-homokhát erdei döntően viszonylag fiatalok, így az idősebb állományok szerepe a madarak szempontjából is felértékelődik. Ilyen idősebb erdő az ásonthalmi Kiss Ferenc Emlékerdő, amely az odúban fészkelő fajok közül otthont ad a *fekete harkály* és a *macskabagoly* számára. Az idősebb erdőkben ritkán (lásd Zákányszék) a *holló* is megtelepszik.

A fenn említett száraz homoki gyepeken táplálkozó fajok (*karvaly*, *héja*, *vörös vércse*, *egerészölyv*, *kuvik*, *tövisszúró gébics*) költőhelyei is ezen erdők. A csatornák, mezsgyék, tanyák menti őshonos és tájidegen fafajú facsoportok, telepített fasorok fontos költőhelyek, élőhelyek a *vadgerle*, a *nagy fakopáncs*, a *kis fakopáncs*, a *balkáni fakopáncs*, a *cigány csaláncsuk*, a *vörösbecs*, a *fülemüle*, a *házi rozsdafarkú*, a *feketerigó*, a *széncinege*, a *kék cinege*, a *sárgarigó*, a *mezei veréb*, az *erdei pinty*, a *tengelic*, a *zöldike* és a más fészket használó *kakukk* számára, amelyek akár a települési belterületi parkokban, kertekben is megjelenhetnek.

7. A DOROZSMA-MAJSAI-HOMOKHÁT TÁJTÖRTÉNETE

A XVIII. század végén a Dorozsma-Majsai-homokhát napjainkhoz képest kevésbé volt lakott, sokkal természet közelebbi képet mutatott. Ebben az időszakban a török hódoltság végének pusztítása miatt a korábban sem sűrűn lakott Kiskundorozsma, Kiskunmajsa, Kiskunhalas és Szabadka közé eső majd 1500 km²-es területen néhány elszórt tanyán kívül más település nem létezett. Ez valamint a talajadottságok, a közigazgatási megosztottság – Kiskundorozsma pusztái (mai Bordány, Üllés, Zsombó, Forráskút) a Kiskunsági, míg Pusztamérges a Jász Kiváltságos Területekhez és nem Csongrád vármegyéhez tartoztak – a tájhasználatot is befolyásolta. A gazdasági-népességi centrumtól távoli, közigazgatási határok menti területek sokszor kedveznek a természeti területek és értékek fennmaradását segítő extenzív tájhasználati formáknak, amely napjainkban is megfigyelhető. Akkoriban a Duna-Tisza köze egészének elsődleges tájhasznosítása az extenzív, legeltető állattartás (szarvasmarha, juh, ló) volt, ami a korabeli leírások szerint Szeged és Kiskundorozsma számára (Dorozsmai- és Szegedi-puszták) sokáig jelentős bevételt jelentett. A természetes vegetáció kiterjedése utoljára a XVIII. század végén volt a legnagyobb e kistájban. A táj élőhelyi alpmátrixát ekkor még a homoki sztyepprétek alkották, azok megszakítás nélkül mentek át a környező lösztájak löszgyepeibe, a Tisza ártér mocsaraiba, mocsárréteibe és a buckásabb Bugaci-homokhát nyílt homokpuszta gyepeibe. A nagyobb reliefű garmadabucka-mezőkben (különösen a megye délnyugati részén) és a lepelhomok-hátak túllegeltetett, felnyíló homoki sztyepprétejein a nyílt homokpusztagyepék a jelen-

leginél jóval gyakoribbak lehettek. Az Ásotthalom, Ruzsa, Öttömös, Pusztamérge, Csengele körüli nagyobb erdők, az Üllés körüli szőlők helyén ilyen nyílt homoki gyepek voltak. A szélbarázdákban üdőbb gyepek: kékperjés láprétek, szikes rétek, mézpázsitos szikfokok léteztek akkor is. Nyílt vizű szikes tavak – amelyek nyáron akár vakszikkal vagy mézpázsitos szikfokkal kitöltött tómedrek is lehettek – inkább a kistáj keleti szélén voltak jellemzőbbek, számuk a jelenleginél több lehetett (pl. Csengelei-pusztai tavai, Templomhalom környéke, Bogárfő-tó, Kellő-tó, Szentlászlói-tó, Fülöp-tó, Szabó-tó, Bíbic-tó, Csongrádi-tó, Siha folyója, Rózsa-lapos, dorozsmai Nagy-szék, Kenyérvári-tó, Vereshomoki-tó, Nagy-szék-tó (Sziksósfürdő), Sáros-szék, Kisiván-szék). Más – később nyílt vizűnek ábrázolt vagy épp ma is nyílt vizű – szikes tavat vízenyős, mocsaras területként ábrázoltak, ami szikes mocsarat, szikes rétet, mézpázsitos szikfokot is jelenthet (pl. Ősze-szék, Müller-szék, Madarász-tó). A táj szinte fátlan volt. A lakott és elhagyott tanyák környéki facsoportokon kívül az első katonai felmérés csak a Zsombói-ösláp környékét jelzi erdőnek. A folyamatos legeltetés miatt az erdők megújulási lehetősége is korlátozott volt. A homoki sztyeppréteket csak néhol, kisebb foltokban, az elszórt tanyák közelében szántották fel. A tanyasűrűség és a kisebb-nagyobb szántófoltok aránya inkább csak a kistáj keleti részén – a korabeli Csongrád vármegye területén – Szeged és Kistelek környékén volt nagyobb. Elszórt, tanya körüli szántókat találunk Kistelek-Sándorfalva-Dóc közt, valamint Dorozsmától nyugatra a Lódri-tó és a Seregélyes vonaláig. Nagyobb, összefüggő felszántott foltok csak Kistelek és Kömpöcpusztá közt, Kistelek külterületének keleti határában, valamint az árter peremen: Dóc környékén (Sasülés, Kötörés), a Homoki-kertészetek körül (Sándorfalvától északra, Nádas-tó környéke) voltak. A szántóföldi művelés akkoriban jobban illeszkedett a talajtani adottságokhoz: a humuszos homoktalajok helyett inkább a jobb termőképességű, meszes, közép-kötött, vályogos, könnyen megművelhető, réti csernozjomokat szántották a szomszédos lösztájakban.

A XIX. század közepére intenzívebbé váló emberi tájtalakítást jelzi az, hogy a kistáj keleti részén, valamint Csongrád vármegye korabeli területén: Szegedtől az Ásotthalom-Ruzsa-Üllés-vonaláig illetve Vedres-szék-Csengele-Kistelek-Ópusztaszer ívéig a táj alapláncjává egyre inkább a tájban ma is uralkodó kistáblás szántók, kertek mozaikjai váltak a homoki sztyepprétek helyett. A fenti területeken a túllegeltetett homoki gyepeket szőlőművelésbe vonták a homok megkötése végett. A legintenzívebb tanyásodás (kapitányságokba rendeződve) is a fenti felszántott területeket érintette. Ebben az időszakban kezd jelentősebben növekedni Kiskundorozsma és Szeged lakossága, ami fontos szerepet játszott a tanyásodás megindulásában. Néhol azonban elnéptelenedés is végbement (lásd Homoki-kertészetek dohányföldjei Sándorfalva mellett). A természetes vegetáció így ezen intenzívebb tájhasználatú területeken csak a szélbarázdákhoz kötődően őrződött meg. A semlyékek foltjainak lápi és szikes vegetációja ekkor még szinte érintetlen volt, ám gyakran még a semlyékekbe ékelt maradékkerinceket is felszántották. A homoki sztyepprétek kisebb foltjai sokszor csak a tanyák körül legelő állatok számára fenntartott legelőként maradtak fenn. Nagyobb kiterjedésű nyílt homokpusztagyeppekkel mozaikos homoki nyarasok a fenn említett két tanyásodó pásztában ekkor már csak Zabosfán és Bordányon voltak. A homokhátság ezen intenzíven művelt részén az erdőtelepítések csak igen kis területet érintettek, ám a tanyák köré egyre több fát (nyarakat, akácot) ültettek.

Ezzel szemben a mai megyehatár menti intenzívebb reliefű részekben, Kistelek és a Baksi-pusztá közt, valamint a Kiskun Kiváltságos Területekhez tartozó Dorozsmai-pusztákon továbbra is az extenzív állattartás maradt a jellemző tájhasználat, így továbbra is a homoki sztyepprétek alkották itt a táj alapláncját, amibe a buckamezők nyílt homokpusztagyeppei, homoki nyarasai és a semlyékek lápi és szikes vegetációja ékelődött. A szántók szigetszerű foltjainak száma akkor még kevés volt itt. Feltehetően a kissé szabálytalanabb alakú erdők egy része nyílt, vagy zárt homoki tölgyes, vagy nyaras lehetett. A szabályosabb alakú erdők szinte biztos, hogy telepítettek. Az erdőtelepítések a homokmegkötést célozták, így az első sorban a nagyobb garmadabucka-mezőkre koncentrálódott, főleg a megye délnyugati szélére. Ekkor még főleg hazai nyarakat ültettek, de a tájidegen fajok (akác, erdei fenyő) telepítése is megkezdődött. Már ekkor meg volt a Rivói-, a Süveg-, a Magyar-, a Korda-, az Átokházi- (ma Dugonics-erdő), a Kender-, a Pálkás-, a Felső-Ásotthalmi- és Alsó-Ásotthalmi- (ma Tanulmány-erdő), a Pálfi-, az Öttömösi-, a Mérgesi-, és a Pálfi-erdő. Ma már nincs meg a Karahomo-

ki-erdő nagy része (kisebbik fele a Gerencsér-erdő része), de a természetes állapotúnak tűnő Leveles- és Kerek-erdő is elpusztult. A Csengelei-erdő foltjai szintén spontán fejlődést mutatnak.

A Dorozsma-Majsai-homokháton igen sok nyílt vizű, nyárra kiszáradó szikes tó volt még az 1860-as években. Az ezek alján söpört szikso Szeged piacain került eladásra. A mai tómedernél lényegesen nagyobb kiterjedésű volt az Ősze-szék és a Müller-szék, amelynek nyílt vizei a mai nagy kiterjedésű mézpázsitos szikfokokra is kiterjedtek. A Nádas-tó medrének jó részét már akkor is szikes mocsarak borították.

A XIX. század vége és a XX. század első évtizede Szeged gazdasági fejlődésének aranykora. 1886-ra Kiskundorozsmát és pusztáit Szegedhez, illetve Csongrád megyéhez csatolják. Ettől függetlenül a vármegyehatár menti, vagy épp a dorozsmai legelők jelentős része továbbra is fennmaradt. A tanyaszám inkább a már korábban is nagyobb sűrűségű Csongrád vármegyei területeken nőtt számottevően. A nagyobb fennmaradt puszták tanyasűrűsége még a XX. század elején is kicsi volt, s csak a puszták peremén épültek újabb tanyák. Az 1879-es árvíz azonban elősegítette a homokhátságra való kiköltözést. A kistáj délkeleti peremén Sándorfalva községet (Sövényháza néven) közvetlen az árvíz után alapították a Palavicciniak. A XX. század elején megépült két homoki vasútvonal (Szeged-Mórahalom-Halastelek; Szeged-Ruzsa-Pusztamérges (1927)) további lehetőséget biztosított a tanyasi gazdálkodás számára, lehetővé téve a megtermelt termények könnyebb piacra juttatását, ami a kiköltözést a XX. század elején továbbnövelte, majd a Klebelsberg Kunó-féle tanyasi iskolarendszer kiépülése stabilizálta azt. A XIX. század végén és a XX. század első felére több tanyacsoport is kisebb faluvá fejlődött: Mórahalom 1892-ben, Öttömös és Pusztamérges 1908-ban, Pusztaszer 1934-ben lett önálló.

A peremterületek legnagyobb homoki sztyepprép-beszántása Felsőpusztaszeren történt, ahol 1881-től alakult ki nagyobb tanyavilág. Ezen egykor a Baksi-pusztával egybeérő gyeptől csak a Kisteleki-legelő maradt meg, ahol Új-erdő néven erdő-, Kisteleki Új-szőlők néven szőlőtelepítés is történt. Dorozsma legelői még mindig összefüggő területet alkottak a Rózsa-lapostól az Öreghegyi-legelőn át a Dorozsmai Külső-Csordajárásig, ami összeért a vármegyehatár menti pusztákkal. E gyepek Dorozsmához közeli részét azonban több helyen (Öreghegyi-, Vereshomoki-legelő) beszántanak vagy a futóhomokos, nyíltabb gyeptű területeket szőlővel (lásd Bábahegyi-szőlők) ültették be.

A mai Ásotthalom környékén az erdőborítás kis mértékben nőtt. A megye határ menti erdők közül azonban a Karahomoki-erdő nyugati felét és a csengelei Leveles-erdőt kivágták 1881-re. Újabb erdőtelepítések inkább a homokhátság keleti peremén (Hantházi-erdő, sándorfalvi Homok-erdő, Pusztaszeri-erdő) történtek. A különböző lápi és szikes élőhelyek aránya nem változott lényegesen. Egyes szántó, vagy szőlőterületek, dohánykertészetek felhagyását követően a homoki sztyepprétek regenerálódásai is megindulhattak. A sándorfalvi Homoki-kertészetek elnéptelenedése révén Kapca-szék környékén megnőtt a Homok-pusztta gyepterülete. A Hantházi-pusztán és Alsópusztaszeren is sok szántót hagytak el az 1880-as évekre, amik 1912-re már összefüggő gyepterületekké álltak össze. A felhagyott szőlők helyét a gyepek helyett inkább intenzív kultúrák (gyümölcsösök, zöldségeskertek) foglalták el. Ekkor kezdődött pl. a szatymazi barack, a szegedi fűszerpaprika nagyobb arányú termesztése.

Trianon a tájhasználatot e tájban kevésbé befolyásolta, bár az erdőtelepítés és a kevésbé intenzív gazdálkodási formák fennmaradása, előtérbe kerülése a határ mindkét oldalán jellemző lett, így a természeti értékek jelentős számban maradtak fenn.

Az emberi tájátalakítás, az élőhelystruktúra átrendeződése, pusztulása az utolsó 100 évben gyorsult fel. Az 1950-es években a két világháború közt virágzó homokhátsági tanyavilág nyomai még fellelhetők. Az 1950-es évekre a Dorozsma-Majsai-homokhátság Csongrád megyei részén egy egyenletesen sűrű tanyahálózat alakult ki, amely már az egykori nagy legelőkre is kiterjedt. Az 50-es évektől kezdve jelennek meg a tájban a falvak nagyobb számban a Szegedi-puszták önállósulásával, amely során Szeged 816 km²-es közigazgatási határa 112 km²-re csökkent. A dorozsmai és szegedi puszták nagyobb tanyacsoportjaiból, tanyasoraiból 1949-ben Üllés (Árpádközpont), 1950-ben Forráskút, Bordány, Zsombó, Ruzsa (Ruzsajárás), Zákányszék (Lengyelkapolna), Ásotthalom (Várostantya), Balástya, Ópusztaszer (Sövényháza) és Szatymaz vált önálló „tanyaközséggé”, de új települések is

létre jöttek (pl. Domaszék 1952). A faluhálózat kiépítése a központi hatalom központosítási törekvéseit, a tanyavilág felszámolását szolgálta, a „jobb életkörülmények” megteremtését hangsúlyozva az új falvakba való beköltözést szorgalmazták.

A dorozsmai és az egykori vármegyehatár menti nagy legelőket a XX. század első felében már felszántották, tanyákat építettek rajtuk kisparcellás gyümölcsösökkel, szőlőkkel. A Kisteleki-legelőből egy közel 4 km²-es terület maradt csak meg, ami még így is a mainak közel 4-szerese volt, de összefüggött a Vedresszék-pusztá mára több darabra fragmentált területe is. Kömpöc-pusztá, a Forráskúti-legelő és Seregélyes homoki sztyepprékjeinek zömét azonban ekkorra már felszántották.

A táj ekkorra a nagyobb erdőtömböket kivéve egységesen igen mozaikos művelési szerkezetűvé vált, amelyben a kistáblás gazdálkodás volt a meghatározó. A tájat a tanyákhoz kötődő kistáblás szántók, szőlők, gyümölcsösök, gyepek mozaikjai uralták. Ekkor alakul ki napjaink tájszintű gyeptolt-mintázata, amit a szikesek és láprétek szigetszerű foltjainak hálózata alkot. A homoki sztyepprétek azonban még elterjedtebbek voltak, főleg a tanyák körül legelő állatok számára fenntartott gyepek. A jelenleginél nagyobb kiterjedésű volt a Ruki-legelő (Csorvai Kereseti Járás), az öttömösi Baromjárás (bár nyugati részét szántották) és a Pitricsomi-legelő (területe a Kuksósra és az erdőtelepítések által a Pusztaszeri-erdő részévé vált területekre is kiterjedt)

Az üde gyepeket, szikes tavakat belvízelvezető csatornákkal kötötték össze, ami a semlyékek kiszáradását idézte elő. A nyílt vízfelszínű szikes tavak szinte teljesen eltűntek e tájból, kivéve a Fülöp-tót, a Szabó-tót (és környékén még 2 tó), a Szentlászlói-tót, a Bitó-tót, a Müller-széket, a Bibic-tót, az „Újvári”-tót, a Vedres-széket, a Bódi-széktót, az Ősze-széket, a Makra-széket, a Városszéki-tót, a Kancsal-tót, a Nagyszék-sóstót, a Kisszék-sóstót és a Madarász-tót. Az egykori szikes tavak helyén szikes rétek, mézpázsitos szikfokok, szikes mocsarak alakultak ki. A semlyékek intenzív használatát jelzi a halastavak, anyagnyerő-gödrök megjelenése. A semlyékekben a tanyásodás XIX. század végi intenzívebb korszakától kezdve létesítettek vályogvető-gödröket, mert a tanyák fala vályogtéglából készült. E gödrök szögletes, egyenetlenül mélyülő depressziói napjainkban is szinte mindegyik semlyékben felismerhetők. Növényzetük igen mikrofoltos, különösen szikes környezetben, ahol az adott mikrofolt vízháztartási és sóviszonyai jelentősen befolyásolják az egyes élőhelytípusok megjelenését.

Az 1950-es évekre továbbnőtt a homoki erdők aránya, a régebbi foltok ekkorra érték el maihoz közeli kiterjedésüket, amelyek akkoriban már részben tájidegen fafajúak (nemes nyár, akác, fekete és erdei fenyő) voltak. Nagytáblás szőlőket alakítottak ki az 1950-es években a forráskúti Jernei-hegyen, Karahomokon, a Nagystványi-szőlőkban, a Mérgesi-szőlőtelepen Pusztamérgesenél, Mórhalom környékén. Nagytáblás gyümölcsösöket is létrehoztak a Kossuth-dűlőn Üllés és Ruzsa közt, a zombói Átokházán és Ásoththalmon.

A szocializmus későbbi évtizedeiben a Tsz-esítés és az új falvakba költözés ugyan megindította a tanyavilág pusztulását, átalakította a hagyományos tanyasi gazdálkodást, ám ez nem volt olyan nagy mérvű, mint a jobb termőképességű talajokkal bíró lösz és ártéri tájakban. A tanyavilág – gyakran a falusi lakosság második otthonaként, munkahelyeként – továbbélt, mert a tanyasi kisüzemben az akkorra már a táj jellemző használati formájává vált intenzív zöldség- és gyümölcstermesztés hatékonyabb volt. Ezt az „új gazdasági mechanizmus” bevezetése után a központi irányítás is felismerte. A nagyüzemi, nagytáblás gyümölcs- és szőlőtermesztési forma extrém időjárási helyzetekben, betegségek esetén a termelési eredményeket, a termelés biztonságossága is veszélyezteti. A hagyományos táji tudás értelmében a gyümölcsösöket, szőlőket soha sem egy monokultúras parcellába, hanem több, kisebb, egymástól távolabb tömbbe ültették. Így főleg a lokális időjárási jelenségek – például a fagy (a semlyékekben hideg légtavak alakulnak ki, ezért azok környezetében nagyobb a fagyveszély), s különösen a jégeső – károsítása ellen lehetett védekezni. A kisparcellás, egymástól távolabb elhelyezkedő gyümölcsös foltok közt a betegségek is lassabban terjedtek. A szocialista mezőgazdaság a tájszerkezetet kevésbé befolyásolta, hiszen a talajtani és geomorfológiai adottságok (szélbarázda-maradékgerinc mintázat), valamint a sűrű tanyahálózat megnehezítette a nagytáblás szántóföldek kialakítását. Nagytáblás gyümölcsösöket és szőlőket csak a kiterjedtebb lepel-homokháton és garmadamezőkben létesítettek az 1960-as évektől. Nagyüzemi szőlőművelés alá került számos egykori

megmaradt, vagy elpusztult XIX. századi szőlőhegy, de új nagytáblás szőlőket telepítettek. Az egykori XIX. századi szőlőhegyeken nagyüzemi gyümölcsösök is létesültek.

A szocializmus évtizedei a legnagyobb kárt a természetes élőhelyek közül a kékperjés réteknél és a nedves szikes élőhelyeknél okozták. Ennek fő oka a szinte minden semlyéket érintő meliorizáció: csatornaépítés és belvízelvezetés. A melioráció következtében a szikes tavak nem funkcionálnak többé igazi szikes tóként, mert még bőséges csapadék esetén is a csatornák elvezetik róluk a vizet. Ez a szikesek kilúgozódását idézte elő, ami a vakszik élőhelyek eltűnésében, a mézpázsitos szikfokok szikes rétekké, majd jellegtelen – „cickórosjellegű” -sztyeprétekké való átalakulásában érhető tetten. A belvízelvezetés és a halastavakká történő átalakítás a korábbi szikes tavak számát jelentősen csökkentette, sok szikes mélyedés csak csapadékos tél és tavasz esetén alakul vissza szikes tóvá. Az Ősze-szék, a Müller-szék, a Bíbic-tó, a Nagyszék-sóstó, a Kancsal-tó, a Városszéki-tó és a Fülöp-tó őrzi még szikes tó jellegét. A Vereshomoki-tavat jóléti tóvá, a Madarász-tavat halastóvá alakították át. Üllésen, Ruzsán, Balástyán nagyobb mesterséges horgásztavat is létesítettek.

A helybéli tanyai lakosság nem feltétlen lelkesedéssel élte meg a meliorációt, sokan a hagyományos életforma erőszakos felszámolását látták benne. Az ott élők a semlyékek tavaszi vadvizet természetes jelenségnek, a szikes rétek, mézpázsitos szikfokok és kékperjés rétek jó fűhozamának elengedhetetlen feltételének tekintették. A melioráció előtt a Dorozsma-Majsai-homokhát tradicionális gyepgazdálkodásában átlagos időjárási viszonyok mellett kevés anyagi ráfordítással (felülvetés, műtrágyázás, járulékos gép és üzemanyagköltségek megspórolásával) évi kétszeri (tavaszi és nyár végi) kaszálás volt lehetséges, majd ősszel és télen sarjülegeltetés folyhatott. A „belvíz” táj működésében betöltött szerepének homályba merülésével a gyepek kiszáradása, a fű lealacsonyodása, a fűhozam csökkenése, a gyepek fajkészletbeli átalakulása indult meg, ami a kétszeri kaszálást a szárazabb években lehetetlenné tette. A csatornák megépítése után Ruzsán például 2002-re a láprétek, szikes rétek kiszáradása olyan nagy mértékűvé vált, hogy a korábbi kétszeri kaszálás helyett, ma csak egyszeri legeltetés lehetséges. A belvízelvezető csatornák hatása azért is káros napjainkban, mert a klíma szárazodása miatt is csökken a talajvízszint.

Az erdősültség növekedett az elmúlt 50 év alatt különösen a megyehatár és a települési külterületi határok mentén. A már az 1950-es évekre létrejött nagyobb erdőtömbök területe továbbnőtt, de új erdőtelepítések is történtek döntően gyorsan növvő, ipari célú fafajtákkal (akác, nemes nyár, fekete és erdei fenyő). Probléma az erdőtelepítésekben a nyugati ostorfa és a selyemkóró terjeszkedése, ami a természetesebb erdők megújulását is veszélyezteti. A természetes erdők megújulását a tájidegen fajokkal – elsősorban akác – való elegyítés és a természetesebb állományok, a magkészlet hiánya is nehezíti, különösen tölgyeseknél.

A természetes gyepek kiterjedése az 1960-as és 1990-es évek közt kis mértékben változott e tájban, az óparlag regeneráció során létrejött és a felszántott homoki sztyepprétek aránya közel azonos volt tájléptékben.

Az utóbbi 20 év alatt új szabadidős települések, pihenőtelepülések, kiskertek létesültek első sorban Szeged agglomerációjában (Subasa, Öreghegy, Sziksósfürdő, sándorfalvi Homokdülő, szatymazi Vilmaszállás, Neszürjhegy, Jánosszállás, domaszéki Lusztigfalu, zsombói Bába-hegy). E nagy házsűrűségű területek sokszor falusias jellegűek, ám hiányos infrastruktúrájuk (hulladékszállítás, szennyvízelvezetés megoldatlansága, műutak hiánya). A műutakhoz, a falvakhoz, városokhoz közel még mindig nagy a tanyasűrűség, amit a relatíve jó megközelíthetőség is elősegít. Az országos átlaghoz képest igen jó az autóbuzsközlekedés, különösen Szeged irányába.

Napjainkban egyre több szántót hagynak el ebben a kistájban, az egykori nagyüzemi TSZ-gyümölcsösök, szőlők jó részét napjainkra kivágták (kedvezőtlen időjárású évek, rosszabb értékesítési lehetőségek miatt). A felhagyott szántókon a homoki sztyepprétek regenerációja jó főleg kaszálás, legeltetés esetén, ám keletről nyugat felé haladva a gyepek e képessége csökken a garmadamezők arányának növekedésével, a homoktalajok vízgazdálkodási képességeinek romlásával és az özöngyomok borításának növekedésével. A közigazgatási határok, s különösen a Bács-Kiskun megyei határ mentén a fenti természeti adottságok és a periférikus helyzet miatt is néptelenedő tanyavilágban

így inkább a gyomos, száraz gyepek parlagok aránya a magas, amelyeket napjainkban egyre inkább tájidegen fajokkal (akác, nemes nyár, erdei és fekete fenyő) ültetnek be.

A 2004-es csapadékos év eredményeként a természetvédelem és több helyi gazda is a vízvisszatartást hajtott végre, azaz a csatornák zsilipeinek lezárásával igyekezett megfogni a tavaszi belvizeket. Sok gazdálkodó annak ellenére szkeptikus a csatornában való vízvisszatartással kapcsolatban, hogy a vízvisszatartással érintett gyepekről lényegesen nagyobb mennyiségű fűvet lehetett lekaszálni.

A semlyékeken jelentős problémát jelentenek az öntözőgödörök, amelyek a felfutó zöldségtermesztés vízigényét igyekeznek kiszolgálni. A csökkenő állatállomány miatt „újfajta területhasznosításnak” fogják fel a gyepek öntözőtavakká átalakítását, mert a gazdák nem kívánják csökkenteni a hátaikon lévő termőterületeket. Az öntözőgödöröket úgy hozzák létre, hogy markológépekkel az első vízzáró réteg (réti mészkő, dolomit) alatti víztükörig ásnak. A kitermelt földet, réti mészkövet, réti dolomitot, mésziszapot, szikes iszapot a gödör két oldalán nagy halmokban halmozzák fel. Ez már esztétikai szempontból is tájromboló. További probléma, hogy ezek az öntözőgödörök párolgási ablakot jelentenek, s továbbcsökkenthetik a kistáj felszín alatti vízkészletét. Gond az is, hogy az öntözőgödörök mellett másodlagos szikesedés léphet fel.

A Dorozsma-Majsai-homokhát legnagyobb tájátalakítását a 2005-re megépült M5-ös autópálya okozta, amely számos tájszintű negatív hatásokat tartogat a jövő számára is. A sietség a kivitelezés és a (táj)tervezés hiányosságait még inkább felerősítette. Az építés során számos poloskaszagú kosbort és ponkbangót tartalmazó homoki sztyeppré, mocsári kosbort és kifestőasztatot tartalmazó szikes rét pusztult el. A nyomvonal igen közel (500 méteren belül) fut az Ősze-szék NATURA 2000-es madárvédelmi és természetmegőrzési területéhez, a Bitó-tóhoz és a Perczeli-lápréthez, metszi a Balástya-Szatymaz környéki homokvidék különleges madárvédelmi területet, 8 semlyéket, illetve szikes tavat, s a Hosszú-hátat. A nyomvonal néhány száz méteres áthelyezésével, ívelésének – a műszaki előírásoknak megfelelő – enyhe módosításával a beruházás lényegesen természetkímélőbb lehetett volna. A bányák helyén mesterséges szikes tavak kialakítása lett volna szükséges, de e helyett a bányákat betemették, akácost, nemes nyarast telepítettek rájuk. Valódi vadátjáró nem épült, a balástyai béka- és vadátjárók pedig negatív példaként szolgálnak, nem jól funkcionálnak, mert nem a megfelelő helyre és módon építették meg őket. Nem számoltak az északnyugat-délkeleti irányú talajvízáramlásokkal, amelyek a nyomvonalat metszik, így az autópálya rézsűje gátként duzzasztja azokat vissza a nyomvonaltól nyugatra (lásd szatymazi, domaszéki belvizek). A nyomvonal mellé épített csatorna ráadásul megcsapolja ezt a talajvízáramlást, így a nyomvonaltól keletre az üde gyepek kiszáradása várható. A vízzel telített szikes talajokra épített rézsű ráadásul folyamatosan süllyed.

8. TÚRAÚTVONALAK MÓRAHALOM KÖRNYÉKÉN

Zöld jelzés:

A **Nagyszéksős-tótól**, a *Nagyszéksős-tói iskolától* indul. A **Nagyszéksős-tónál végrehajtott vizes élőhely-rekonstrukció, vízvisszatartás eredményeit a *Bölömbika-tanösvény* mutatja be.** Pallókon fedett kilátóhelyre sétálhatunk be, amiről a nádas mocsarak és a tóparti mézpázsitos szikfokok tavi-mocsári és sziki madárvilága (nagy és kis kócsagok, üstökös gémek, piroslábú cankók, bíbicek, gólyatöcsök) is egyaránt megfigyelhető. A parti növényzet karbantartását a helyi **bivalycsorda** végzi, amelyeket szintén megtekinthetünk. Ide busszal Szegedről (Mórahalom vagy Röske irányából) is kijuthatunk, a Szeged-Röske-Mórahalom járattal akár közvetlenül is.

A jelzést követve 2-3 semlyéket metszve a Csipak-semlyék keleti majd déli részére jutunk földúton nyugat felé haladva (ide betonúton kisebb kerülővel is eljuthatunk a Mórahalom-Röske országúton Mórahalom felé haladva, ahol még az ipari park előtti nagy jobb kanyar előtt egyenesen haladjunk, majd a csipaki betonutat elérve forduljunk dél felé, balra). A **Csipak-semlyéknél egy tanösvény található**, amelynek meglátogatása – különösen tavaszi időszakban – kísérvél ajánlott, bár a terület szabadon látogatható. Gyepen – olykor vizenyős területeken – kell haladni, ami különösen tavasz-

szal, ősszel és csapadékosabb időszakok után bakancsot, olykor gumicsizmát igényelhet. Vezetővel viszont megtalálható a legszárazabb út is. **Szakvezetés a Mórahalmi Községi Ház és Erdei Iskolától (Szűcs Anikó) kérhető.** A kihelyezett táblák segítségével szibériai nőszirom, mocsári kosboros lápréteken, vitézvirágos, pókbangós, poloskaszagú kosboros, árvalányhajas, budai imolás, fátyolos nősziromokkal övezett homoki sztyepréteken áthaladva a szikesek világába jutunk (szikes rétek, mézpázsitos szikfokok bíbicekkel, piros lábú cankóval, nagy kócsaggal, fattyúszerkővel), de a vályogvetés során létrejött gödrök élővilágát is megtekinthetjük (békák, gőté). Ugyanazon az útvonalon sétáljunk ki, mint amin bejöttünk.

A jelzés ezt követően a *Mórahalmi Községi Ház és Erdei Iskola* felé halad a köves úton, amely egy egykori határőrlaktanya volt. Innen nyugat felé haladva a *Tanaszi-semlyék* láprétjei felé vezet a jelzés (kosboros, szibériai nősziromos üde gyepek), majd a **Napfény üdülőtanya** érintésével eléri a Mórahalom-Kissor-Ásotthalom beton utat. Itt keveset nyugat felé haladva a Királyhalmi-iskolánál jobb kéz felé, északra földútra térünk le, s a Vadvirágos-pihenőhelyen a Dél-Kiskunság legértékesebb egyik gyepét, az **Ásotthalmi Csodarétet** érjük el. A Királyhalmi-iskolaig busszal is kijuthatunk Mórahalomról, Ásotthalomról (Kissoron át Szegedre tartó busz) és akár közvetlen Szegedről (Kissoron át Ásotthalomra menő busz) is. E gyepnek nemcsak láprétjei, de száraz homoki sztyepprétei is értékesek. Itt szintén **táblákkal jelzett tanösvény található.** Kérjük itt is szakvezető segítségét (lásd fenn), különösen a tavaszi és kora nyári időszakban. A tavasz kezdetén az egyhajúvirág és a tarka sáfrány nyílik, majd később agárkosborokat, mocsári kosborokat, szibériai nősziromokat is láthatunk. Nyár elején itt virít az ország egyik legnagyobb mocsári kardvirág állománya.

Egyéb útvonalak

1. túra (9 km): A kisvasúttól a kisvárosig

Nagyszéksői-iskolától indul, ahol a **Bölömbika-tanösvényen** a Nagyszéksós-tó élővilágát is megtekinthetjük. Majd jobbra a földúton a *Bite-szék* irányába térünk le, ahol kiterjedt mézpázsitos szikfokokkal, sziki madarakkal találkozhatunk. A Széksóstói-főcsatornát elérve annak partján jobbra fordulva a Bajai útig mehetünk. A műutat keresztezve a csatorna mentén haladva értékes szikes rétek (mocsári kosborral), homok sztyeprétek (budai imolával) mellett haladunk el egészen a **Móra-dombig, a Homokháti Emlékházig (bejelentkezés: 62/281-219).** Ezt követően betérünk **Mórahalom városába**, ahol a zákányszéki úton a központot érjük el (buszpályaudvar, **Szent László római katolikus templom, gyógyfürdő**).

2. túra (36 km): Zákányszéki túra

A Nagyszéksői-iskolától induló túraútvonal a kerékpárúton éri el Mórahalomot, ahol a buszállomásnál akár a Szeged vagy Baja felől érkezők is csatlakozhatnak a túrához. Az útvonal betonúton halad innen Zákányszékig. Félúton kiterjedt lápréteket is láthatunk. **Zákányszék belterülete a kultúrtörténeti látnivalók (Szentháromság-templom, Lourdes-barlang, Házi Múzeum) mellett természeti látnivalókat is kínál (Rácz és Csóti Madárkert, 130 éves tölgy, Kegyeleti Park).** Észak felé **Ruzsának** haladva elérjük a ruzsai utat, amin balra fordulunk, s a legközelebbi volt Tsz-majort elérve jobbra földúton kanyarodunk le folytatva utunkat az **Ezerarcú-semlyékek** felé. A letérőt egy ismertető tábla is jelzi, ahol a területről számos információt tudhatunk meg. Az Ezerarcú-semlyékeknél található hazánk legújabban felfedezett mocsári kardvirág lelőhelye, de különböző kosborok, szibériai nőszirom, buglyos szegfű, s a közeli fehér nyarasban madársisakok és nőszőfüvek is találhatóak. Visszafordulva a ruzsai utat egyenesen metszve is **elérhetjük a Zákányszék-Mórahalom főutat a Gárgyán-erdő erdei pihenőjének érintésével.** Zákányszékre, sőt az Ezerarcú-semlyék közeli

Tsz-majorhoz is van buszjárat Szegedről, sőt akár Kiskunhalasról is (Szeged-Ruzsa-Öttömös-Pusztamérges járat, illetve Szeged-Balotaszállás-Kiskunhalas járat), így a túraútvonalhoz akár más pontokon is csatlakozhatunk. Napjában többször Zákányszék és Mórahalom közt szintén van buszjárat, sőt tanítási időszakban Bordányra, Forráskútra is eljuthatunk vele.

3. túra (20 km): A homoki tanyavilágban – Domaszéki túra

A Nagyszéksósi-iskolától indulva, a Nagyszéksós-tó Bölömbika-tanösvényét megtekintve, a tó déli és keleti partját megkerülve érünk ki az 55. útra, ahol kerékpárúton haladhatunk tovább kelet felé, jobbra fordulva **Domaszék irányába**. A **Kossuth-kút** előtt (ahol buszmegálló is van a Szeged-Mórahalom-Ásotthalom közt közlekedő járatok számára) balra, észak felé fordulva érjük el a **Jancsár-széket**. A mocsári kosboros, kislefűszű aszatos szikes rétek mellett a reketyefüzekkel övezett kékperjés rétek a terület legértékesebb színfoltjai, amelyeken május végén, június elején virít a szibériai nőzirom. A **Jancsár-széknél tájékoztatótábla és pihenő is van**. Ezt követően a földúton a mezőgazdasági reptér felé haladhatunk tovább, majd a keresztutat elérve jobb kéz felé fordulunk, majd Bojárhalom északi részén még egyszer jobbra fordulunk. **Domaszéken a Kisvasút-múzeum előzetes bejelentkezéssel (62/284-014) látogatható.**

4/A. túra (16 km) Nőzirom túra Röszkén

A Nagyszéksósi-iskolától indulva a Mórahalom-Röszke műúton haladva először a **Kancsal-tavat** érjük el, amely a környék egyik legnagyobb nyárra kiszáró szikes tava, kiterjedt mézpzásitos szikfokokkal, vakszikes mikrofoltokkal. A peremén kislefűszű aszatos, mocsári kosboros szikes rétek is vannak. Visszafelé bal kéz felé letérve a **Madaras-rétet**, illetve a Kancsal-tó után jobb kéz felé letérve a Kancsal-rétet is megtekinthetjük, ahol szikes rétek vannak szintén a fenti védett növényekkel. A **Kancsal-rét** peremén védett érdes csüdfű is virágzik tavasz végén. A Vastagh-iskolánál az M5 autópálya felüljárója előtt van a Beretzk Péter Természetvédelmi Klub által kialakított **Kancsal-tavi tanösvény pihenőhely**, ahol információs táblákat is találunk a terület földrajzáról, élővilágáról. Az autópálya felüljáróján áthaladva a régi 5-ös úton Szeged felé fordulva néhány km után a röszkői elágazás körül érjük el a **Paprika Molnár Múzeumot**. Gyalogosoknak, kerékpárosoknak célszerű az autópálya melletti szervizutat használni a következő felüljáróig Szeged felé. Visszafelé a határ előtti utolsó autópálya-felüljáróig (Vastagh-iskola) haladjunk tovább, majd balra fordulunk rá a Röszkére vezető útra, majd az első dűlőúton forduljunk jobbra, hogy elérjük a **Börcsök-széket**. **Itt információs táblát is találunk**. E terület az igen kis kiterjedésű Szegedi-sík sajátos élővilágát mutatja be. Itt már kisebb ürmöspusztás padkás szikesek is vannak, de emellett az apró nőzirom, a poloskaszagú kosbor, az érdes csüdfű és a fátyolos nőzirom e gyepek legnagyobb értékei. A Szeged-Röszke-Mórahalom autóbuszjárat segítségével közvetlen a Vastagh-iskolánál vagy a Kancsal-tónál is leszállhatunk, a röszkői buszok többsége a határállomásig közlekedik, ami közel van a Vastagh-tanyához.

4/B. túra (11 km): Kisszéksós-tótól a Molnár-rétig

A Nagyszéksósi-iskolától délre induló földút mentén érjük el a **Kisszéksós-tó nádasait**, amelyek peremén kisebb lápréteket, szikes réteket is találunk. Útközben nagy kócsaggal, barna rétihéjjal is találkozhatunk. A Paphalmi-csatorna menti betonutat elérve jobbra fordulunk, s menjünk át a Széksóstói-főcsatornán, majd rövidesen jobb kéz felé fordulunk, ahol a földúton egy régi elhagyott határőr laktanya mellett elhaladva, az erdő előtt balra fordulva, a földutat követve, s a gyepek északi részét metszve érjük el a gyepek és az erdő peremén elhelyezkedő **Molnár-réti tanösvény pihenőhelyét**, ahol információs tábla, odúpark is van. A Molnár-rét legnagyobb értéke a fátyolos nőzirom, amely május

végén, június elején virágzik. Az M5-ös autópálya felüljáróig (Vastagh-iskola) vagy a határállomásig a Röske felé menő buszokkal Szegedről is kijuthatunk.

5. túra (26 km): Tündérrózsákon át az erdei iskoláig

A **Nagyszéksósi-iskolától Mórahalom felé** indulva a betonút mentén haladva, majd a jelzőtáblánál balra fordulva földúton érhető el a **Madarász-tó**. E halastóvá alakított, korábban sem kiszáradó „szikes” tó valójában inkább egy láptó képét mutatja, a vizén lévő fehér tündérrózsák mezőivel. A tavon számtalan madárfaj (gémek, kócsagok, szerkők, récék, vöcskök) fordul elő, környékén láprétek, szikes rétek is vannak. A Röske-Mórahalom betonútra visszatérve az ipari park előtti kanyarnál egyenesen a műúton haladjunk. Ezt követően két lehetőség is van a **Csipak-semlyék** elérésére. Egy részt az ipari park déli részén haladó műút végét elérve balra fordulhatunk, s ott egyenesen mehetünk tovább, ahol az aszfaltút majd földútba vált át. A földúton továbbhaladva a Csipak-semlyék keleti szegélyét érjük el, ahol egy földúton jobbra fordulva érjük el a Csipaki műutat. A másik lehetőség az, hogy az ipari park déli részén haladó műút végét elérve balra fordulhatunk, majd egy jobbra kiágazó aszfaltozott úton érjük el a Csipaki utat, ahol balra fordulunk. Rossz idő vagy szárazság esetén ez utóbbi variáció ajánlható, mert a földúton a homok igen süppedős. A **Csipak-semlyéknél tanösvény található** (lásd zöld jelzés). Továbbhaladva délnek elérjük a **Mórahalmi Községi Ház és Erdei Iskolát**. **Ide busz igen ritkán jár csak ki.**

6. túra (44 km): Rétek között, erdőben bolyongva – Ásotthalom-túra

A túra útvonala a Csipak-semlyéig (a Madarász-tavi betérőt kivéve) azonos az 5. túrával, így az is a **Nagyszéksósi-iskolától indul**. A Csipak-semlyéktől a betonúton a **Borházak mellett** elhaladva érünk ki a kissori útra, amin balra fordulva kell továbbhaladnunk a Királyhalmi-iskoláig. Itt jobbra, földútra letérve előbb a **Csodarét tanösvényt** (lásd fenn zöld jelzésnél) érintjük, majd a **Tandari-rét** szikes rétszelei, láprétszelei és a **Gárgyán-erdő** mellett elhaladva jutunk el **Ásotthalom** északi szélére. Itt jobbra fordulva megyünk tovább az 55-ös útig, ahol balra fordulunk Baja irányába, s rögtön az elágazásnál elérjük a **Kiss Ferenc emlékerdőt**, ami a Dorozsma-Majsai-homokhát egyik utolsó homoki erdőssztyeppje, ahol galagonyás-nyaras facsoportok mozaikjai árvalányhajas nyílt homokpusztagyeppek mátrixába ékelődnek. A **műút menti emlékoszlop** megtekintése után az 55. út mentén pár km-t haladva, s balra letérve találjuk meg **Rúzs Sándor fáját**. Az 55. út ásotthalmi elágazásánál szinte mindegyik Szeged-Baja közt közlekedő busz megáll, csakúgy, mint az 55. úton közlekedő Ásotthalomra tartó járatok.

7. túra (18 km): Klebelsberg jubileumi emléktúra

A fenti túra Csodarétig tartó szakasza a Csipak-semlyék kihagyásával.

Képek

1. kép Kékperjés láprét szibériai nőszirmmal peremén ezüstfa, amerikai kőris alkotta fasorral. Jancsár-szék, Domaszék.

2. kép Szikes rét védett kislefűszű aszattal, háttérben mézpázsitos szikfokkal. Kancsal-tó, Röszeke.

3. kép Duna-Tisza közti mézpázsitos szikfok. Kancsal-tó, Röszeke.

4. kép Vakszik, háttérben mézpázsitos szikfokkal és nádasokkal. Kancsal-tó, Röszeke.

5. kép Csomós ebíres *homoki sztyepprét* poloskaszagú kosborral (*Orchis coriophora*).
Müller-szék, Kistelek.

6. kép *Zombéksásos*. Kerekes-rét, Üllés.

9. ÖKOLÓGIAI KISLEXIKON

- **abiotikus környezeti tényezők:** Élettelen környezeti tényezők.
- **ÁNÉR:** Általános Nemzeti Élőhely-osztályozó Rendszer.
- **ártér:** A folyók árvizei által a folyószabályzások előtt elöntött terület.
- **biotikus környezeti tényezők:** Élő környezeti tényezők.
- **csernozjom:** = mezősegi talaj. Hazánk legjobb termőképességű, szerves anyagban és tápanyagban gazdag talajtípusa.
- **domináns faj:** Egy adott életközösségben leggyakoribb faj.
- **élőhely:** A földfelszín azon egysége, ahol az élő és élettelen környezeti tényezők többé-kevésbé egységesek.
- **ér:** Egykori elhagyott meder.
- **erózió:** A felszín lepusztulása külső erők (pl. szél, víz) által.
- **eutróf víztér:** Szerves anyagban és tápanyagban gazdag víztér.
- **ex lege védett terület:** A törvény erejénél védett objektumok (pl. szikes tó, láp, kunhalom, földvár, víznyelő, barlang, forrás).
- **fenyő-nyír kor:** 10000 éve kezdődött és 9000 éve vége történt hűvös, enyhén nedves jelenkori földtörténeti időszak.
- **flóra:** Egy adott földrajzi területen előforduló növényfajok összessége.
- **folyóhát:** Széles, magas, egykori medrek mentén húzódó, a meder közepén lerakódott üledékekből álló kiemelkedés.
- **holtág:** Természetes vagy mesterséges módon az élő folyótól elkülönült állóvíz, egykori **meder-szakasz**.
- **hordalékkúp:** A folyók hosszú idő alatt, síkvidéki területeken lerakódó hordaléka.
- **hullámtér:** Gátak közti terület, amit a folyó árvizei napjainkban is elöntenek.
- **infúziós lösz:** Nedves térszínen lehullott pórból képződött lösz.
- **jégkorszak (pleisztocén):** Földtörténeti időszak, amely kb. 1-1,5 millió éve kezdődött és 10000 éve ért véget.
- **jelenkor (holocén):** 10.000 éve kezdődött és ma is tartó földtörténeti korszak.
- **karakter faj:** Az adott élőhelyre jellemző faj.
- **kubik, kubikgödör:** Az a gát építése során létrejött – legtöbbször hullámtéri – felszíni mélyedés, ahonnan a földet kitermelték.
- **különleges madárvédelmi terület:** Olyan Natura 2000-es terület, ahol az Európai Unió területén ritka madarak költő-, táplálkozó- vagy vonulóhelye található.
- **különleges természet-megőrzési terület:** Olyan Natura 2000-es terület, ahol az Európai Unió területén lévő ritka növény- és állatfajok (kivéve a madarakat) illetve jellegzetes, sérülékeny, ritka élőhelyek fordulnak elő.
- **löss:** Jellemzően 0,01-0,05 mm átmérőjű szemcsékből szélfúttá pórból képződött laza kőzet.
- **lössdolina:** A lösz karsztosodásának viszonylag ritkán megjelenő felszíni formái: kerekded mélyedések, amelyek úgy alakulnak ki, hogy a talajvíz kioldja a lösz kalcium-tartalmát, s így a lösz-felszín besüllyed.
- **mentett oldal:** Az ártér azon része, amelyet a gátak megépítése miatt már nem öntenek el az árvizek.
- **MÉTA:** Magyarországi Élőhelytérkép Adatbázis.
- **mezotróf víztér:** Olyan víztér, amelyben a szerves anyagok és tápanyagok mennyisége közepes.
- **mezsgye:** Az út és a szántó közti – illetve ritkábban a szántók határánál lévő – keskeny gyepsáv.
- **Natura 2000 terület:** Európai Unió védettségű, az EU ökológiai hálózatába illeszkedő természeti terület.
- **Németh-Seregélyes-féle természetesség:** Az élőhelyek természetességét jellemző 5 kategóriás rendszer.

- **nemzeti park:** Nagy területű, országos és nemzetközi jelentőséggel bíró védett természeti terület.
- **ómeder:** Jelenkori medervándorlások során elhagyott folyómeder.
- **ökológia:** Az egyed feletti szerveződési szinteken folyó jelenségek okait vizsgáló tudományág.
- **öntés talaj:** Szerkezet nélküli, éves üledéksávokból álló talaj rendszeresen elöntött ártéren.
- **ősmeder:** Döntően a jégkorszakban képződött, elhagyott, löszhátba ékelt folyómeder.
- **övezet:** egykori és mai folyópartokon lévő, a folyó belső kanyarívén lerakott üledékből álló alacsonyabb, keskenyebb kiemelkedés.
- **özöngyomok (invazív, adventív fajok):** Olyan gyors szaporodó képességű, tájidegen, Magyarországon nem őshonos fajok, amelyek károsítják a természetes élőhelyeket.
- **párolgató vízgazdálkodás:** Egy terület olyan vízgazdálkodási formája, ahol a párolgás mértéke nagyobb, mint a lehulló csapadék.
- **pionír társulás:** A szukcesszió elején a csupasz talaj vagy kőzetfelszínen először megjelenő társulás.
- **rétegvíz:** Az első vízzáró réteg alatt elhelyezkedő felszín alatti víz.
- **régi talaj:** Humuszos felső szinttel rendelkező ártéri talaj nem rendszeresen elöntött területeken.
- **ruderalis gyp:** Magas szerves anyag és nitrogéntartalmú talajon kialakult gyp.
- **szikér:** Deciméteres, legfeljebb méteres nagyságrendű, löszhátakat feltagoló, a szikpadkák közti, felszíni vízelvezetésben részt vevő eróziós mikroforma.
- **szikpadka:** A szikesek felszíni eróziója során megmaradt kicsiny kiemelkedés, mikro-maradvány-felszín, ami jelzi, hogy a felszín korábban a jelenleginél magasabb lehetett.
- **szoloncsákos talaj:** Szikes talajtípus, ami a felszíni sófelhalmozódásra és a talaj színteztettségének hiányára utal.
- **szolonyeces talaj:** Szikes talajtípus, ami a felszín alatti sófelhalmozódásra és a talaj színteztettségének meglétére utal.
- **szukcesszió:** A társulások egymás után következése, egyre összetettebb társulások megjelenése.
- **tájökológia:** Az élőhelyeket kialakító földrajzi háttér tényezőkkel, az egyes egyed feletti szerveződési szintek tájszinten értelmezhető folyamataival foglalkozó tudományág.
- **tájvédelmi körzet:** Országos jelentőségű, nagyobb kiterjedésű, a hagyományos tájkép és gazdálkodás megőrzését elősegítő védett természeti terület.
- **talajvíz:** Az első vízzáró réteg felett elhelyezkedő felszín alatti víz.
- **természeti emlék:** Egyedi, igen kis kiterjedésű, helyi jelentőségű védett érték (pl. védett fa vagy park).
- **természeti terület:** Természetes állapotokat tükröző tájrészlet (erdő, gyp, mocsár, vízfelszín).
- **természetvédelmi terület:** Kisebb kiterjedésű, országos vagy helyi jelentőségű természeti értéket védő, védett természeti terület.
- **vegetáció (= növényzet):** Egy adott terület növényközösségeinek összessége.
- **vegetációdinamika:** Társulások egymásba történő oda-vissza alakulása az élettelen környezeti tényezők és a tájhasználat megváltozásának hatására.
- **würm:** a jégkorszak utolsó időszaka: 100.000 éve kezdődött és 10.000 éve ért véget.
- **zárótársulás:** A szukcesszió végén kialakult, legmagasabb szervezeti szintű társulás.
- **Semlyék:** A szélbarázdák és azok 1 km-nél hosszabb változatai, a deflációs laposok a szél eróziós tevékenysége által kivált mélyedések.

Kistérségi Túravezető

II/C.

A Homokháti Kistérség bemutatása
Túraútvonalak

Mihály Illés – Mihály Péter

1. HOMOKHÁTSÁG KISTÉRSÉG ÁLTALÁNOS BEMUTATÁSA

1.1. HOMOKHÁTSÁG KISTÉRSÉG TELEPÜLÉSEI*

Sor-szám	Település	Lakosság száma (fő)*	Népsűrűség (fő/km ²)	Terület (km ²)	GPS koordináta	Megjegyzés (postai irányító szám)
1.	Ásotthalom	4.052	33.07	122.54	é. sz. 46.19886° k. h. 19.78260°	6783
2.	Bordány	3.230	88.54	36.48	é. sz. 46.322° k. h. 19.925°	6795
3.	Forráskút	2.350	64.09	36.67	é. sz. 46.367° k. h. 19.917°	6793
4.	Mórahalom	6.072	73.02	83.15	é. sz. 46.21636° k. h. 19.88946°	6782
5.	Öttömös	751	24.30	30.91	é. sz. 46.283° k. h. 19.683°	6784
6.	Pusztamérges	1.267	51.95	24.39	é. sz. 46.333° k. h. 19.683°	6785
7.	Ruzsa	2.553	30.15	84.68	é. sz. 46.290° k. h. 19.754°	6786
8.	Üllés	3.170	63.55	49.88	é. sz. 46.338° k. h. 19.852°	6794
9.	Zákányszék	2.795	42.30	66.07	é. sz. 46.27471° k. h. 19.88744°	6787

* Az adatokat a települések honlapja alapján szerkesztettem táblázatban /2010/.

1.2. A HOMOKHÁTSÁG KISTÉRSÉG RÉGÉSZETI LELŐHELYEI

Az 1991. decemberében véglegesített Juhász Antal (szerk.) Mórahalom: a település földje és népe, Mórahalom város Önkormányzata, 1992. monográfia Scheffer Krisztina által közölt régészeti kataszter az alábbi adatokat tartalmazza Mórahalom határából és a vele közvetlenül szomszédos területekről. A leletanyagot a szegedi Móra Ferenc Múzeum régészeti gyűjteménye az alábbi leltári szám alatt őrzi:¹

„A legnevezetesebbek a nagyszéksósi és a bojárhalmi leletek. A nagyszéksósi Bálint tanyán 1926-ban és 1934-ben folytak ásatások, és összesen 39 db aranytárgy és sok más tárgyi emlék került a múzeumba, közöttük ékkő-berakásos csatok, szíjvégek, veretek találhatók. A lelőhely 1950 óta Röske határába esik.”¹

„A bojárhalmi leletben a főkotódíszektől a lábbeli-veretig megtalálható fejedelemasszony öltözetének valamennyi ezüstdísz (összesen 272 db). A leletet – rendkívüli gazdagsága és szépsége mellett – az teszi jelentőssé, hogy ennek alapján lehetett először rekonstruálni a honfoglalás kori magyar női viseletet. Bojárhalmot az 1970-es években elhordták, így már csak a neve él. A lelőhely Domaszék határában fekszik.”

¹ 1 Scheffer Krisztina: Régészeti kataszter; Juhász Antal (szerk.) Mórahalom: a település földje és népe, Mórahalom város Önkormányzata, 1992. monográfia 58-61 p.

	A lelőhely megnevezése	A lelet kora és jellege	Leltári száma
1.	Alsótanya, <i>Kenyérváró domb</i>	őskori temető	1903/31
2.	Királyhalom, Volford József tanyája	bronzkori sír	1905/8
3.	Alsóközpont, <i>Dobó</i>	bronzkori edénytöredékek	53.129. 4.
4.	Alsóközpont	késő bronzkori (halomsíros) edény	53.47. 1.
5.	Mórahalom kapitányság	népvándorlás kori temető ¹	1906/26
6.	Nagyszéksós, Bálint tanya	hun fejedelmi lelet ¹	55.138.1-39.
7.	Alsóközpont, piactér	szarmata temető ¹	53.246.1-24., 53.246.26-38., 53.437. 1.
8.	Királyhalom 473 sz. tanya	avar szórványleletek ¹	53.176. 1.
9.	Alsóközpont, <i>Dobó</i>	avar csat, szórvány ¹	53.98. 1.
10.	Szeged-Bojárhalom	honfoglalás kori fejedelmi lelet ¹	1890/14
11.	Alsótanya, Kessori iskola	középkori gyűrű, szórvány ¹	1907/20

„Mórahalmi ásatások (1906. márc. 30.): A múlt esztendő nyarán Mihálffy Ferenc alsóközponti kántor egy kis agyagedényt, s egy Licinius-féle bronz érmét juttatott hozzánk, amelyek földmunka közben csontváz mellől kerültek napfényre Vecsernyés Lőrinc tanyai gazda Mórahalom 496. számú tanyáján. A tárgyakat beküldő kántor később jelentette, hogy a terület megásásra érdemes lelethelynek tetszik, s a föld gazdája a különben behasználatlan föld megásatását szívesen megengedi. Részben az időjárás, részben könyvtári tennivalók miatt csak e hónap 26-án jutottunk oda, hogy a múlt évi régészeti államsegély maradékával kimehettem ásatni a Vecsernyés-tanyára. A hely alsóközponttól kocsin mintegy félórára esik, a környéken több domborodás van, „partos hely”, amelyek közt, mint mondják a Vecsernyés-féle domb volt a legnagyobb, melynek tetejéből azonban már sokat lekubikoltak. A part keleti, északi és nyugati oldalát semlyék veszik körül, amely nyáron mindig kiszárad. A szomszédos dombon, Orosz Mihály bérföldjén – az egész mórahalmi kapitányság a város földje – a múlt esztendőben szántás közben egy kocsiderékra való embercsont kerülközött ki és tömérdek vas-tag edénytöredék, melyekre azonban ügyet sem vetettek.”¹

„Valamivel odébb délnek, van egy száz lépés kerületű domborodás, most szinte szántóföld, – ebből az Orosz Mihály állítása szerint egész ócska-piac került már elő, de ami előkerült, szokás szerint el is kallódott. Vecsernyés Lőrinc állítása szerint a tanyaház keleti végében lévő szántás megásása is kifizetné magát, mert ott is sok csontot vetett már föl az eke. Mintegy 1000 lépéssel odébb északkeletnek, ezelőtt vagy tizenöt évvel dűlőút-nyitás közben kettévágtak egy dombot a városi mérnökök, s a szemtanú állítása szerint ott is embercsontokra találtak, később pedig az ott lakozók annyi gyöngyöt, hogy az egész környék gyereknepe azzal játszott. Persze minden elvesződött, s így csak a szóbeszéd-ből következtethettünk, hogy az őskorban is megszállott hely volt ez a tájék, talán lakottabb, mint ma. Emellett bizonyítanak a központon 1903-ban tartott ásatásom eredményei is (vö. R. N. 31/1903) a *kenyérvári dombi* leletek, melyek hasonló stílusúak az alább következőkhöz.”¹

„Vecsernyés gazda úgy meséli, hogy tavaly nyáron valami vermet ásott a tanyája előtt húzódó part déli lejtőjén, s akkor lelt először két kis agyagböggrét 30–40 cm mélyben valami csontok közt, s egy darab régi pénzt. Az egyik bögrét, a cifrábbikat, amelyen „bütykők voltak”, elhányta a kis unokája, a másik a pénzzel együtt bekerült hozzánk, s ennek alapján tartottuk az idei ásatásokat.”¹

„Mivel odakint most van a tavaszi munka dandárja, fél napi kilincselés után bírtam nagy nehezen négy napszámot keríteni, akikkel aztán márcz. 26-tól 28-ig megásattam a dombból vagy 250 négyzetméternyi területet. Hideg esőben s ez esőnél is kellemetlenebb goromba szélben dolgoztunk, amely fújta, sodorta a homokot, s a legvilágosabban megértette velünk, hogy mért kellett néhol két méternél mélyebben lemennünk, míg az eredeti fölszín megtaláltuk, amelyet századokon keresztül

vastag réteggel hordott be a szél. Máshol éppen így eltakarította a homokot, úgy, hogy a csontokat már az első ásónyomra megtaláltuk. Annak bizonyítására hozom ezt föl, hogy a homokon való ásatáson mélységi számadatai mily megbízhatatlanok. A legnagyobb mélység, amelyben csontokat találtunk 320, a legkisebb 50 cm volt.”¹

„Összesen 12 csontvázat találtunk, a múlt nyáron véletlenül előkerülttel együtt tehát összesen 13 sír volt a halomban. Az ásatást azon a helyen kezdettem, ahol Vecsernyés a leltre bukkant, a domb déli lejtőjén, s az első két nap fölásattam az egész déli és keleti oldalt, harmadnap minden eredmény nélkül kémelőárkokat húztunk az északi és nyugati oldalon. 2 méteres behordásokon alul találtuk meg az eredeti felszínt, sárga futóhomokot, melyet – keménységéből, s keveretlen voltából következtetve – emberkéz soha nem bolygatott. A temetkezés, úgy tetszik, rendszer nélkül történt. Két sír közt néha nem volt nagyobb távolság 80 cm-nél, máshol az egyiktől 4 méterre találtuk meg a másikat. A korban a szokott K–Ny irányban kinyújtóztatva feküdtek, egy volt féloldalt fektetve. A csontokat igen elette a föld, bordákat, csigolyákat alig találtunk, ujjcsontot egyet sem, a koponyacsontok is igen mállottak voltak. Valamikor talán a víz szolgálhatott fel ennyire, s ez korhasztotta el a csontokat. Hiszen a halom keleti lejtőjén másfél méter mélységben most is felfakadt a víz. Ez lehet a magyarázata annak is, hogy a homokot sok helyen vörösre festette a vasrozsa, de egy késen kívül, mely a domb közepe táján került ki, semmi vastárgyat nem találtunk. A csontok korhadtsága következtében azt se lehetett meghatározni, férfi, vagy nőhalottat fektettek-e ezekbe a sírokba, melyek kétségkívül népvándorlás koriak. A kormeghatározásnál a Licinius-féle érem (317–325 Kr. u.) nem igen vehető tekintetbe, mivel magánosán volt, s lehet, hogy véletlenül keveredett oda, ha egyáltalán innét való, s a gazda előadásának teljes hitelt lehet adni. (MFM Régiségtn Napló 1.1903-1906, Móra Ferenc)”¹

1.3. A HOMOKHÁTSÁG KISTÉRSÉG ÚJKORI TÖRTÉNETE

A Homokhátság kistérséget a török megszállás végétől mutatjuk be. Ennek oka az, hogy a hódoltság végére teljesen eltűnt az a településszerkezet, mely az államalapítást követő évszázadokban kialakult az Alföldön. A települések szinte egytől egyig megsemmisültek, a helyükön elnéptelenedett pusztaság jött létre. A török által megszállt területek nemessége elhagyta birtokát, sőt a szabad királyi városok (pl. Szeged) lakosságának elitje, a vezető polgárság, főleg a kereskedők költöztek olyan védettebb, a török által nem veszélyeztetett helyekre, ahol a tevékenységüket (kereskedelmet) szabadon folytathatták. Hírünk van Debrecenbe, Kassára költözött szegediek sokaságáról, akik aztán, tekintélyüknél fogva (pénzes polgárok) részt vállaltak az újonnan választott otthonuk közigazgatásában, szenátorok, sőt főbírók lettek. Vegyük tehát sorba az eseményeket, hiszen a „mohácsi vész” valóban megpecsételte az ország sorsát, s azon belül azokat, akik nem menekülhettek messze városokban, mert szegények voltak, nem lett volna miből új életet kezdeni, zavartalanul a vagyonukat tovább gyarapítani. A szegény városi, falusi lakosság a pusztaság életét mentette, amikor a nádasokban, ingoványokban keresett menedéket a betolakodó elől, s egyebet nem tehetett, mint imádkozott és remélt, hogy egyszer csak az élete jobbra fordul. Sokszor ezek az imák kerültek meghallgatásra, amikor is a Szűz Anya gondviselő óvó kezét kiterjesztette a bujdosók felé.

Egyszerű tény, hogy az 1526. augusztus 29-i mohácsi csatát követően egy hónap sem telt bele, s a Duna mentén Északra nyomuló törökök kifosztva Budát, átkeltek a folyón s két nagyobb csapategységben vonultak Délre. Az egyik a Duna Keleti oldalán Pestről Baja irányába tartott a szultán vezetésével, a másik, a ruméliaiak élén Ibrahim nagyvezér Szent Mihály napján már Szegeden pusztított. A kor török krónikása Musztafa Dzselaálzáde így írt az eseményről: „Ibrahim pasa a szultáni tábornok elválva Dél felé ment volt. A hitetlenek országán keresztül folyik a nagy folyamok közé tartozó Tisza nevű folyó, amely vizének bőségére nézve a Dzsihunna vetekedik s melynek partján nagy, virágzó és híres városok vannak. Különösen a Szegedin néven ismert erős vár, melynek körülötte vont bástyái az égig érnek, falai a kilencedik éghoz hasonló szélességűek, belseje tele van templomokkal és zárdákkal. Azonban lakosai a győzelmes hadseregtől való félelmükben kiköltöztek belőle s az említett

Tisza vizén átkelve a túlsó oldalra, a várossal szemközt telepedtek le szekereikkel. A pasa a nevezett Szegedint a vele levő s éjjel-nappal szolgálatban levő janicsároknak engedte át zsákmányul, s azok előre mentek (...) sok zsákmányt és annyi foglyot szereztek, hogy nem lehetett megszámolni”

A kifosztás nyilvánvalóan nem csak Szegedet, hanem a környékét is érte. A Tiszán nem kelt át a török akkor, így az odamenekültek viszonylagos biztonságban voltak. Az akkori településszerkezetet zúzta szét a 150 éves megszállás ideje alatt a török. A falvak és városok lakossága a védettebb, biztonságosabb szultáni birtokokon kerestek menedéket. Ilyen település volt a Duna-Tisza-közén Kecskemét és Szeged. A szegedi vár 1543-ban került török kézre, 143 évvel később, 1686-ban keresztény csapatok szabadították fel. A törökök Bácskából való végleges kiűzése a Zentai csata (1697. szeptember 11.) után 1699-ben megkötött Karlócai Béke következtében valósult meg. Zentánál Savoyai Jenő a Tiszán átkelés közben lepte meg a Bánátba (Temesvárra) átvonulni szándékozó törököket, és hatalmas győzelmet aratott. A Tiszától Keletre még közel két évtizedig tartották magukat az oszmánok. Savoyai a Pétervárad csatában, 1716-ban a vár visszavételével elérte, hogy a török határvonalat a Dunától Délre húzhatták meg. Ezt a periódust az 1718-ban megkötött Pozsareváci Béke zárta le. A felszabadított területeken újra elkezdődött az élet. A védett területekről (szultáni birtokokról) a lakosság kirajzása, illetve az elnéptelenedett vidékek más területekről (szlovákok, szerbek, horvátok, bosnyákok, románok, stb.) betelepítése oldotta meg a földek megművelését, ugyanakkor pedig a déli határvédelmet is. Mivel Szeged és vidéke a Pannon-alföld közepén, a történelmi Magyarország sík területének centrumában volt, az ideletelepített népek pl. Kárász Miklós Felvidékről hozott telepeseket a horgosi, hajdújárasi puszták benépesítése céljából, vagy Harruckern János császári szállító békésmegyében telepített szlovákokat és románokat. Ezek a népek nem láttak el határőr (granicsár) szerepet. A térségünkben a legjellemzőbb kiragadott példa Szabadka város újkori története. A szabadkaiak a török megszállás következményeként Szegedre menekültek. Amikor a törököket kiűzték a térségből, a város (Szabadka) újratelepítése is elkezdődött. Egy részben Szegedre menekült egykori szabadkai lakosok leszármazottai mentek vissza, 1743-ban Mária Terézi mezővárossá, majd 1779-ben szabad királyi városi rangra emelte, sőt a császárnő kötelezte Szabadkát, hogy a lakatlan Csantavéri-pusztát népesítse be. A mai Csantavér újkori történelme szorosan kapcsolódik Szabadka szabad királyi városi jogállásához és az 1779. esztendőhöz.

Hogyan mentek végbe ezek a kirajzások, „új honfoglalások”, erre a választ Juhász Antal: A tanyák települése és élete a 18. századtól napjainkig (270-317 p.) című dolgozata adja meg, melyből a vonatkozó részeket szövszerűen kiemelésben közlöm. (Lásd irodalmi jegyzék Marjanucz László (szerk.): Ruzsa története és népelete, Szeged 2001.)

1.4. SZÁLLÁSOK, MAJD TANYÁK A CSORVAI KASZÁLÓKON²

„Szeged városa az 1770-es években a határ felmérésével bízta meg Balla Antal Pest vármegyei földmérő mérnököt. Balla korának egyik legkiválóbb mérnöke és térképésze volt. 1778-ban elkészült térképe Szeged határának első részletes felmérésén alapul, kiválóan mutatja a határ használatát, a kaszáló- vagy szállásföldeken a szállási épületek megjelenését.”³

Balla Antal térképe az első, amely pontosan ábrázolja Szeged határának övezetes beosztását. A várost részint a belső legelő, részint feketeföldi szőlők vették körül. Ezeken kívül terültek el a szántóföldek: mivel a Város határa alsóvárosi és felsővárosi részre különült el, külön tagban voltak az alsóvárosi és a felsővárosi szántók. Ezután következett a kaszálók vagy szállásföldek két széles sávja és a várostól legtávolabb terült el a külső legelő, más néven a pusztá. Az alsóvárosi határrészen Balla Antal a külső legelőnek két részét nevezte meg: *Móra halomtól* nyugatra a *Csordajárást* és a határ nyugati részén a hatalmas kiterjedésű *Baromjárást*. Csorva dülő a szeged-alsóvárosi kaszálóknak a várostól legtávolabbi területe, amely hosszan benyúlt az alsóvárosi pusztába. Fekvésének az a külön-

² Juhász Antal: *A tanyák települése és élete a 18. századtól, napjainkig*.

³ Balla Antal térképét a Móra Ferenc Múzeum Történeti Gyűjteménye őrzi. Az értékes térképet Pál László restaurálta.

legessége, hogy sziget helyzetű, mivel minden oldalról legelő vette körül. A dülő északi részén, melyet később *Külső-Csorvának* neveztek, nagy, több száz holdas kaszálók voltak, dél-délkeleti részén, *Belső-Csorván* pedig a földek már az 1770-es évekre eléggé elaprózódtak. Csorva keleti oldalán a térkép a jóval kisebb területű *Garga dült*öt tünteti föl, amelyen öt-hat nagy kaszáló látható. A helynév régen kihalt, a dülő területét Csorvának tekintették. A szegedi határral, éppen Csorvával szomszédos Kiskunság hagyományos állattartásáról Tálasi István írta: „Első szállásaink vagy tanyáink, a szét-szaggatott rideg jószág téli takarmányozását célozva, igen egyszerűek és kizárólag állattartó jellegűek voltak, (...) a szállásokon a jószág akolban, (...) a bérese pedig gunyhókban tanyáztak.”⁴

„Az akol „korlátfákkal, sövényvel, deszkával, garáddal⁵ vagy még szilárdabb falazattal körülfalt, rendszerint négyszög alaprajzú kerített terület (...) szarvasmarhák, lovak, juhok és sertések egykor téli, újabban nyári építménye.” Az Alföldön széles körben elterjedt. Az 1770-es évek debreceni összeírásait elemezve Balogh István megállapította: „A szállás eredeti rendeltetésű tartozékának az aklokat kell tartanunk (...) egyenként átlagban 30-35 darab marhára.” Másfélszáz 18. századi, hódmezővásárhelyi szállási becsű jegyzőkönyvből Szent István 121 aklot mutatott ki, tehát a szállások négyötödén volt marha-, ló-, juh- vagy sertésakol. Szegeden módos civisek egykorú hagyatéki leltáraiban jegyezték föl a szálláson lévő „marha akol”-t és „juhakol”-t.⁶

„A 18. században az alföldi városok megnövekedett határában tovább élt a legeltető pusztai állattartás, amelyhez télen a szarvasmarhák, lovak és juhok szállásföldön való gondozása tartozott. Ennek korai építménye a fedetlen akol. Az 1770-es évekre több csorvai kaszáló tulajdonosa istállót, egy-két módos birtokos a juhásznak vagy a béreseknél házat építtetett. Kutatásaink szerint a kisebb, négyszögű térképlelek istállót vagy olyan házat jelölnek, amelynek a végén istálló épült.”

„Csorva és Garga dülőben 13 kaszálón volt valamilyen építmény: fedetlen akol, istálló, vagy lakóház. Egy kaszálón 2, egy másikon 4 építményt tüntet föl Balla térképe. Utóbbi szállásföld igen terjedelmes, Csorva dülő déli részén fekszik, a *Csordajárással* határos. Egy későbbi térképről tudjuk,⁷ hogy a szállásföld 358 hold területű, birtokosa „Volfurt György” volt, aki homokföldjén szőlőt telepített. Volfordt György 1772-1780, majd 1784-1792 között Szeged város bírása, 1780-tól 1783-ig pedig a polgármesteri tisztet töltötte be, tehát a város nagy tekintélyű polgára volt.”

„Csorva és *Sövény-fája* dülő között egy nagy, körülhatárolt szállási gazdaság terült el, amihez a Város felől külön út vezetett. A későbbi Vedres-térkép szelvényéről tudjuk, hogy az volt a „Város Szállása.” Szeged városa ugyanis az alsóvárosi pusztából 1436 magyar hold szállásföldet kiszakított magának és azon gazdaságot létesített. Az 1799. évi becsű jegyzőkönyv így rögzíti a Város „Belső Keresetben” lévő majorját: „⁸

„Vagyon egy vályogbul és földbül készült Ház, melyben találtak két Szoba, egy Konyha, egy fenyőfával kipadolt, deszkával elrekesztett, kiss Kamara s Istálló, (...) nevezett épületeknek teteje jó gyékénybül készített. (...) Ismét találtak egy nagy vályogbul és földbül készült régi istálló jó el készült gyékény tetejével, két saroglyával, hat ágossal, négy vályuggal, azokban helyzetetett vaskarikákkal...”⁸ „A szállási házat 100, a különálló istállót 150 forintba becsülték. Jellemző, hogy a nagy istálló magasabb értéket képviselt, mint a szoba-konyha-szoba-kamra-istálló beosztású ház. A hatalmas szállási gazdaságot a Város bérbeadással hasznosította.”⁹

„Szeged környékén 1783-84-ben végezték a II. József által elrendelt I. országos katonai felmérést. A katonai térkép kiváló támpont a tanyakialakulás mértékének tanulmányozásához, de egy település régi vagy mai határában az 1780-as években létező szállások száma a térképről pontosan nem álla-

4 Szó szerinti kiemelés Juhász Antal: *A tanyák települése és élete a 18. századtól, napjainkig*.

5 garád: tüskés sövényből, gallyakból, szalmából, trágyából, gízgából rakott kerítés. Elsősorban a fátlan Alföldön készítettek így kerítést a porták, még inkább a kertek, (szálláskert) köré. Gyakori volt a garád, mint az akol, karám, szalmakarám és állattenyésztést szolgáló építmény fala, kerítése is (stb.).

6 Szó szerinti kiemelés Juhász Antal: *A tanyák települése és élete a 18. századtól, napjainkig*.

7 CsML, *Térképgyűjtemény*, T 57/6. Készítették: Vedres István és munkatársai, 1800-1822.

8 CsML, Szeged v. tan. ir. számozott ir. 152. d. 1820. 89.

9 Szó szerinti kiemelés Juhász Antal: *A tanyák települése és élete a 18. századtól, napjainkig*.

pítható meg. A földmérők ugyanis minden építményt föltüntettek, és az egymáshoz közeli térképelekről nem tudható, különálló tanyát vagy melléképületet jelölnek. Viszont szépen mutatja a térkép az utakat, a szegedi pusztá homokbuckás területeit, s föltünteti a majorszerű gazdaságokat: a Város szállását és „Volfurdi” (Volfort György) gazdaságát.”¹⁰

„A Vedres-féle térkép föltünteti a kaszáló- illetve szállásföld tulajdonosok nevét, a föld teljes területét: abból mekkora a homok, a vízállás, a szék, az út és a tisztán kaszálóterület. Csorván számos vízállás, déli felén több homokdomb terült el, melyek csökkentették a szénatermő rétet.”¹⁰

„Giba Antal földmérő mérnök 1836 és 1842 között fölmérte Szeged határát és elkészítette a Város új, a korábnál részletesebb kataszteri térképét. A 187 térképszelvény közül 17 ábrázolja Szeged alsóvárosi határának északnyugati részét, ahol Rúza határát 1949-ben kijelölték. Erre a területre az *Alsóvárosi pusztá* és az *Alsóvárosi kaszálók* övezete terjedt ki.”

„Az Alsóvárosi kaszálókon előrehaladt a földek elaprózódása és egyre több család épített tanyát. 1840 táján 58 tanya volt azon a területen, amelyet Balla Antal és Vedres István térképe Csorva dűlőnek jelölt.”¹⁰

„Az 1770-80-as évek óta módosult a kaszálók használata: a művelésre alkalmas földeket feltörték, szántották-vetették, ami a réti szénánál jobb jövedelmet biztosított. A föld művelése a gazdától több kinn tartózkodást kívánt, ezért a mezei munkák idejére sokan tanyaikra költöztek. A távoli csorvai földeket különösen terhes lett volna az alsóvárosi házból művelni. Az 1828. évi összeírás egyik följegyzése azt panaszolja, hogy a gazdák kevésbé trágyázzák földjeiket – „*mivel a szegediek leginkább a kaszálóikon laknak és a városban kevés a trágya...*” A panasz háttere az, hogy a szegedi parasztok kaszálóikon lakván, a várossal szomszédos szántóföldjeiket nem trágyázták, hanem a trágyát – föltehetően – a kaszálóbeli gazdaságban használták fel. Valószínűleg nem annyira a föld termőerejének javítására, inkább tüzelőnek. Tárgyunk szemszögéből az a fontos, hogy a följegyzés rögzíti az addig városi házukban élő parasztoknak kaszálóikra való kiköltözését.”¹⁰

„Ezt a folyamatot az egykori csorvai tanyák épületei is mutatják: 1 épület volt 26 tanyán, 2 épület 22 tanyán, 3 épület 10 tanyán. A lakóház mellett több épület, vagyis istálló, ólak, színek építése a belterjes állattenyésztésnek, és általában a gazdálkodás fejlődésének a jele. A csorvai tanyák több mint felén (32 tanyán) épült az 1830-as évekig 2 vagy 3 épület. Tegyük hozzá: a 19. században a szegedi földön gyakori volt, hogy az istállót a házzal egyvégben, egy föld alá építették.”¹⁰

„Arra az időre a „Csorvahomokon” megindult a szőlő telepítése is: a pusztá szélén telepített *Csorvahegyben* 17 parcella volt és 11 tanya mellett virult kisebb-nagyobb szőlő. Ez a telepítés meg sem közelítette a belső határrészek: Domaszék, Nagyszéksós, Mórahalom és Szatymaz homoki szőlőhegyeinek egykorú kiterjedését, de mutatta a gazdák fogékonyságát, törekvését a homoktalaj megkötésére és célszerű hasznosítására.”¹¹

„Csorva dűlő nyugati, az alsóvárosi pusztával határos szegélye az 1770-es évektől északnyugat-délkelet irányú, csaknem egyenes vonalat képezett. Mivel a gazdák szívesen építkeztek oda, ahol földjük a pusztával határos volt, évek múltán ott tanyasor alakult ki. 1840 tájára 29 tanya állott a pusztá szélén. Idős tanyaiaik emlegették, hogy régen azért szerettek a pusztá szélén megtelepedni, mert onnan kicsaphatták a közlegelőre jószágait, – anélkül, hogy fűbért fizettek volna. Ha egyszer-egyszer tetten érték és megbüntették a jogtalanul legeltetőket, akkor is nyertek a legelő tilalmas használatával. Utóbb a dűlőút rendszerint a tanyaföldek és a pusztá határvonalát követte, így lett a csorvai *Öregsor* út menti tanyasor.”¹¹

„A csorvai kaszálókat 1840 táján már helyesebb tanyaföldeknek neveznünk. E tanyaföldek északi részén hatalmas kaszáló terült el, 3 épülettel, nagy szőlővel, mellette erdőtelepítéssel. Ebben Pálffy Ferenc a század második felében kiépülő majorjának magjára ismerhetünk (Giba-térkép 178. szelvény).”¹¹

„A tanyaföldektől északra és nyugatra a pusztán több homoksíványt jelöl a Giba-térkép. Vedres István javaslatára a síványhomokot Szeged városa erdőtelepítéssel igyekezett megkötni. Az erdősítés

¹⁰ Szó szerinti kiemelés Juhász Antal: *A tanyák települése és élete a 18. századtól, napjainkig*.

¹¹ Szó szerinti kiemelés Juhász Antal: *A tanyák települése és élete a 18. századtól, napjainkig*.

1805-ben a csengelei sívány telepítésével kezdődött. Az 1830-as évekre a dorozsmai-mérgei-szegedi hármashatár közelében és az Ötömös-mérgei határszélén több erdőfolt jelent meg (pl. a *Mérgei erdő*).¹¹

Városi haszonbérletek, bérföldes tanyák¹¹

„Szeged város községválasztmánya 1852-ben elhatározta tízezer hold közlegelő bérbeadását. A bérbe adandó legelőket a város határa mentén és a tanyaföldek mellett jelölték ki. Tárgyalt területükön az ülési és a mérgei határ mentén, valamint Csorván Pálffy tanyája mellett és a Rieger-tanyától délre parcelláztak *járásföldeket*.¹⁵ A legkisebb bérbe adandó földet a városi hatóság 5 holdban állapította meg és megengedte, hogy a bérlők emellett még 20 holdat „egy testben” vállaljanak. A bérbeadás nyilvános árverésen történt, ahol a venni szándékozók egymásra licitáltak, és mindig a legtöbbet ígérő lett az árverezett föld.”¹⁰

A haszonbérleti szerződés fontosabb feltételei a következők: ¹¹

1. A bérlet időtartama 1852. március 1-től 1862 február végéig terjed.
2. Az évi haszonbér negyed részét biztosítékul le kellett tenni az árverésen, ezen kívül a bérlő a haszonbér felét ugyancsak az árverésen, másik felét szeptember 1-ig tartozott befizetni.
3. A haszonbérlő a földet „*egyedül s kizárólag szántóföldnek vagy kaszálónak használhatja.*” Ha földjén bucka, síványhomok volna, azt köteles fákkal beültetni.
4. „*Ha a bérlő gazdálkodás végett épületeket szándékozna tétetni – az megengedett neki ... – köteles azonban azokat tíz év után elbontatni és elvitetni.*” – Ez a feltétel bizony akadálya lett az első földbérlők letelepedésének.
5. „Vidéki haszonbérlőnek szabad ugyan jószágokat tartani, de azokat tilos a Város közlegelőjére eresztetni.”
6. Elemi csapás vagy más ok miatt a bérleti idő eltelte előtt a haszonbérletet felmondani vagy a bér leszállítását kérni nem szabad.
7. Ha a bérlő a szerződést megszegné, a Város a haszonvételt új árverésen bérbe adhatja.¹¹

„Szeged határában sok száz szegényparaszt, kisparaszt és módos vállalkozó mozdult meg a közlegelő árverésének hírére. A Csorva környéki *járások* bérbeadásában – mint cseppben a tenger – tükröződik a Város pusztáin Csengelétől Átokházáig zajló folyamat.”¹¹

„Ábrahám Fűrész József és Szekeres György 5-5 holdat, Bata József, öreg Engi Fürtön Imre, Fürtön Tamás, Vér József 10-10 holdat bérelt, Csányi Józsefnek 25, Molnár Imrének 27, Király Ferenc csorvai gazdának 30 hold haszonbérletre futotta, Rieger János, Csorva egyik legmódosabb birtokosa pedig 745 hold legelő (!) bérbevitelére vállalkozott.”¹¹

„Tíz év múltán, 1861-ben a kiosztott *járásföldeket* a Város tanácsa újból haszonbérbe adta. A szerződés 1. pontja változott: eszerint „szántás, legeltetés, avagy kaszáltatás alá tetszés szerint leendő használatra” árverezték újból a földeket. A legeltetés lehetővé tételével az élő gyakorlathoz igazodott, hiszen a módos tanyai gazdák nem szántás-vetésre, hanem elsősorban jószágállományuk legeltetésére béreltek *járásföldet*. A haszonbérlet alsó határát 10 holdra, felső határát 50 holdra módosították.”¹¹

Az újabb árverésen a földbérlők jelentős része kicserélődött. Bizonyára szerepet játszott ebben az előírás, hogy a bérföldön épített tanyát el kellett bontani – ha a bérlő nem tartotta meg haszonbérletét. Ez a feltétel nehezítette a bérlők tartós megtelepedését. Az újabb haszonbérlet tíz évre szólt és 1871-ben ismét annyi időre adták bérbe a *járásföldeket*. Innen származott a haszonbérletek „tízéves földek” elnevezése.”¹¹

1854-ben Szeged városa az ún. „önkéntes államkölcsön” jegyzése miatt újabb földeket kényszerült haszonbérbe adni. 12 ezer hold közlegelőt adott bérbe 30 esztendőre, 262 tanyai gazdálkodónak és városi civisnek. A „harmincéves földek” az alsóvárosi pusztán 16 kisebb-nagyobb darabban terültek el, nagyrészt a tanyai örökföldek közelében, kis részben a szegedi határszélen Rúzsa mai területéből a mérgesi határtól Ötömös határa mentén húzódó egy dűlőföld – a későbbi Honvédsor – ennek folytatásaként az ötömösi erdőig elterülő dűlő, a csorvai tanyaföldtől nyugatra a Kelemen dűlő és a dorozsmai határszélen a „tízéves földek” közé ékelődő terület tartozott a „harmincéves földek” közé. 1881 tavaszán a Gazdaszék javaslatára a városi tanács úgy határozott, hogy a 10 éves járásföldek bérleti idejét összehangolja a 30 éves földek 1884 őszi lejáratú haszonbérletével. Evégett a 10 éves földeket 1881. október 1-től 1884. szeptember végéig, három évre adták bérbe.¹¹

Szállások, tanyák épületeinek leírása

„Számos földbérő először földbe ásott hajlékban húzta meg magát, amit a szegedi földön *gunyhó*-nak, *fődgunyhó*-nak említettek. Ilyen kunyhót építettek a homokpusztán élő „*ingyenös embörök*” is. *Ingyenös*nek azt az erdőirtó munkást nevezték, aki négy-öt évig ingyen használta a földet, ahonnan a fát kitermelte. Az irtáson köteles volt facsémétéket ültetni, és a fasorok közé veteményezhetett, amíg a csemeték meg nem erősödtek.”¹²

„Tömörkény István így írta le a földházat: „Az ingyenes ember lakása az, a földbe ásott gunyhó. Egy nagy négyszögletes lyuk a földben, alighanem valamely kiásott fatöncnek a helyén. Némelynél a földbe vágott lépcsők vezetnek le hozzá, de akkor igen tág marad az ajtója, s bever rajta télen a hó, meg előnti a nyári zápor. (...) inkább csak az ajtónyíláshoz létra van támasztva, azon másznak föl-le. A teteje abból áll, hogy faágak szolgálnak a négyszögletes lyuk egyik szélétől a másikig, ez aztán meg van hordva kukoricaszárral, száraz bozóttal, földdel, s a jó anyaföld azon újabb eleven bozótot terem.”¹²

„A földkunyhókat Szeged 1887. évi „külterületi házszámjegyzéke” is dokumentálja. Csorva kaptánságban Gárdián Imre és Bali József-Fekete Mari házaspár hajléka volt putri, más néven kunyhó. A városi hatóság a kunyhóknak nem adott házszámot, hanem – mivel engedély nélkül építették – kötelezte lakóit a lebontásra. Kevés eredménnyel! Sok homoki kisbérő hosszú évekig lakott földbe ásott kunyhóban, amíg házat tudott építeni családjának.”¹²

„A csorvai kisbérők többsége két osztatú: szoba-konyhás házat épített. Maguk építették, a rokonok, egy-két szomszéd segítségével, némelyek a tetőszerkezet és a nádtető készítéséhez értő *kocamestört*, afféle barkácsoló ezermestert hívtak, akinek természetben (pl. terménnyel) fizettek, vagy visszasegítették a munkáját. „

„Az 1960-as években több idős tanyai parasztember emlékezett gyephantból épített házakra, emlegették, hogy évtizedekkel azelőtt Csorván, Átokházán, Pusztamérgesen pásztorok, szegényparasztok hantházban laktak. 1963 áprilisában a Kisjáráson derítettem föl először olyan épületet, amelynek a fala kizárólag gyephantokból, pontosabban: vályog alakú gyeptéglákból épült. A *ház-pitvar* (szoba-konyha) beosztású ház lakatlan volt, idős tulajdonosa, Csordás Mátyásné (1886) több éve családjához költözött. A ház építéséről a következőket tudtam meg: a járás parcellázása után Bönde István építette 10 hold bérföldön. Csordásék 1919-ben vásárolták és a ház végéhez kocsiszínt toldottak. 1938-ban a tanyatelken vályogfalú házat építettek, és attól fogva a fiatal házasok laktak az új házban, a szülők pedig a hantházban. 1956-ig laktak a hantházat, utána aprójószágot tartottak benne, vagyis baromfiólnak használták. *Kisjáráson* és a *Kereseti járáson* mások is laktak hantházban. A birkajáráson Rácz Mihály épített ilyen hajlékot, aki az emlékezet szerint „olyan juhászos embör volt”. A kereseti Öregsonon Molnár Mihályék a hatvanas évek közepéig hantházban laktak.”¹³

¹² Szó szerinti kiemelés Juhász Antal: *A tanyák települése és élete a 18. századtól, napjainkig*.

¹³ Szó szerinti kiemelés Juhász Antal: *A tanyák települése és élete a 18. századtól, napjainkig*.

Átokházi kisbérő földkunyója, veremlakása az 1920-as években,
elhagyott állapotban¹²

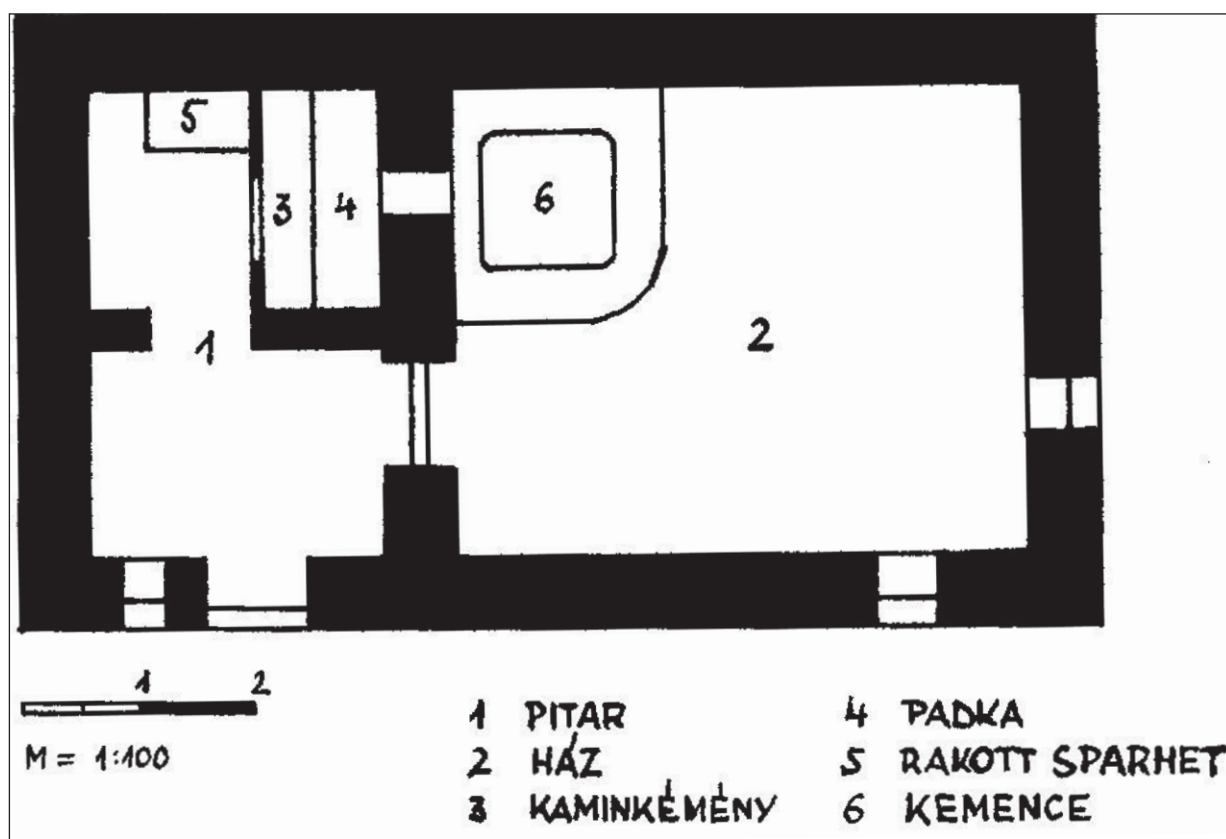
Gyeptéglákból épített lakóház 1963-ban. Rúzsza 911. Juhász Antal felvétele¹³

„A gyephantokat a mély fekvésű, jó fűvű semlyéken ásóval vágták ki. A kötött, kissé agyagos föld volt erre alkalmas, amit a fű gyökérzete jól egyben tart. A hantháznak nem ástak alapot, csak elegyen-

gették a helyét, kimérték s megjelölték a hosszát, szélességét. A hantokat gyepes oldalukkal lefelé rakták egymásra. Kötőanyagot nem használtak, mivel a *gyöpszín* összetartónak bizonyult.”

„A gyeptéglákat olyan magasra rakták, mint más földfalú házaknál (vert fal, vályog), mégis azt találjuk, hogy a közelmúltig fennmaradt hantházak fala alacsonyabb, mint más tanyáké. Ennek az a magyarázata, hogy a nyers, megmunkálatlan föld évtizedek alatt kissé megroskadt – inkább, mint a döngölt vert fal vagy a keményre száradt vályog. A *nagygerenda* alá a falba oszlopokat tettek, hogy a ránehezülő teher ne süllyessze a gyephantokat.”¹⁴

„A hantházat polyvás, szalmás sárral, az átlagosnál vastagabban tapasztották. Úgy mondják az egykori kisbérlok: „A jól betapasztott, kimeszelt hantház olyan volt, hogy senki se mondta volna róla, hogy hantbul épült.” Télen a hantház tartotta legjobban a meleget valamennyi földfalú épület közül. A gyeptégla felhasználása a Duna-Tisza homok puszták első honfoglalóira jellemző és a táj természeti feltételeihez való alkalmazkodás szép példája.”¹⁴

A Rúzsza 911. sz. hantház alaprajza¹⁴

¹⁴ Szó szerinti kiemelés Juhász Antal: *A tanyák települése és élete a 18. századtól, napjainkig.*

2. ÁSOTTHALOM

Ásotthalom neve a szegedi Balla Antal térképén (1776/77) bukkan fel először „Ásott halom” néven, s 10 szegedi lakosnak un. állattartó szállása volt a vidéken. Bálint Sándor szerint „Ásott halom” nevét a néphagyomány szerint kincskeresők után kapta”. A terület jó része futó homok volt, ezért az „Átokháza” nevet akasztották rá, mivel igen nehéz munkával lehetett csak eredményt elérni. A futó homok megkötésére un. mezővédő erdősávokat ültettek, valamint a szőlő gyümölcs kultúrával igyekeztek úrrá lenni a homoktalajon. A felparcellázott területen tanyák épültek, melyek között 1850-ben Szeged városa is építettett, ezért későbbi neve „Várostantyaként” ismerős. A terület életében meghatározó az 1883 esztendő, ugyanis ebben az évben nyitották meg az erdőőri iskolát, és a Szeged újjáépítésének megtekintésére érkező Ferenc József október 16-án látogatott ide. A királylátogatás emlékére a külső ásotthalmi iskolát „királyhalmi iskolának”, az Ásotthalom tanyai kapitányságot, Királyhalminak nevezték el. A fejlődésének fontos állomása, amikor 1927-ben templom épült melyet szegedi mérnökök terveztek, és a berendezési tárgyai között megtalálhatóak ez idő tájt Szegeden lebontásra ítélt belvárosi Szent Demeter templom főoltára, orgonájának egy része, a Jézus Szíve szobor, s a templomi padok.

Ásotthalom 1950-ben vált önálló községgé, ma 4000 fő feletti lakosság számával a szőlő gyümölcsstermesztés fontos területe. Országhatárhoz való közelsége révén 2012-ben tervezik Ásotthalom és Bácsszőlős között új határátkelő nyitását Szerbia felé.

2.1. ÁSOTTHALOM LÁTNIVALÓI

Római katolikus templom

„A Várostantyai Kápolna Egyesület 1922-ben alakult és az 1927-ben életre hívott Szeged Királyhalmi Egyházközség kezdeményezésére Szeged város, mint kegyúr, építette. Fölépítéséhez a tanyai lakosok ingyen fuvarral, segédmunkával járultak hozzá. A templom terveit szegedi mérnökök Kövér Tibor és Szojka Jenő készítették. Egyhajós reneszánsz elemeket is tartalmazó épület neoromán stílusban épült. A szegedi Dóm építése miatt elbontott Szent Demeter templom berendezési tárgyainak egy részét hozták ide: főoltár, Jézus Szíve szobor, Mária Szíve szobor, Lourdes-i Mária és Bernadett-szobor, az orgona mechanikus szerkezete és sípjainak egy része, és a tölgyfa padok. A faszobrok a XIX. században készültek. A templom freskóit Probek Alajos szegedi festő készítette. A freskókon az akkori szegedi vezetők Pálffy Ferenc polgármester, Glattfelder Gyula Csanádi püspök, Barmos György Szeged Alsó-központi plébános is ábrázolva van. A színes ablaküvegek Barth Ferenc festőművész munkái, a gyóntatószéket szegedi műbútorasztalosok, Kocsis Ferenc és Kopff Ferenc készítették”¹⁵.

Tanyai lakóház (848. sz. tanya)

A 848. sz. tanya Rókabögyös határában épült 1860-ban. Vert falú, födele nád volt, amely 1908-ban leégett vés utána mezei cseréppel födtek. Elülső és hátsó oromzata fűrészelt fenyődeszkából végdeszkás, míg az első homlokzaton aszimmetrikus deszkatablász ablaka van. Négyosztatú épület eredetileg ház-pitvar-kamra-istálló beosztású volt. A család gyarapodásával a kamrát szobának rendezték be.

¹⁵ Tóth Ferenc (szerk.) Csongrád megye építészeti emlékei Kiadó: Csongrád Megyei Önkormányzat Szeged, 2000

3. BORDÁNY¹⁶

Bordány Csongrád megyében, Szegedtől 21 kilométerre, a Szegedet Kiskunhalassal összekötő út mentén alakult ki. A települést körülölelő dűlőkben a napfény, a talpat melengető lágy homok, a Lapéta-tó környéki élővilág, a mezőgazdaságból élő családok sokszor múltat idéző tanyái, földcskéi mind-mind egy-egy gyöngyszemei a környéknek. A település gyalog, kerékpárral, autóval, és autóbusszal is könnyedén megközelíthető.

Területén már a XVIII. század utolsó negyedében gazdálkodtak. Az 1850-es évek elején egy dorozsmai család (Dudás István és felesége Czékus Franciska) fél hold földet ajánlott föl templomépítésre és piactérnek. Ezen a darab földön épült fel a kápolna, amely körül hamarosan kialakult a település magja. A kis kápolnát 1882-ben közadakozásból megnagyobbították, majd az akkorra megrongálódott, Szent István tiszteletére felszentelt kápolna helyére 1907-1910 között templomot építettek. A templomszentelést követően (1910. április 24.) a Dudáskápolna tanyaközpontot Kistemplomtanyának nevezték el. 1950-ben Kistemplomtanya önálló közigazgatású községgé vált, és legnagyobb dűlőjéről Bordálynak nevezték el. Nemzetközi hírnevet ad a településnek, hogy Dienes István régész 1955-ben itt tárta fel a híres „bordányi honfoglaló magyar asszony lószerszám-garnitúráját”, ami a leggazdagabb ilyen tárgyú lelet. A községben, és a hozzá szorosan kapcsolódó tanyavilágban ma több mint 3200 ember él. A lakosság megélhetésének fő forrása a mezőgazdaság. A felhalmozott tapasztalatoknak, a termelési kultúrának és a helyi homokvilági klímának köszönhetően olyan jellegzetes ízvilágú zöldség- és gyümölcsféléket termesztnek, amelyek országosan is ismertek, keresettek.

A bordányiak hiszik, hogy a legfinomabb őszibarack ezen a földön terem.

Bordány mellett halad el az Alföldi kéktúra útvonala, a falu környékén remek vadászati lehetőség adódik. Főbb látnivalók: az 1909-ben épült római katolikus templom, Bánvölgyi László által készített egész alakos Szt. István szobor, Zászlótartó, II. világháborús emlékmű és a Sárkányölő Szent Györgyöt ábrázoló ivókút.

3.1. BORDÁNY LÁTNIVALÓI

Római katolikus templom

A templom alapkövét 1907-ben helyezték el, az építkezés az oltárral együtt 1909-ben fejeződött be. A felszentelést 1909-ben Szent István napján Sztriha Kálmán püspök végezte el. 2006-ban új keletű felújított oltárt kapott az épület.

Szent István szobor

1991. augusztus 19-én került ünnepélyes átadásra Bánvölgyi László szobrászművész bronzból készült, Szent Istvánt ábrázoló egész alakos szobra. Államalapító királyunk szobrát az önkormányzat állíttatta a templom melletti Szent István térre.

II. világháborús emlékmű

1990 november 1-jén avatták fel a II. világháborúban elhunyt bordányiak emlékére. A tanulmányterveket és a gránitkivitelt Tarnai László mérnök, a hősök neveinek vésését, illetve az emlékmű bronz kellékeit Bánvölgyi László szobrász készítette.

Szent György szobor és díszkút

Szent György római kori katona és keresztény mártír. Legendája azt a keresztény meggyőződést fejezi ki, hogy a hit megszünteti a démonok uralmát, és a gonoszt minden alakjában legyőzi. Bordány

16 Tóth Ferenc (szerk.) Csongrád megye építészeti emlékei Kiadó: Csongrád Megyei Önkormányzat Szeged, 2000

település védőszentje, emlékműve 2010-ben készült, amely 3,5 méter magas, bronzból és mészkőből készült alkotás.

Autómatuzsálemek

Kisapáti család 6795 Bordány, Rákóczi u. 60.

4. FORRÁSKÚT¹⁷

A mai község Forráskút 1950-ben szerveződött Átokháza és Kiskundorozsma Forráskútdűllő és Gyapjasdűllő határszéleiből. A zöldség-, gyümölcsstermesztéssel foglalkozó forráskútiak létszáma meghaladja a 2300 főt. A település egyetlen műemléke a temploma, amely 1906-ban épült. A 15.86 m hosszú, 8.42 széles templom 23 m magas toronnyal rendelkezik. Jézus Krisztus mennybemenetelének emlékére szentelték, ezért a búcsúját Pünkösöd előtti áldozócsütörtökön tartják.

4.1. FORRÁSKÚT LÁTNIVALÓI¹⁸

Katolikus templom

Forráskúton egyetlen műemlék épület található: az 1906-ban, Sándor János dorozsmai gazda által adományozott telken épült római katolikus templom. Hét évvel később, 1913-ban sekrestyével egészült ki. Téglafalazatú, 15.86 m hosszú, a hajó szélessége 8.42 m, a tornya 23 m magas. Jézus mennybemenetele emlékére szentelték, búcsúját áldozó csütörtökön tartják. Belső festése 1993, a külső felújítása 1994-ben volt. Eredetileg a lelkeszi feladatokat Kiskundorozsma látta el. A lelkeség 1932-ben alakult meg, s plébániai rangot 1933-ban kapott.

5. MÓRAHALOM¹⁹

Szeged területéhez tartozó Móra pusztán török adólista szerint 11 szállást vettek lajstromba. A pusztát elnevezése a Szeged alsóvárosi Móra családtól eredeztethető. A Móra család nevét viseli Szegeden a mai Móraváros is, családi udvarházuk helyét a mai Nemes takács utca Moszkvai körút torkolatánál feltételezik. A török kiűzése után Szegedről a pusztákra kirajzó lakosság szálláshelyeket, tanyákat hozott létre melyek kapcsán közigazgatásilag ún. Kapitányságok felügyelték a területet. 1892. május 16-án a külterületi központot Alsóközpontnak nevezték el hivatalosan, s elkezdődött egy olyan közigazgatás, és hozzá kapcsolható építkezés, amely nem sokkal később községgé alakult. Alsóközpontban rendőrkapitányi épület, iskola, orvosi, állatorvosi lakás, paplak, kápolna, stb. épült. A 2 évvel később megszervezett önálló plébánián a teendőket a szegedi alsóvárosi ferencesek végezték egészen 1914-ig. Ezt követően ún. világi pap látta el a plébánián a feladatokat. A mai templomot 1903-ban Szent László tiszteletére Szeged városa építtette, környékén háztelkeket alakítottak ki, s így egyre inkább falusi településsé alakult. Önálló községgé 1950. január 1-én alakult, s ekkor népességének közel 80%-a tanyán lakott. Folyamatos fejlődés eredményeként 1989-ben városi rangot kapott, s 1990-es adat szerint, ekkor a lakosságnak csak 29%-a élt külterületen. A rendszerváltást követően az egyik leglátványosabban fejlődő település elsősorban a turizmusa révén vált ismertté. A fürdőjének folyamatos és tervszerű fejlesztésével mára az egyik legkedveltebb gyógy és wellness fürdővé alakult. A fürdőépítéssel párhuzamosan a turizmus fellendülését eredményező infrastruktúra, szupra-

¹⁷ Tóth Ferenc (szerk.) Csongrád megye építészeti emlékei Kiadó: Csongrád Megyei Önkormányzat Szeged, 2000

¹⁸ Tóth Ferenc (szerk.) Csongrád megye...ua.

¹⁹ Tóth Ferenc (szerk.) Csongrád megye építészeti emlékei Kiadó: Csongrád Megyei Önkormányzat Szeged, 2000

struktúra fejlesztések rendezett, virágos üdülőkörzetet varázsoltak a mai Mórahalom belvárosából. Mórahalom látványos fejlődése révén vált a Homokhátság kistérség központjává, lakosságának száma meghaladja a hatezer főt.

A „Kenyérváró” története:

„20 kilométerre a várostól (Szeged) magasabb domb emelkedik az országút mellett. „Kenyérváró” dombnak hívták. Nevét onnan kapta, hogy a juhászok délidőben ezen a dombon pihentek meg. Innen már messziről lehetett látni, ha a feleség, vagy a gyerek hozta az ebédet. A szájhagyomány szerint az egyik juhász várakozás közben a domb tetejébe szúrta pásztorbotját és azt jövendőlte a többieknek: „Möglássátok ide éccő még templomot építenek!” A jóslat 1892. május 16-án valósággá vált. Ekkor nagy ünnepség keretében Szeged-alsóközponton, (ma Mórahalmon) Tisza Lajos kormánybiztos sürgetésére, felépült és megalakult a város kihelyezett polgári intézménye, és felavatták a dombon épült kápolnát. „

5.1 MÓRAHALOM LÁTNIVALÓI²⁰

A Római Katolikus Templom

A „Kenyérváró” épült 1902/3-ban, és még abban az évben október 15-én fel is szentelték Szent László király tiszteletére. A főoltárképet Barth Ferenc festette 1948-ban. A két mellékoltára Magyarok Nagyasszonya és Pádúai Szent Antal tiszteletére készült. Az építkezés szép összefogásnak a példázata, ugyanis a templomhoz szükséges téglát fogatos gazdák ingyen szállították Szegedről.

1848-as emlékmű

A templommal szemközt, a Szent László parkban áll Szeged-alsótanyán meggyilkolt 48-as honvédtiszt: Gracza Antal és Záhony István emlékműve, melyet 1912-ben készítettek. A 48-as emlékmű a helyszíne a március 15-i ünnepségeknek.

I. világháborús emlékmű

A Szent László Parkban található, amely emléket állít az I. világháborúban elesett alsótanyai hősöknek. Bethlen Gyula szobrászművész terve alapján készült és 1927. szeptember 4-én József főherceg avatta fel.

II. világháborús és 56-os emlékmű

Az emlékművet Fritz Mihály szegedi szobrászművész készítette, és 1998-ban került sor a felavatására. Az október 23-i tiszteletadás és koszorúzás színhelye az emlékmű.

Millenniumi kút

Tóbiás Klára márványból készült **Millenniumi kútja** szintén a Szent László parkban kapott helyet. A kútat Árpádházi szentek (Szt. István, László, Imre, Erzsébet, Kinga és Margit) tűzzománc képei díszítik. Ünnepélyes avatására 2000 szeptemberében került sor.

Férfifej

Polyák Ferenc faragó **Férfifej** című alkotását a park belső, fürdő melletti részén helyezték el 1977. november 7-én.

Móra Ferenc mellszobra és a Tanítók fája

Az általános iskola előtt áll **Móra Ferenc mellszobra** és a **Tanítók fája**, melyet 1997-ben állítottak fel. A fára felkerülnek mindazok nevei, akik 1853 óta legalább 5 évet szolgáltak az iskolában.

²⁰ Tóth Ferenc (szerk.) Csongrád megye építészeti emlékei Kiadó: Csongrád Megyei Önkormányzat Szeged, 2000

Barmos György plébános domborműve

Az Általános Iskola öreg szárnyát **Barmos György** plébánosról nevezték el. A róla készült bronz **domborművet** az iskolai főbejárati előcsarnokában helyezték el.

„Anya gyermekekkel” és a „Gyümölcsös lány” szobra

Az „**Anya gyermekekkel**” szoborkompozíció a szakrendelő előtt, Kalmár Márton „**Gyümölcsös lány**” című szoboralkotása pedig a Polgármesteri Hivatal előtt áll.

„Régiekre emlékezünk” és Városkapu

„**Régiekre emlékezünk**” címmel az alsótanyai elődök emlékére készített kopjafás keresztet Nagy István fafaragó. Ugyancsak Nagy István készítette el a Szeged- Baja főút mentén található **Városkaput**.

Klebelsberg Kunó-szobor

Aranyszöm Rendezvényház végénél elhelyezett **Klebelsberg Kunó-szobor** Kalmár Márton szegedi szobrászművész alkotása. A mellszobor a két világháború közti korszak jeles vallás és közoktatásügyi miniszterét, a tanyai iskolarendszer kiteljesítőjét, 5000 népiskola építő reformert ábrázolja.

Erzsébet Szobor

A Gyógyfürdő előtt található **Erzsébet Szobor** Kligl Sándor szobrászművész alkotása, amely örök emléket állít a nőknek és az életet adó víznek.

5.2 SZENT ERZSÉBET MÓRAHALMI GYÓGYFÜRDŐ²¹

„A Szent Erzsébet Mórahalmi Gyógyfürdő egyre szélesebbre tárja kapuit. Az újonnan átadott fedett gyermekfürdőnek és szauna világnak köszönhetően mára az intézmény egy igazi családi fürdővé vált, egy olyan többgenerációs intézménnyé, ahol egész évben, a család minden tagja egyaránt gyógyulhat, pihenhet és kikapcsolódhat.

Nyáron 21 medence áll a vendégek rendelkezésére, a **téli hónapokban pedig 16 medencét** (14 fedett és 2 szabadtéri medence) használhatnak. Az országosan is egyedülálló szauna park – **összesen 11 szaunával** és a hozzá relax medencetérrel – tökéletes kikapcsolódást nyújt a szülők, nagyszülők számára.

A fürdő széleskörű gyógy- és wellness szolgáltatásaival, fedett és szabadtéri élménymedencéivel, **15 000 m²-es parkosított zöldfelületével** nem csupán a gyógyulni, hanem a kikapcsolódni, pihenni, valamint a sportolni vágyók igényeit is maximálisan kielégíti.

A településen ma már megtalálható mindaz, amivel egy igazi fürdővárosnak rendelkeznie kell: gyógyhatású termálvíz, színvonalas gyógyászati-, és wellness kezelések, kényelmes szálláshelyek, ízletes ételek és homoki borok, színes kulturális rendezvények és számos élményt nyújtó látványosság a környéken.¹⁶”

²¹ Szent Erzsébet Mórahalmi Gyógyfürdő www.morahalom.hu honlapról Nógrádi Zoltán polgármester invitálója.

6. ÖTTÖMÖS²²

A Homokhátság kistérség legkisebb lélekszámú községe Ásotthalom, Rúzs, Pusztamérges szomszédságában. A hódoltság után pusztaként Szegedhez tartozott, s a város birtokjogát királyi adománylevél (1731) erősítette meg. Szeged 1836-ban Újszegedért elcserélte a királyi kamarával. Ezután Magyar Imre földbirtokos és három résztulajdonos birtokába került. Magyar Imre 1847-ben megvásárolta a 2005 holdas pusztát, és Belső-ötömösön jelentős majorságot épített. Sajátos fejlemény és érdekesség, hogy 1886-ban a pusztát közigazgatásilag a kb. 40 km-re eső Sándorfalvához, majd 1897-ben a közelebb eső Horgoshoz csatolták.

Öttömös 1908-ban vált önálló kisközséggé. Az 1890-es évek végén a Magyar család felparcelláztatta a területet, és ide elsősorban Szeged-alsótanyai szegény-, és kisparaszt telepeseket hoztak. A népessége 1900-ban 544, 1910-ben 851, 1930-ra pedig 940 főre gyarapodott.

1952-ben a szomszédos Csorva (ma Rúzs) községtől Rúzs-járás egy részét, 1958-ban Ásotthalom határából Felső-Átokházát a községhez csatolták, így a területe 5364 holdra, a lakosságának a száma 1383 főre nőtt, 2010-ben 751 fő lakta.

A község délkeleti szélén, a Rúzsai út mellett van Magyar Imre földbirtokos (1791-1871) sírja. Mellette állították fel Magyar László (1818-1864), híres Afrika-kutató kopjafáját, aki a birtokos törvénytelen fia volt.

6.1. ÖTTÖMÖS LÁTNIVALÓP²³

Római katolikus templom

A Vallásalapítvány, a vármegye akkori főispánja, és a csanádi püspökség anyagi támogatásával 1936/37-ben épült meg. Berendezésére a pénzt a hívek adták össze. Az áldoztató rácsot és padjait Bózó Gyula iparművész készítette. A kis templomot Móri Glattfelder Gyula csanádi püspök 1937. október 17-én szentelte fel.

7. PUSZTAMÉRGES²⁴

Pusztamérges község 1260 főnyi lakosságával Csongrád megye legnyugatibb települése. IV. Béla unokája (Kun) IV. László király szabatos életvitelével összekapcsolva magyarázzák a település egykori névadását. Asszony szállás XIII. század végén, amikor is kényserüsből a kunok között nevelkedő ifjú királynak életformájává vált, hogy „kun módra” élt. Későbbi törvényes feleségét bár már 8 éves korában eljegyezte, de igazán Édua, Köpcsecs és Mandula társaságában érezte jól magát, az akkori Asszonyfalván. A középkorban több írásos említése is volt, pl. Mátyás király, I. Miksa. Mérgesi asszonyt fognak boszorkányság vádjával perbe Szegeden 1728-ban. Ez az egyik első említése a „mérgesi pusztának”, amely családnévre utal, s öröklődik a mai falunévben.

A szőlőtermesztés 1903-tól való meghonosodásának előzménye, hogy Magyarország történelmi borvidékein filoxéra járvány dült és századfordulóra a szőlőterületek 90 %-a elpusztult. A magyar Alföldön, de főleg a Duna-Tisza közötti homokhátságon felvirágzott a szőlőkultúra, melynek egyszerű és ésszerű magyarázata, hogy a homoktalajok felszínén a felforrósodás miatt a járvány nem tudott terjedni. A szegedi Ormódi család, majd pár évvel később Kiss Ferenc, az alföldi erdők atyja, a szegedi erdészeti középiskola névadója is telepített szőlőt Pusztamérgesen. A fehér borszőlők közül a rizling, a vörösborszőlők esetében a kékfrankos terjedt el legjelentősebb mértékben.

22 Tóth Ferenc (szerk.) Csongrád megye építészeti emlékei Kiadó: Csongrád Megyei Önkormányzat Szeged, 2000

23 Tóth Ferenc (szerk.) Csongrád megye...ua.

24 Tóth Ferenc (szerk.) Csongrád megye építészeti emlékei Kiadó: Csongrád Megyei Önkormányzat Szeged, 2000

7.1. PUSZTAMÉRGES LÁTNIVALÓ²⁵

Katolikus templom

Pusztamérgesen 1918-ban létesült a helyi káplánság, melyet a váci egyházmegye 1934. december 1-től önálló lelkeszséggé szervezett. 1929-ben megkezdtek a templom építését, melyet szükséges pénz híján folytatni nem tudtak. 1936-ban új plébános került a községbe, aki kiváló szervező munkával megteremtette az építés folytatásának anyagi hátterét. A templomot 1939-ben Nagyboldogasszony napján (augusztus 15.) szentelték fel. A templom hossza 27 m, a szélessége 10 m, a magassága 9 m. Az első oltárát a szegedi piaristák adományozták. Harangját, melyet Temesváron öntöttek, 90 kg súlyú, a kiskunmajsai plébános adományozta. A mezőkövesdi mester, Takács István 1968-ban a hívek adományából húsz, 8 négyzetméteres freskót készített. A templom külső helyreállítása 1984-ben volt.

8. RUZSA²⁶

Szeged Város Csorva tanyai kapitánysága és a szomszédos Átokháza kapitányság egy részének területén 1950. január 1-én alakult önálló község. Először Rúzsa járás, majd Csorva, végül 1957-től Rúzsa lett az önálló község neve. Csorva nevét Bálint Sándor kutatásai szerint a magyar nyelv „homok” jelentésében ismerte. Idézi a Dugonics följegyezte szegedi szólást: „Oly kevélyen sétálgatnak föl, s alá a sikátorokon, valamint a kunok komondora a Csorva-homokon!” A Rúzsa nevet az 1840 körüli térképen olvasható „Rúzsa-járas” határnévből vonták el. E tájon gyakori a Rózsa, kiejtve „Rúzsza” család nevének és a legelő jelentésű járas szónak összetételéből származik.

8.1. RÚZSA LÁTNIVALÓ²⁷

Tanya 911

1901-ben az addig közlegelőnek használt Kis-járason 10 hold városi földön Bönde István építette. 1919-ben új tulajdonos Csordásék vásárolják meg, majd 1938-ban a telken új házat építettek vályogból, s ettől fogva a fiatal házaspár lakott az új épületben, a szülők pedig az öreg tanyában.

9. ÜLLÉS²⁸

Kiskundorozsma határából 1948-ban szervezett község. Üllés-pusztát a 15. században a kunok és a szegedi polgárok közösen legeltették. 1570-ben Üllés és a szomszédos Asszonyszállása pusztán 22 gazdának volt nagyállattartó szállása. A török hódoltság után a Kiskunság főnhatósága alá került. 1720-as években Mátra vidéki paraszttal telepítették be. Ők azonban 1743-ban Majsára költöztek. A Jász-kun kerület megváltásakor (1745) Üllés pusztát Dorozsma váltotta meg. A jobb minőségű földeket tanyaföldnek és kaszálónak osztották ki, ahol tanyákat építettek, nagyobb része pedig göboly, és marhajáras maradt. Üllés határában számos Dorozsmának volt tanyája.

25 Tóth Ferenc (szerk.) Csongrád megye...ua.

26 Tóth Ferenc (szerk.) Csongrád megye...ua.

27 Tóth Ferenc (szerk.) Csongrád megye építészeti emlékei Kiadó: Csongrád Megyei Önkormányzat Szeged, 2000

28 Tóth Ferenc (szerk.) Csongrád megye...ua.

9.1. ÜLLÉS LÁTNIVALÓI³⁰

Római katolikus templom

1899-1900 között kis kápolnát építettek Szent Antal tiszteletére. Az 1900-as évek elején a templom mellé kis harangozóház épült, majd helyén 1933-ban készült el a lelkészlakás. Mai templomát 1984-ben kórusrésszel és haranglábbal bővítették. 1997-ben új templom építését kezdték a régi mellett, melyet 2000-ben befejeztek be.

Rózsa dűlő 104. (tanya)

Lajkó György apai nagyapja 1880-ban vette a tanyát. A régi házszáma Átokháza dűlő 404. A lakóház három osztatú ház-pitvar-kamra beosztású volt. A tulajdonos istállót, fészert épített hozzá, így jött létre az „L” alakú „görbe ház”.

10. ZÁKÁNYSZÉK²⁹

Szeged város Zákány, kis részben Csorva és Mórahalom tanyai kapitánysága területén 1950. január 1-én létesített önálló község. Nevét a szegedi Zákány családtól származtatjuk. Első említése 1717 Zákányhomokja, 1778-ban Zákány, Sövény fája, Zabos Fája. A Lengyel tanyán 1840/41-től folyt a tanyai gyermekek oktatása, 1854-ben nyitották meg a Zabosfai Iskolát.

10.1. ZÁKÁNYSZÉK LÁTNIVALÓI³⁰

Római katolikus templom

1840-ben Kapitány Istvánné Lengyel Jozefa tanítónő Zabosfa dűlői birtokán kökeresztet állíttatott, majd Alajos testvérével közösen 1842/43-ban kápolnát építtetett. Szeged Alsótanya katolikus népének ez volt az első központja. 1907-ben alakul meg a „Lengyel kápolna Egyesület” megvásárolta a kápolna területét és helyén 1924/25-ben új templomot emeltek. A neoromán stílusú templom a Szentháromság tiszteletére van szentelve.

Bútorok, szerszámok, eszközök, melyeket a XIX.sz végén, ill. a XX.sz. elején használtak a Dél-Alföld tanyavilágában.

Öregház tanyamúzeum

Emlékszik még nagyszülei házának illatára? Esetleg Ön volt az a fiatalasszony, aki dobogó szívvel várta ízlik-e anyósának az első alkalommal dagasztott kenyér? Ezek az idők elmúltak, de az emlékek előhívhatóak. Mi segítünk ebben. Összegyűjtöttük a korabeli bútorokat, a rég elfelejtett eszközöket, hogy rajtuk végignézzve, egy pár órára újra fiatal lehessen. Ha idősebbek meséltek az abronycáról vagy suglótról és társairól, akkor most saját szemével láthatja ezeket a csodálatos dolgokat. Gyerekek játékos formában ismerkedhetnek a szegedi alsótanyák világával, dédanyáik mindennapi használati tárgyaival, régi fényképek és szakvezetés segítségével. www.zakanyszek.hu

Díszmadár és kisállatpark

A Madárkert – díszmadár és kisállatpark, a közönség előtt elsőként megnyitott hazai díszmadárgyűjtemény, mely 2010-ben is számos látnivalóval és programmal várja látogatóit. Több, mint 30 papagájfajta, egzotikus fácánok, páva szín mutációk, díszbaromfik és még sok más madárfaj mellett, olyan kisállatok, mint mókusok, mosómedvék is biztósítják, hogy a park vendégei maradandó élmé-

29 Tóth Ferenc (szerk.) Csongrád megye...ua.

30 Tóth Ferenc (szerk.) Csongrád megye építészeti emlékei Kiadó: Csongrád Megyei Önkormányzat Szeged, 2000.

nyekkel gazdagodjanak. A helyszínen előzetes bejelentkezés alapján igénybe vehető vendégasztal szolgáltatás és a környéket bebarangoló lovas kocsikázás lehetősége is. Belépődíjak: teljes árú 500.- Ft, gyermek, nyugdíjas 300.-Ft, csoportos kedvezmény 10%. www.zakanyszek.hu

11. HOMOKHÁTSÁG CSEMEGÉI

11.1. Bunkerektől a bunkerturizmusig

Szeged térségében a trianoni határszélen közlekedve a tájban, egy-egy búzatábla vagy paprika-föld kellős közepén bokrokkal, fákkal körbenőtt szürke, beton építményeket fedezhet fel a kíváncsi ember. Ezek az építmények 60 év távlatából sejtelmesen a múlt történetét idézik. Megmozgatják az emberi fantáziát mindaddig, amíg keletkezésük történetét nem kezdi kutatni, ami bizonyítja, hogy közel 60 éve annak, hogy ezek a létesítmények megépültek, s ilyen relatíve rövid idő is elég ahhoz, hogy a felejtés köde teljesen elfedje. Ezeket az emberkéz alkotta, valamilyen fontos célra létrehozott hadiépítményeket körbe lehetett szántani, de „elszántani”, megszüntetni nem. A vasbetonból készült, földbe mélyített, méteres falvastagságú objektumok elpusztíthatatlannak tűnnek, s úgy néz ki, hogy megmaradnak örök időkig.

Amikor az elsőket megláttam Szegedtől alig pár kilométerre, az E75-ös út mellett a gróf Széchenyi István Evezőspálya és Olimpiai központ közelében, úgy elsuhanunk az autóval, hogy csak futólag tehettem fel a kérdést: mik voltak itt jobbról, balról az út mellett, amiket elhagytunk? „Rákosi-bunker” – volt a válasz. „Rákosi-bunker?” Mit jelent ez a kifejezés? Mindenki, akit megkérdeztem, ezt a két szót válaszolta: „Rákosi-bunker!”

Miért, mikor épültek? Ki vagy kik építették? Kik ellen? Hány található? Hogyan működtek? Ha feladatukat betöltötték, miért nem bontották szét? Ha elpusztíthatatlanok – illetve rengeteg pénzbe kerülne a felszámolásuk – mégis mire lehetne hasznosítani ezeket? Lehet-e egyáltalán hasznosítani?

Ezek a kérdések indították el azt a kutatómunkámat, amelyeket ebben a dolgozatban megpróbálok megválaszolni.

11.1.1. Történelmi és politikai háttér

A bunkerek építéstörténetének előzményei visszanyúlnak Jugoszlávia németek által történt megszállásáig. Ennek a következménye, hogy 1941-től Európa legegységesebb és legerősebb partizán mozgalma bontakozhatott ki Joszip Broz Tito vezetésével. Jugoszlávia felszabadításában a szovjetek mellett kiemelkedő mértékben vették ki részüket a partizánok. Vezérük Tito, Moszkvától jóval függetlenebbül cselekedhetett, mint kelet-európai társai, bár Tito oroszországi múltja bizonyíték arra, hogy elkötelezett kommunista volt. Például 1917-ben tevékenyen vett részt az orosz forradalomban. Visszatérve hazájába a két háború között, mint a betiltott kommunista párt tagját, s vezetőjét üldözték, hat évet töltött börtönben, majd újfent Moszkvában volt, ahol a Kominternél kezdett el dolgozni. Tito 1945 és 48 között Sztálin egyik leghívebb követője volt. „Moszkvai segítség nélkül, vaskézzel zúzta szét a jugoszláv ellenzéket: Péter királyt száműzte, az ellenállás másik hőjét, Mihailovicot kivégeztette, politikai ellenfeleit pedig bebörtönöztette. Az 1945. novemberi egypárti választásokon Tito Népfrentja a szavazatok 90,5 %-át szerezte meg. Mi több a marsall vakmerően Amerika-ellenes külpolitikát folytatott.”³¹

„1947 szeptemberében Sztálin megalakította az európai kommunista pártok munkáját egyeztető, s azt nemzetközi méretekben is átfogó szervezetet, a Tájékoztató Irodát.”³² Ennek központját Belgrádba tervezték felállítani Tito beleegyezésével. Ekkor még tetőfokán volt a szovjet-jugoszláv, illetve a Sztálin-Tito barátság. Az új Jugoszlávia nemzeti ünnepén 1947. november 29-én a Pravda így fo-

31 Martin Roberts: *Európa történet 1900-1973 (Az új barbárság kora?) Akadémiai kiadó Bp. 1992. 302-303.p.*

32 M. R.: *Európa tört. Akadémiai Kiadó Bp. 1992. 296.p.*

galmazott: „az elmúlt négy év jugoszláviai eseményei mindennél ékesszólóbban beszélnek az ország népének hatalmas, mondhatni gigászi erejéről. A Jugoszláv Kommunista Párt a Lenin és Sztálin által kijelölt utat követi.”³³

Fél év sem telt el amikor a moszkvai irányvonal száznyolcvan fokok fordulatot vett. Az okok között első helyen szerepelt: Tito túl önálló, túl sok függetlenséget enged meg magának, s kevés a tiszteletet tanúsít Moszkvával szemben. A legnagyobb ellenállást a Tito által tervezett jugoszláv-bolgár „balkáni-föderáció” terve váltotta ki. „Sztálin a bolgárok fejéből hamar ki tudta verni a gondolatot, s ezután úgy határozott móresre tanítja Titót. 1948 márciusában, se szó, se beszéd, hazahívta Jugoszláviából katonai tanácsadóit, akiknek a tevékenységét nyíltan bírálta a jugoszlávvezető. A Tájékoztató Iroda júniusi bukaresti ülésén – amelyen Tito elővigyázatosan már meg sem jelent – hosszú bűnlajstromot olvastak az ő és a jugoszláv vezetés fejére, többek közt a Szovjetunióval szembeni ellenséges magatartást, a nemzetközi munkásszolidaritás elárulását, az osztályharc marxista elméletétől való elhajlást. Bizonyítékunk van arra – közölte Zsdanov, a szovjet küldött a tanácskozás résztvevőivel – hogy Tito imperialista kém. A jugoszláv népet nyilvánosan felszólították, hogy vezetőit kényszerítse a hibák beismerésére és kijavítására. Kétség nem férhet ahhoz, hogy Sztálin Tito hatalmának megdöntésére törekedett. Csak a kisujjamat kell megmozdítanom – jelentette ki – és nincs többé semmiféle Tito. Amikor a belső összeesküvés dugába dőlt, Sztálin a gazdasági blokád fegyveréhez nyúlt. Ez ugyan súlyos csapást mért a jugoszláv gazdaságra, de inkább növelte, mintsem gyöngítette a Titót támogatók táborát. Végül 1949 nyarán Sztálin komoly formában fontolóra vette a katonai invázió gondolatát is – ekkorra azonban Tito nem csak honfitársai elsöprő többségének támogatását tudhatta maga mögött, de bízvást számíthatott a Nyugat katonai segítségére is. Sztálin kénytelen volt beérni a szóbeli hadviseléssel, amivel Tito nem sokat törődött és ment tovább a maga útján.

A „Titói dac” Kelet-Európa többi részén ütött vissza legsúlyosabban és legközvetlenebbül. Azért, hogy a csatlósállamok vezetését megtisztítsa mindazoktól, akik a Titóéhoz hasonló függetlenség jeleit mutatták, vagy mutathatták volna a jövőben. Sztálin féktelen terrort engedett szabadjára. A harmincas évek moszkvai kirakatpereire emlékeztető bírósági tárgyalások Oroszországhoz mindvégig hűséges vezető kommunistákat ítélték halálra – Magyarországon Rajk Lászlót...³⁴

A „csatlós államok” sorában ott található Magyarország is. A magyar kommunista vezetés, a kiváló tanítvánnyal, Rákosi Mátyással az élen elhitte a Sztálin-féle hisztériát, hogy potenciális esélye lehet Jugoszlávia felől Magyarország megtámadásának. Ennek a megakadályozására illetve a támadás méltó fogadására kellett létrehozni, megépíteni 1951-1953 között a Déli védelmi rendszert. Ez konkrétan nem csak azt jelentette, hogy a déli határ részen feltételezhetően jugoszláv támadás éri az országot, hanem azt is, hogy a „szovjet útról” letérő marsall országán keresztül a „nyugati imperialista hatalmak” indíthatnak offenzívát a „szocialista tábor” ellen. Magyarország, mint az „ütköző zóna” – Moszkvából nézve – dél-nyugati pillére, kényszerült megfelelő módon felkészülten várni a lehetséges támadást.

11.1.2. Magyar helyzetkép

A magyar politikai vezetők – élükön Rákosi Mátyással – konstatálva a megromlott Sztálin-Tito viszonyt, s annak következményeként egy újabb háború közeli kirobbanásának lehetőségével számoltak, ezért legfontosabb feladatnak a hadsereg gyorsütemű és átfogó fejlesztését tartották. E fejlesztési tervhez illeszkedett a műszaki csapatok számának növelése, „melyet a szovjet hadsereg akkori szervezeteinek, valamint a II. világháború tapasztalatainak és alkalmazási elveinek megfelelően hajtottak végre. Mindezek érdekében 1949-1951 között a szovjet hadseregével közös vezetési rendszer került kiépítésre.”³⁵ Lefordították a műszaki biztosítás valamennyi szakterületének szabályzatait, s ezzel egyidőben a régi hadsereg szakutastításait, szabályzatait hatályon kívül helyezték. A feladat végrehajtását valamennyi vezetési szinten szovjet katonai tanácsadók ellenőrizték, illetve véleményezték.

33 M.R.: *Európa tört. Akadémiai Kiadó Bp. 1992. 303.p.*

34 M.R.: *Európa tört. Akadémiai Kiadó Bp. 1992. 304-305.p.*

35 Kovács Imre alezredes

„Az ország belpolitikai helyzetét a Rákosi-Gerő féle politikai vezetés határozta meg, mely a személyi kultusz korlátlan kiteljesedésében, az erőszakos módszerek és törvénytelenések elkövetésében öltött testet. A koncepciós perek a katonai vezetést sem kímélték. Ismeretes, hogy 1948. szeptember 9-én Farkas Mihályt nevezték ki a honvédelem élére, akinek közreműködésére 1949. október 24-én koholt vádak alapján kivégezték az egyik legképzettebb katonai vezetőt: Pálffy György altábornagyot, egykori magyar királyi vezérkari századost, a hadsereg főfelügyelőjét, a honvédelmi miniszter helyettesét. Ebben az eltorzult, zavarokkal teli bel- és külpolitikai helyzetben kezdődött el Magyarország déli határainak lezárása, melynek eredményeképpen hosszú időre megromlott és megszűnt a déli szomszédunkkal való kapcsolat, miközben az ország lakossága háborús feszültség állapotát volt kénytelen átélni.”³⁶

11.1.3. A déli országhatár megerősítése

A XX. században elején, az első világháború tapasztalatait felhasználva Európában több ország is hozzálátott határ menti területeinek erősítési munkálataihoz. A legismertebb talán a franciák háromszázötven kilométer hosszú Maginot-vonala, amely az esetleges német támadásokat volt hivatva kivédeni. Ismert a belgák Albert-, a németek Siegfried-, a szovjetek Sztálin- vagy a finnek Mannerheim-vonala is, amelyek több-kevesebb sikerrel igyekeztek feltartóztatni az ellenséget.

A második világháború előestéjén láttak hozzá Kárpátalján az ország erősítés megvalósításához. A szakirodalom három kiépített vonalat tart számon: a Kárpátok keleti előhegyei között hegységtámpontok láncolatából álló Hunyadi-állást, az ezeréves határon inkább csak kijelölt, de ki nem épített Szent László-állást meg az ország belsejébe futó völgyekben kiépített Árpád-vonalat. Ez már komoly beton erősítményeket is magába foglalt. A háború befejeztével az erődök szovjet és román kézre kerültek. A szovjetek nem nagyon törődtek velük, kezdetben a románok sem, de 1968-ban, talán a csehszlovákiai események hatására, mindet felrobbantották⁸, így pl. a Vereckei-szorosban romos állapotban lehet néhányat látni a hágó irányába utazva.

A második védvonal építési szakasz az 1950-es évek elején következett be. Különös időben és különös helyszínen épült a déli véderőrendszer. Különös az idő, mivel Magyarország és Jugoszlávia nem állt hadba egymással. Különös helyszín, amely maga a sík Alföld. Szerény számítások mellett az akkori hadászati technikák mellett is csak ideig-óráig bírta volna a déli védvonal feltartóztatni a délről jövő offenzívát.

„A hadművelleti tervnek és az „A” harci riadó utasításnak megfelelően a Magyar Népköztársaság déli országhatárának megerősítésére a következő szükséges: („A” harci riadót rendelték volna el, ha Magyarországot fegyveres támadás érte volna, amely minden részletre kiterjedve taglalta, mely egységek hol, miképp, hogyan veszik fel harci állásaikat, majd a harcot, fejtenek ki ellenállást, stb. /szerző/)

- 1951-ben ki kell dolgozni a tervet és meg kell kezdeni a védelmi vonalak építését, elsősorban a legfontosabb hadművelleti, harcászati irányokban;
- el kell végezni a műszaki záró eszköz tartalékok felgyűjtését és azok összpontosítását a hadművelleti irányokban;
- részletes tervet kell kidolgozni arra, hogy a csapatok még békében megismerkedjenek a kiépített vonalakkal, azok megszállási rendjével és használatukkal az „A” harci riadó szerint.

Ezen feladatok végrehajtására a következőket javaslom:

- a./ A hadművelleti tervben kijelölt zlj. (zászlóalj) védelmi góciókban szemrevételezni kell a tűzfészek helyeit és haladéktalanul hozzá kell fogni elsősorban a tűzérési, és másodsorban a géppuskák vasbeton tűzfészkeinek építéséhez, a csapat páncéltörő tűzérés és a géppuskás alegységek részére, a mesterséges harckocsi és gyalogság elleni akadályok létrehozásához /harckocsi árkok, dróthálózatok, stb./

³⁶ Kovács Imre alezredes

- b./ A Duna–Tisza köze, a baranyai háromszög, nagykanizsai irányokban hozzá kell fogni a védelmi munkálatok elvégzéséhez. A szükséges műszaki záró eszközök, összerakható elemek, szerszámok és gépek előkészítéséhez.

Elsősorban a következő műszaki eszközöket kell előkészíteni:

- harckocsi elleni akna: 1.500.000 db-ig
- gyalogsági akna: 2.500.000 db.
- robbanóanyag: 2.000 t.
- szögesdrót: 3.500 t.
- páncél, géppuska tűzfészek: 500 db-ig
- összerakható géppuska tűzfészek: 2.000 db-ig
- földmunkák elvégzéséhez szükséges szerszámok (lapátok, csákányok, feszítővas, stb.)
- 500.000 db-ig
- c./ A védelmi gócek teljes és a védelmi vonalak tábori erősítésekkel, harckocsi és gyalogság elleni akadályokkal való berendezését a csapatoknak kell megkezdeni attól a pillanattól kezdve, mikor az „A” harci riadó szerint megszállják a védelmi vonalaikat.”³⁷

11.1.4. Bunkerek épültek

Szándékosan használok a bunker kifejezést, mert ez önmagába véve is „betonból épült, földbe süllyesztett erőd(ítmény), fedezék”, vagy „ásott óvóhely” jelent³⁸.

Helyesebb, talán szakszerűbb is lenne az erődítmény kifejezés használata, mert a megépítésük idején nagykiterjedésű, összefüggő védelmi vonal volt. De mivel az erődítmény szakkifejezést a kutatás során egyetlen segítő még véletlenül sem vette a szájára, maradok ennél a népiesebb változatnál: bunker, kivételt képez a szószerinti idézet a dokumentumokból.

A Honvédelmi Minisztérium VK. (vezérkari) Hadműveleti Csoportfőnökség feladata volt, hogy kidolgozza a hds. (hadsereg) csapatainál rendszeresített fegyverek számára a „típus erődítmények és azok álcázásának tervét”. Ezt a tervkollekciót tablóba fűzve, piros műbőr, kemény borítóba kötve, 1953. feltüntetett évszámmal, összegyűjtve lehet tanulmányozni a budapesti Hadtörténeti Levéltárban. A gyűjtemény a létesítendő bunkerek vázlatos tervezetét, pontosabban magukat a tervek tartalmazza, másrészt az ellenőrzések során segédeszközül szolgált a védelmi vonalak szemrevételezésénél (ellenőrzésénél). Nagy gondot fordítottak a munkák megindítására, az építések tervezett időtartamára, és az átadás-átvételre. Ezeket bizottság ellenőrizte és előre nyomtatott szempontok alapján jegyzőkönyvekben rögzítették. Bácsbokod, Bácsalmás, Mélykút, Tompa, Kelebia, Mórahalom, Zákány, Szeged-Szent Mihály, Szeged-Feketesztél stb., Bács-Kiskun és Csongrád mellett találtam Baranya és Somogy megyei települések neveit is a jegyzőkönyvekben. Példaként egy jegyzőkönyv adata álljon itt: „*Ellenőrzés helye Mélykút, Építő zj. (záslóalj): 1. ép. zj. (építő zj.), Építkezés kezdete 1952. 11.15. Építkezés befejezve: 1953. 05.05. Megjegyzés: (a jegyzőkönyv hátulján) *A ho.pk. (hadosztály parancsnok) 53.04.15-én nem vette át a körletet, mert a beton erődök csak félig voltak elkészítve 0076/53.sz.*” A jegyzőkönyvekben nem szerepel, hogy mit ellenőriztek, nincsenek részletes leírások, sem konkrét megnevezések az objektumokról, kivéve az előző idézetet. *A típuserődítmények és azok álcázásának gyűjteménye* felsorolja a hadseregben rendszeresített fegyvernemeknek megfelelő összes bunkerek tervét. Melyikeket válogatták egy-egy helyhez. Mi alapján döntöttek, hogy adott helyre melyek lesznek a legalkalmasabbak a kitűzött cél elérésére. Milyen döntés, milyen parancs alapján készülhettek a Mélykúti (és a többi település közelében lévő) bunkerek, sehol nincs leírva, hogy mi készült. Ezek az előzetes mérlegelések (döntések) alapján készült parancsok pedig, annak ellenére, hogy szigorúan titkosak voltak elkallódhattak, megsemmisülhettek? A meglévő, hozzáférhető dokumentumok többségükben „körletekről” szólnak. Az idézett szövegben: *nem vette át a körletet, mert*

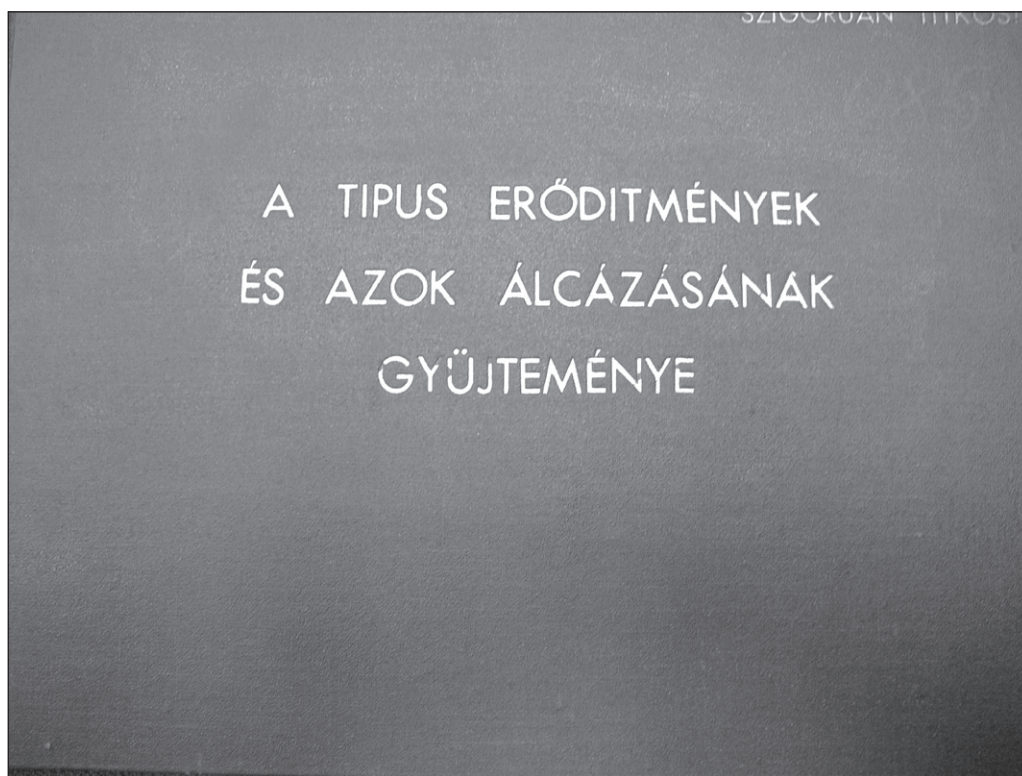
³⁷ Szigorúan titkos! Különösen fontos! Minősítésű javaslat egyenesen Rákosi Mátyás elvtárnak címezve a 01147/HVKF-1951. „Javaslat a Magyar Népköztársaság országhatárainak megerősítésére” szószerinti idézetek, kiemelések (Hadtörténeti Levéltár Bp. Kapisztrán tér 2.)

a betonerődök csak félig voltak elkészítve. (Körlet: katonai fegyveres alakulat, vagy táborozó csapat szállása és ennek közvetlen környéke¹⁰.) A Hadtörténeti Levéltár ilyen és ehhez hasonló parancsokat nem tudta a kutatás rendelkezésére bocsátani, amely konkrétan egy-egy erődrendszer adott helyen való megépítésére vonatkozna. Az idézett jegyzőkönyvek is „szigorúan titkos” minősítésűek, ennek ellenére egyben sincs leírva, hogy mi épült, és hogy miben vannak azok a hibák, amelyeket megszüntetett időre ki kell javítani, a felvett problémát meg kell oldani. Erre példa: „*Mű.pk. (Műszaki Parancsnok) kötelezi magát a hiányosságok május 15-ig megszüntetésére*”. Hogy mit kell neki megszüntetni, egy szó sincs leírva! Tehát az előzőleg idézett mélykúti jegyzőkönyvet nem véletlenül választottam, ugyanis a megjegyzés rovatban csak itt szerepel konkrétum (véletlenül?), hogy „a beton erődök csak félig voltak elkészítve.” A többenél a kifogás, a hiányfelsorolás nem utal semmi konkrétumra. Természetesen a résztvevő személyek (ellenőrzést végző bizottság tagjai, ki a parancsnok, ki a jegyzőkönyv felvevője, a hibák kijavításáért ki a felelős, stb.) a jegyzőkönyvekben teljes névvel, rendfokozattal szerepelnek.

A körlet kifejezés a szemtanúk elmondásai alapján is pontatlan, vagy szándékosan félrevezető, mert nem volt épített laktanya, vagy telephely, ahol a katonák lakhattak. Táborok voltak – S.J. üllési kőműves és Ótott Kovács József mórahalmai segítőim egybehangzó elbeszéléseik alapján. Az építkező katonák adott helyen sáttáborban laktak, így pl. Mórachalmon a termelőszövetkezet egykori keverő üzemének a közelében (ma elvadult terület, sorsára hagyva). A sorállomány mellett tartalékosok és polgári alkalmazottak is dolgoztak, főleg a civil foglalkozású kőművesek. A segítőim véleménye szerint az építkezés éjjel is folyt, a világítást robbanómotoros aggregátorral (áramfejlesztővel) biztosították.

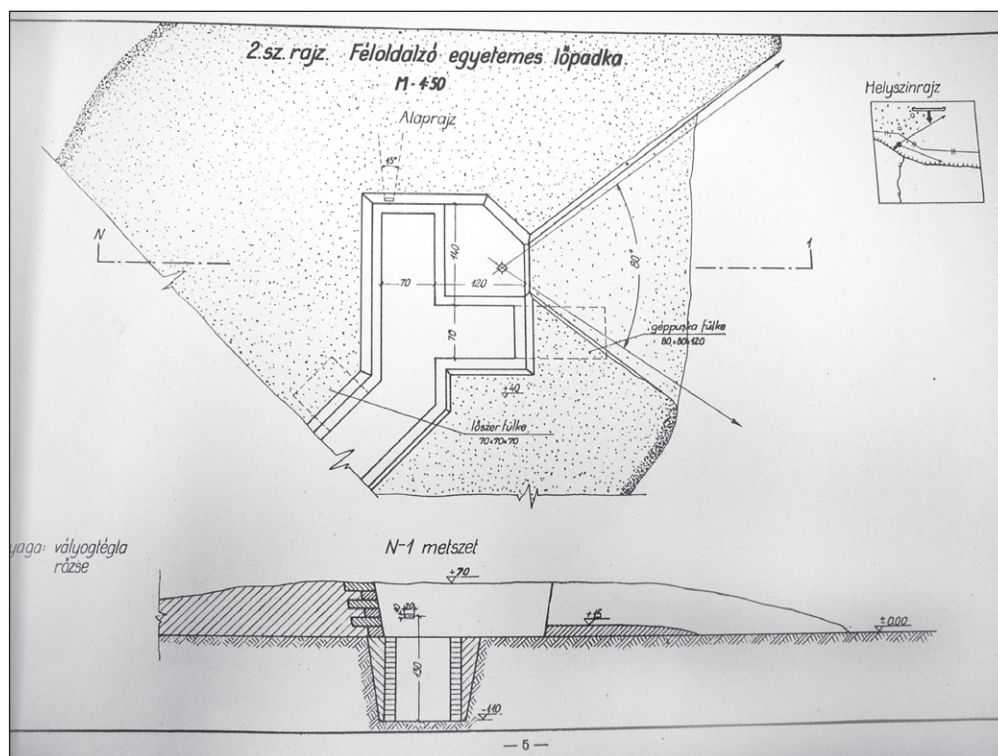
11.1.5. Az objektumok típusai

A bunkerek építése központilag meghatározott tervek szerint történt. A Hadtörténeti Levéltárban a különleges képeskönyv került a kutató kezébe. Egy könyv, melyben az összes katonai objektum-bunker alaprajzai, méretei, álcázási lehetőségei vannak bemutatva.

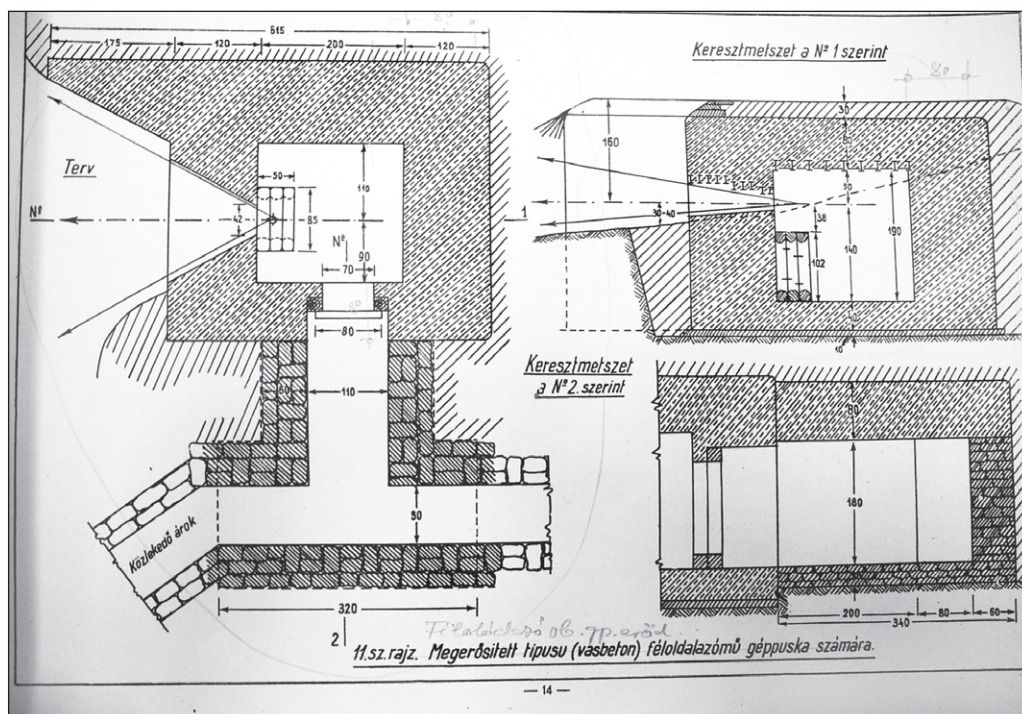

*1. ábra A típus erődítmények és azok álcázásának gyűjteménye
(Forrás: szerző felvétele, Hadtörténeti Levéltár Bp.)*

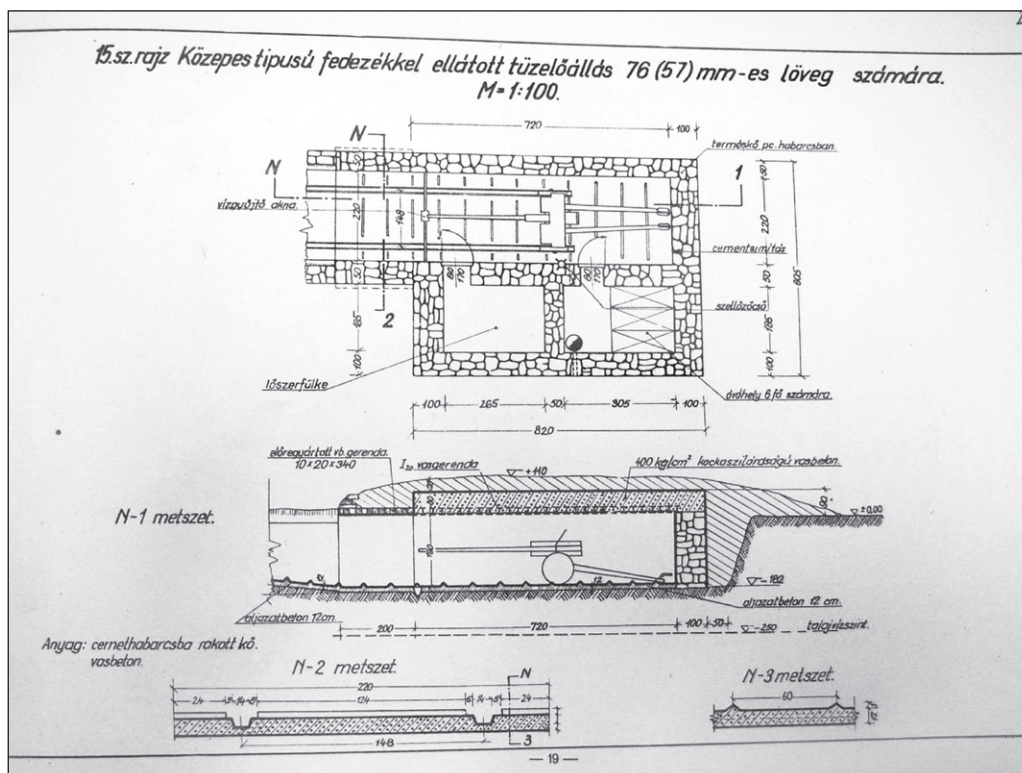
A déli határszakasz védelmére többfajta objektumból álló védvonal láncot tervezett akkori felső- és katonai vezetés. Lássunk néhány típust!

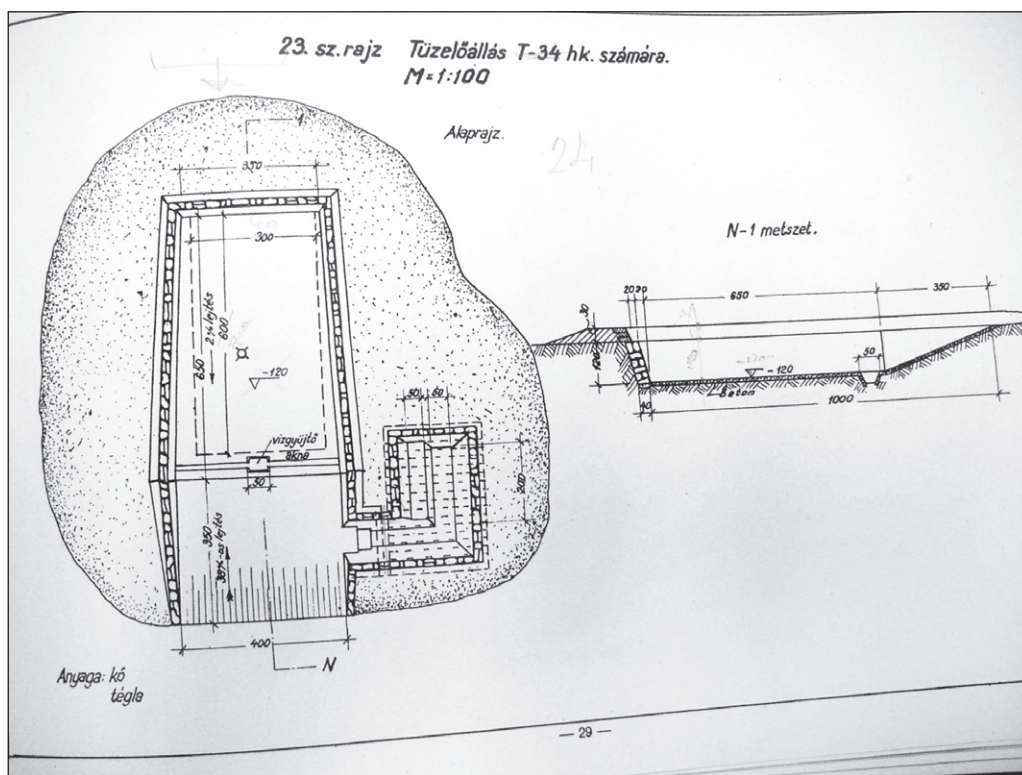
2. ábra: Féloldalzó egyetemes löpadka
(Forrás: szerző felvétele, Hadtörténeti Levéltár Bp.)

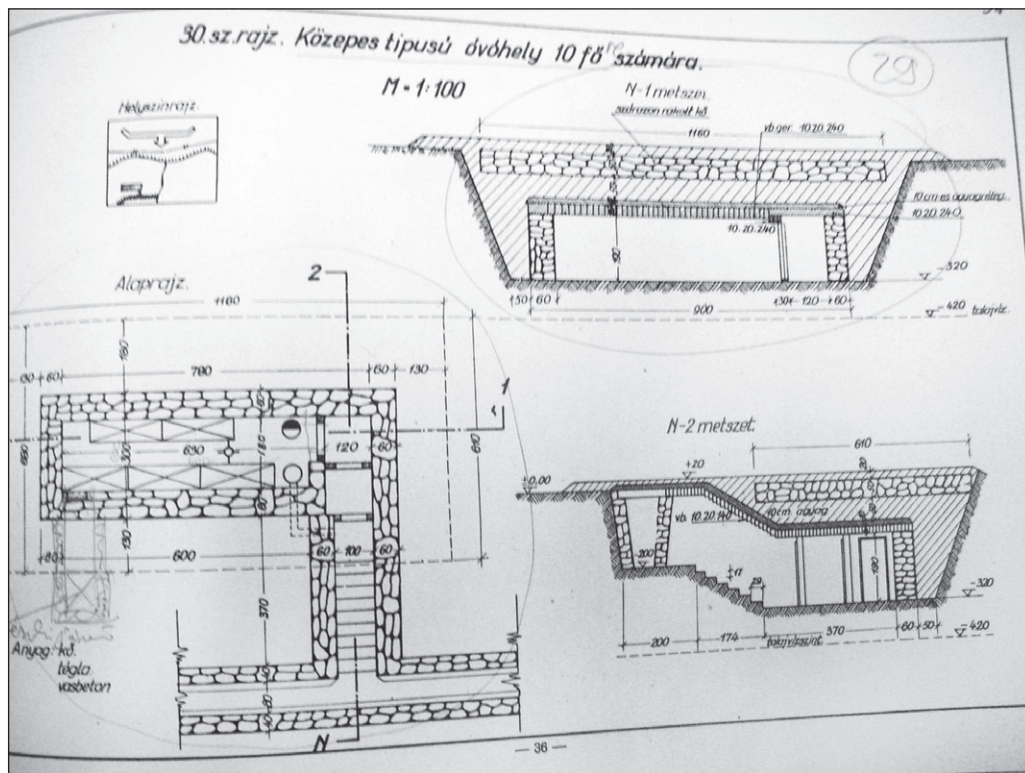
3. ábra: Megerősített típusú féloldalzó mű géppuska számára
(Forrás: szerző felvétele, Hadtörténeti Levéltár Bp.)

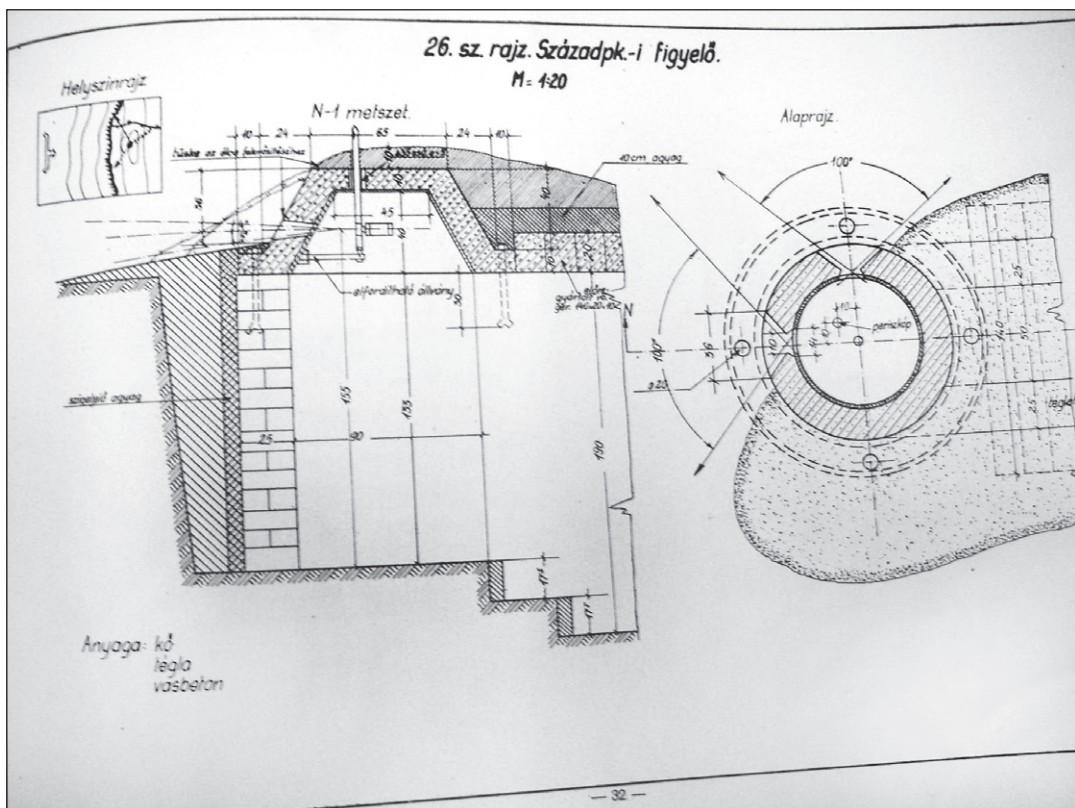
4. ábra: Közepes típusú fedezékkal ellátott tüzelőállás 57(76) mm-es löveg számára
(Forrás: szerző felvétele, Hadtörténeti Levéltár Bp.)

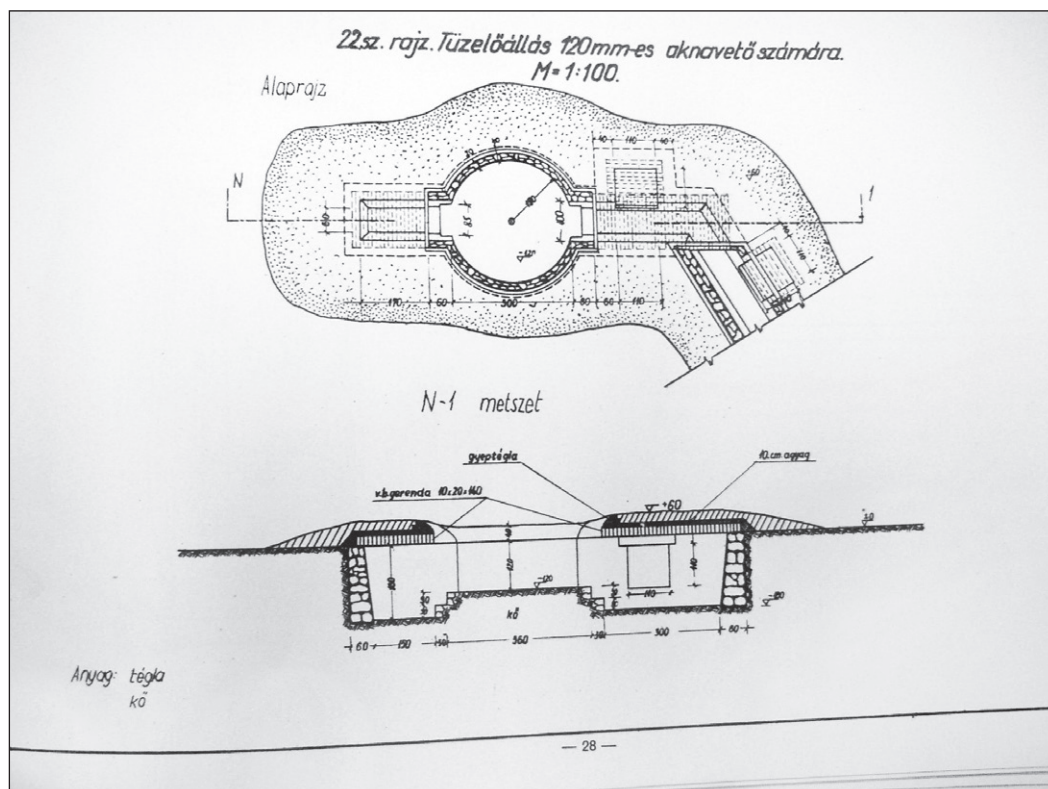
5. ábra: Tüzelfállítás T-34 harckocsi számára (Forrás: szerző felvétele, Hadtörténeti Levéltár Bp.)

6. ábra: Közepes típusú óvóhely 10 fő számára
(Forrás: szerző felvétele, Hadtörténeti Levéltár Bp.)

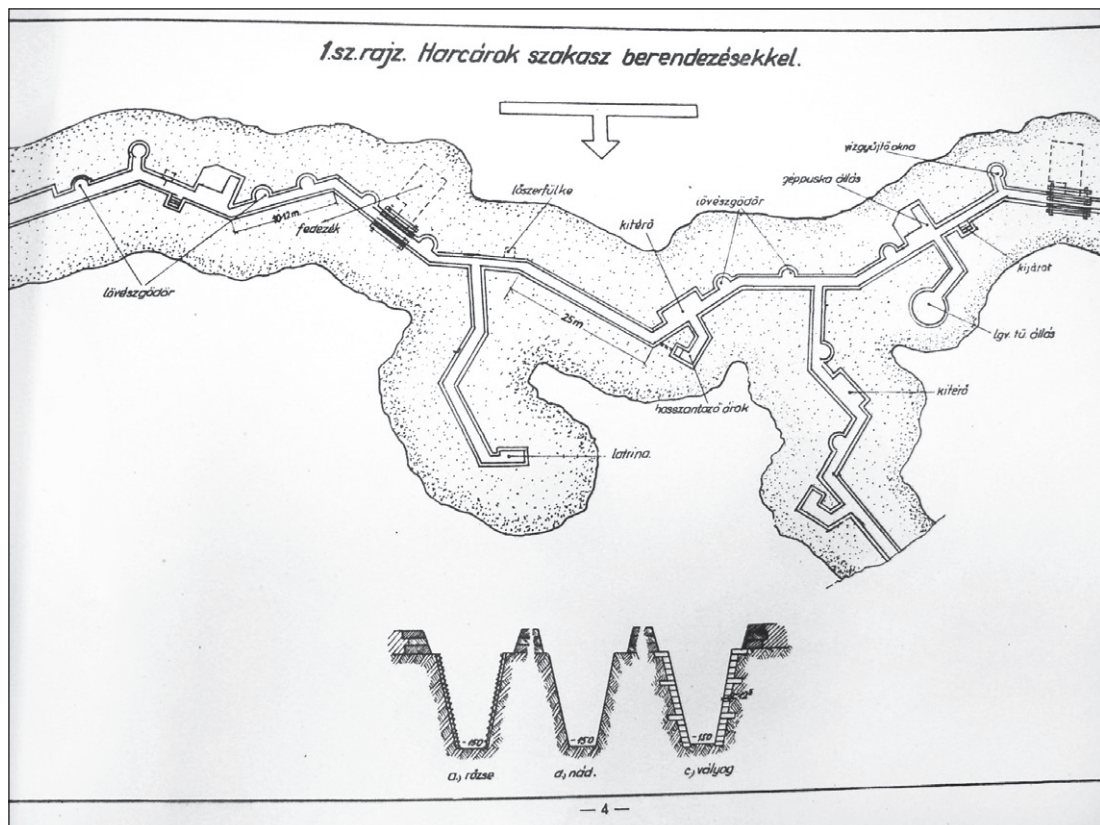
7. ábra: Századparancsnoki figyelő
(Forrás: szerző felvétele, Hadtörténeti Levéltár Bp.)

8. ábra: Tüzelőállás 120 mm-es aknavető számára (
Forrás: szerző felvétele, Hadtörténeti Levéltár Bp.)

A bemutatott tervrajzok alapján lehet tanulmányozni a déli határ védelmét szolgáló objektumokat. Mint ahogy a 16. századi Magyarországon a végvár rendszer védvonalat képzett, az objektumok üzenettovábbító kapcsolatban voltak egymással. A déli véderőrendszer szintén hasonló szisztémán került kialakításra. Csak itt már a kor technikájának megfelelően nemcsak üzenettovábbító kapcsolatban, hanem tűz összekötetésben is álltak. A vezetők úgy gondolták, hogy vész esetén egyik bunker a másikat fedezni tudja.

A bunkerek közötti igazi kapcsolatot a futóárkok, kialakítása jelentette. Ez által a katonák feltűnés nélkül és biztonságosan közlekedhettek, és utánpótlást biztosíthatták volna. A szabvány futóárkok rendszert a felvezetés parancsára mérnökök készítették. A futóárkok falait ki kellett bélelni vályoggal, náddal vagy rőzsével, mivel az alföldi homokos területeken a futóárkok pályákat a szél könnyedén betemethette volna.

9. ábra: Harcárok szakasz berendezésekkel
(Forrás: szerző felvétele, Hadtörténeti Levéltár Bp.)

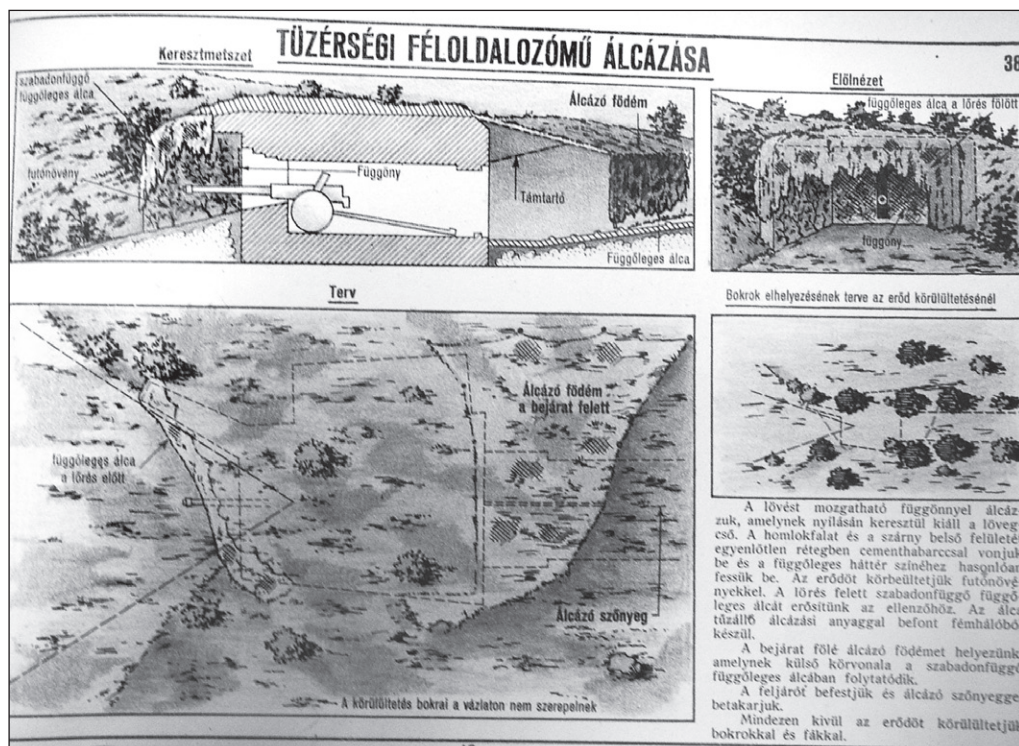

*1. kép: 50 év alatt a futóárkokat befújta a szél homokkal, már csak a kontúrok látszódnak
(Forrás: Mihály Illés)*

2. kép: Szerző és Krisztin László, az ásothalmi bunkerek ismerője egykori futóárok rendszer nyomvonalában. (Forrás: Mihály Illés)

Az ellenség megtévesztése, az objektumok álcázása a hadászat szerves részét képezi. A megtévesztés magyar sajátosság: már a kalandozások időszakában (i.u. 940-950 tájékán) ismert volt, hogy a győzelem elérése érdekében a magyarok cselhez folyamodtak. A déli védelmi rendszer kiépítésekor szintén gondoltak a leendő ellenség megtévesztésére. Csak néhány példa:

11. ábra: Tüzérségi féloldalozómű álcázása (Forrás: szerző felvétele, Hadtörténeti Levéltár Bp.)

12. ábra: Nehéztípusú géppuska féloldalozómű álcázása épületformára
(Forrás: szerző felvétele, Hadtörténeti Levéltár Bp.)

„Mari néni tanyája”, ahogy az '50-es évek elején a köznép ismerte. Tanyának álcázták a nehéz-típusú géppuska féloldalozómű állást. Annyira figyeltek arra, hogy ne fogjon senki sem gyanút, hogy bizonyos időközönként be is gyújtottak a kályhába. A falra korommal fekete négyzetet rajzoltak, utána keretet szögeltek rá, ebből lett az ablak. Fegyveren kívül periszkóppal is fel volt szerelve.

11.1.6. A bunkerek ma

Napjainkban a bunkerek jelentős hányada távol a közutaktól, erdők mélyén, szántóföldeken helyezkednek el. Bunkerkeresésre, felkutatásra a tél a legalkalmasabb hónap, mivel a fák már őszen lehullatják leveleiket és a talaj fagyott. A szürkésfehértájban, könnyedén rátalálhatunk egy-egy objektumra. Mivel tűzösszekötetésben voltak egymással, ezért 300-600 méteres körzetben található egy-egy példány. Ma, a legismertebb bunkerek forgalmas utak, útkeresztezések, ember által látogatott helyeken (vasúti megállók, állomások) találhatóak. Ez nem véletlen, mivel az építésének célja az volt, hogy forgalmas utakat, „szemmel tartsa”. Azon bunkerek melyek emberi mozgástérhez vagy lakhelyhez közel voltak, ez által humán felhasználásuk tág lehetőségeket öltött.

A volt domaszéki TSZ bejáratánál órallásokat, mint esztétikai tárgyakat használják. Persze, a faluban sohasem voltak bunkerek, azokat rendszerváltás után a környékről hozták teherautókkal és kerültek jelenlegi helyükre.

A kommunista éra első felében, felső vezetés parancsára épültek meg a bunkerek. Civil lakosság mindennemű megkérdezése nélkül. Így kerültek bunkerek szántóföld közepére, gazdasági épületek közvetlen közelébe.

Mórahalom környékén, számos példa támasztja alá az állítást: tanyák közvetlen közelében, néhol a lakóháztól pár méterre építettek bunkereket. A gazda számára az objektum megépítése átok lehetett, mivel építéskor nagy volt a sürgés-forgás, elkészülte után rövid ideig még őrizték is, mára viszont előny, mivel a tanya egy épülettel bővült. Mostanába főleg tárolási funkciót tölt be. Például burgonya-tároló, boros pince, istálló vagy ól.

*3. kép: Szerző és Ótott Kovács József, a mórakalmi bunkerek ismerője egy burgonyatárolónak alakított közepes típusú, 72 (56) mm-es löveg fedezéke előtt.
(Forrás: Mihály Illés felvétele)*

A társadalom peremére csúszott személyek városokhoz közel eső területeken húzzák meg magukat a bunkerekben. A terepi kutatómunka során szembesültem azzal a ténnyel, hogy néhány objektumot a hajléktalanok vettek birtokba. Erre utaló jelek voltak többek között a fotelek, a szivacsok, a takarók, a rongydarabok, az ételmaradékok és fekáliák.

4. kép: Bunker belső, mint lakás (Forrás: Mihály Illés)

Az E75-ös út Szeged és Rösztke közötti szakaszát használó és ismerő emberek biztosan találkoztak a Gr. Széchenyi István Kajak-kenu és evezős pálya Szeged felőli végén elhelyezkedő bunkerekkel, egészen pontosan megerősített géppuska fészkekkel. Az elképzelés abból állt, hogy ha az ellenség Magyarországra, egészen pontosan Szegedre támadna, akkor legyen valami, ami feltartoztatná, ideig-óráig az 5-ös számú főút mentén.

Szerencsére a történelmünk másképp alakult, mint ahogy az '50-es években az akkori politikai és katonai vezetők gondolták. Minden tudományos modellezés nélkül megállapítható, hogy amin évekig dolgoztak fiatal katonák, szakmunkások, helybéliek, azok áttörése nem jelentett volna komoly megpróbáltatást egy modern (amerikai-jugoszláv) hadsereg számára.

11.1.7. A bunkerek holnap

(A diktatúra hagyatéka, mint turisztikai vonzerő)

Napjainkban, Magyarország déli határszakaszán, a turizmus kínálat speciális bővítésének lehetünk részesei és szemtanúi. Ami felkeltheti, illetve felkelti a turisták érdeklődését, azok a bunkerek, amelyeket a Rákosi-diktatúra időszakában építettek.

Először John J. Lennon és Malcolm Foley professzorok foglalkoztak az árnyoldal turizmus (dark tourism) témájával. Olyan helyek népszerűségét vizsgálták idegenforgalmi szempontból, amelyekhez negatív élmények kapcsolhatók, mint például természeti katasztrófák, diktatúrák megnyilvánulásának helyszínei. Az ő nevükhöz fűződik a „dark tourism” kategória meghatározása is.

A néhány évvel ezelőtt jelent meg először a „dark tourism” kifejezés a magyar idegenforgalom szakma berkeiben. A szakma először Michalkó Gábor előadásain találkozott az „árnyoldal-turizmus” kifejezéssel. Magyarországon ilyen turisztikai vonzerőként említhetők a nyilaskeresztes rémuralom, valamint a kommunista diktatúrák mára ránk maradt emlékei, helyszínei, épületei, objektumai, emlékművei. Legfőbb példa a budapesti Andrássy út 60, a Terror Háza Múzeum, amely néhány évvel ezelőtti nyitása óta rendkívüli érdeklődés mellett fogadja a magyar és külföldi vendégeket, 2002-ben 238 000 látogató kereste fel.

Már 2004-ben felvetődött a gondolat, hogy e két éra emlékeit egy tematikus túra keretein belül az érdeklődő turisták felkeressék. A túra állomásai között szerepelt a budatényi Szoborpark, a Terror Háza Múzeum, a Recski Nemzeti Emlékpark, a balatonaligai pártüdülő.

A már meglévő tematikus túrák tovább bővíthetők a Déli védelmi rendszer megmaradt részeinek bemutatásával.

A bunkerek bővíthetik a hazai „dark turizmus” és a hozzákapcsolódó tematikus túra kínálati oldalát. A területi kiterjedéséből és változatos formavilágából adódóan a turizmuson belül külön kategóriát is jelenthet, bunkerturizmus név alatt. *Bunkerturizmus* az az utazási forma, melynek motivációja és célja a déli határszakaszon 1949-1954 között megépített védvonal hálózat, más néven bunkerek megtekintése és megismerése. A bunkerturizmus jelenlegi, szűk körű ismertségéből adódóan nem vonz több száz érdeklődőt. A program nemcsak a korszak iránt érdeklődők, azt tanulmányozók, vagy a kikapcsolódni vágyók, élményeket, új ismereteket szerzők részére kínál rendkívüli lehetőséget, hanem diákok számára is, akik az aktív részvétellel még könnyebben tudják gyarapítani történelmi ismereteiket.

A bunkerek természeti környezetben, olykor turisztikai látványossággal rendelkező településektől nem messze helyezkednek el, ezért részprogram attrakciójaként a turizmus más ágazataihoz kapcsolható, mint például a kulturálisturizmus, de legfőképpen az alternatív turizmus alágazataihoz tartozó ökoturizmushoz, falusi turizmushoz, lovasturizmushoz és természetjáráshoz.

11.2. Rózsa Sándor történetek³⁸

Külső-Csorván, 15759 helyrajzi számon volt Katona Pál tanyája, amelyhez jeles esemény fűződött. A gazda unokája így mondta el a történetet:

„Rózsa Sándor éppen a komájánál, Katona, csúfneven Kisgazda Pálnál volt. Rózsa Sándor este hazaérve, nem akart bent a házban hálni, hanem egy közeli nagy búzatáblában feküdt le. Kisgazda Pali nem tudta, hogy komája már hazajött és a búzába húzódott. Subában kiült az istálló végéhez és imádkozni kezdett. Egyszer csak látja ám, hogy nyúl szalad a semlyéken át. Behujánt a fiának, hogy hozza ki a puskáját. A fia szaladt is egykettőre. A nyúl éppen azon a taposáson szaladt, amelyet Rózsa Sándor lába gázolt le. Kisgazda Pali éppen akkor lőtt rá, amikor Rózsa Sándort elérte. A golyó nem talált, de ő azonnal talpra ugrott és látta, hogy a komája áll a búza szélén a puskával. Bementek a tanyába és Rózsa Sándor mindjárt kérdezte: – Mit vétettem én ellened, hogy az életemre törsz? – Nekem nem vétettél semmit, csak a nyulat akartam meglőni – felelte Kisgazda Pali. Rózsa Sándor arra gondolt, hogy komája talán a feleségét akarja elszeretni tőle. Mindjárt végezni akart vele, de Pál hirtelen összefogta Rózsa Sándor subáját, mert tudta, hogy tele van mindenféle fegyverekkel. Így ártalmatlanná tette. Kisgazda Pál fia ezalatt átszaladt a szomszéd tanyába öregapámékhoz, segítséget kérve édesapjának a betyár ellen. Közben Rózsa Sándor csak elő tudta venni a pisztolyát és átlötte vele komája karját. Öregapámék nem értették meg rendesen a gyereket. Azt hitték, hogy a bika támadta meg Kisgazda Pált, mert volt neki egy Betyár nevű bikája. Odaérnek mindjárt. Akkor látják, hogy Pali egy emberrel viaskodik. Azonnal lefoglalták Rózsa Sándort és megkötözték kezét-lábát. Szaladtak a pusztázókért. Amíg odajártak, Masa Ágnes, Pali felesége azt hitte, hogy ura elvérzett és meghalt. Fölkapott egy baltát és homlokon vágta vele Rózsa Sándort. Épp akkor jöttek a pandúrok, akiknek Rózsa Sándor odaszólt, hogy vegyék el ettől az asszonytól a baltát, mert agyon találja vele ütni, ő meg nem tud védekezni.

Masa Ágnes azt erősítette, hogy a betyár fejére kitűzött jutalom neki jár, mert ő vágta előbb homlokon Rózsa Sándort és csak így tudták öregapámék megfogni. Csak most tudták meg öregapámék, hogy kit kötöztek meg. Ha előre tudták volna, hogy Kisgazda Pál Rózsa Sándorral küszködik, akkor a világért sem mentek volna a segítségére. Félt a nép tőle, nem volt jó kikezdeni vele. A bíróságon Masa Ágnes égre-földre, a szeme világára esküdözött, hogy ő fogta el Rózsa Sándort. Erre a lányát is megeskették. A 600 forintot ezután megkapta. Lánya már harmadnapra meghalt, ő pedig megvakult, nem látta többé az eget, sem a földet. Rózsa Sándor rettenetes haragjában fenyegetőzni kezdett: kérje Csorva népe az Istent, hogy ő ki ne szabaduljon, mert akkor Csorva népe fölmege az égbe. Az urak kérdezték tőle: – Sándor bácsi, ha kendből a betyárvért kiengednék, rendes ember válnék-e kendből? Erre ő csak annyit mondott, hogy benne nincs más vér, csak betyárvér.”

Rózsa Sándor megugrik a szegvári megyebörtönből³⁹

„Magony István huszonöt éves szögvári kubikus mondta, hogy a nagyapja elmesélte Rózsa Sándor bebörtönzését. Sándor az akkori megyeháza börtöniben raboskodott, és az udvaron fölállított akasztófa várta, mint halálra ítéltet. Beke Kálmán szögvári komisszártul utolsó kívánságának azt kérte, hogy adja oda a komisszáros neki a pipáját, és a kedvenc lovára ülve egy pipadohányt elszívhasson.”

„A komisszáros odaadta neki a saját tajtékpipáját, Sándor pedig szép csöndesen körbe ellovagolt és pipázott, majd egy hirtelen vágta ugratta a saját lovát, oszt átugratott a kúkerítésön, amely belülről nem vót túl magas, de kívül, a kurcai nádas vötte körbe, és öt-hat méter mélységbe zuhant. Ingoványos vót, a Beke Kálmán így kiáltott föl: – Sándor, a pipám” (Tóth Ernő)

³⁸ Juhász Antal: *a tanyák települése és élete a 18. századtól, napjainkig.*

³⁹ Szentí Tibor: *Betyártörténetek /Mondák és dalok/ Betyárvilág a Dél-alföldön 3. rész Máyer Nyomda és Könyvkiadó Bp. 1999.*

A szabadcsapat föloszlatása⁴⁰

„Az anyai öregapámékhoz, amikor én még iskolás voltam, járt egy Rác nevű honvéd a Kossuth időkben. Ő mesélte, hogy Damjanich tábornok a Bácskában így kezdte a kihallgatást: »- Panasz van kendre, Rúzsa Sándor, hogy honi földön vagyunk, mégis rabolnak kendtök.« És akkor föl is oszlatta Rúzsa Sándor bandáját.” (Kérdő Szűcs Ernő)

Sándor vonatot rabol⁴¹

„Dencsi kaskötő mesélte, hogy az apja, az öreg Dencsi Maczélkánál szolgált a Tisza partján. Odamönt hozzá Dencsi fiatal korában Rúzsa Sándor, és a »gyerököket« kereste, vagyis a bandája tagjait. Vásárhelyről a Kis Kenézek is vele tartottak. Rúzsa vonaton utazott, és kérdezte a *kan doktort*, hogy »mögáll-é Pétörinél a bagony [így]?« A kalauz azt válaszolta, hogy »ha Pallavichi[ni] örgróf volna kend, azért mögállna, de kendért nem.« Rúzsa gatyába vót, mint paraszt. Legközelebb osztán Rúzsa társai is fölszálltak a vonatra, és elvegyültek az utasok közt, akik egymás közt beszéltek, hogy hová rejtik el az ékszereiket, ha a betyárok mögtámadják őket. Az asszonyok a hajukba rakták a gyűrűt, karkötőt stb. Pétörinél a haramiák fölszödték a sínöket, oszt mögállítva a vonatot, mán tudta Rúzsa Sándor, hogy kinél hun keresse az ékszeröket.” (Kérdő Szűcs Ernő)

A zsandárok megtévesztése⁴²

„A szögvári úton, a Gál-tanyában nyomtattak. Ecccörre csak gyün nyargalva egy lóhátas a Tisza felől, a Szögfű-csárda felől. Mikor osztán odaér, hirtelen lőugrik a lórul, és a nyergit és a szérszámot mög a piros mellényit a rudas szalma alá rejtötte. A tajtékos lovát a nyomtató lovak közé kötötte, ahun nem látszott a tajtékos lova, a béröst pedig elküldte a rostáhon, hogy ott segítsön, ő pedig átvötte a *nyomtatást* a *szűrűbe*. Hangoosan azt mondta: – Embörök, engöm kergetnek. Mingyárt itt vannak a csöndbiztosok, de kendtök nē szóljanak egy szót sē, majd én beszélök. Gyütt is a komisszáros harmadmagával, és éppen Rúzsa Sándortul kéröztek, hogy – Nem látott-é kendtök egy lovast erre nyargalni? – De láttunk – mondta rögtön Rúzsa Sándor – erre mönt a kisasszony erdeje felé -, és mutatta az irányt. – Még ha a téns komisszáros uraimék, ha sietnek, utol is érhetik. Elnyargaltak. Rúzsa újra föllötözött, és kezét fogva, mindönkinek mögköszönte, hogy nem árulták el, és elnyargalt.” (Kérdő Szűcs Ernő)

A Fehér zsandár⁴³

„Amikor Ráday került Szögedre, Laucsik Mátyás lött a zsandárra. Laucsik fehér köpenyt viselt, ezért elnevezték »Fehér zsandárnak«. Még a legösmertebb betyárok is röttögtek tüle. »Mögmondja azt Rúzsa Sándor, Jó búvóhely-é a jászol?« Így csúfolódtak, mert még Rúzsa Sándor is a jászolba bújt ijedtiben a Fehér zsandár elől, amikor az a csárdában mögjelent.” (Kérdő Szűcs Ernő)

Rózsa Sándor megvámolja az ökrök árát⁴⁴

„Egy Török nevű mondta, akinek a szentösi úthon közel esött a tanyája, hogy az apja négy ökröt adott el a vásárba. A toliágyba fekvő gyerökök fölneszöltek, hogy az ablakon kopogtattak akkor éccaka. – Ki van odakint? – kérözte a gazda. – Nē kérözze azt, gazduram, mert még jobban mögijed, ha mondom a nevem. Az öreg Török beengedte. Rúzsa Sándor vót. Azt mondta, hogy gyütt a négy ökrö áráért. Török nem akarta adni, de Sándor mondta, hogy az okosabb enged. Török mutatta a gyerököket, és hivatkozott a szögénységre. Rúzsa akkor azt mondta, hogy – A pézt felibül fogom föl (akár a földet). El is vitte a két ökrö árát.” (Kérdő Szűcs Ernő)

40 Szentí Tibor: *Betyártörténetek /Mondák...uo.*

41 Szentí Tibor: *Betyártörténetek /Mondák...uo.*

42 Szentí Tibor: *Betyártörténetek /Mondák...uo.*

43 Szentí Tibor: *Betyártörténetek /Mondák és dalok/ Betyárvilág a Dél-alföldön 3. rész Máyer Nyomda és Könyvkiadó Bp. 1999.*

44 39Szentí Tibor: *Betyártörténetek /Mondák...uo.*

Mózes zsandár megleckéztetése⁴⁵

Rúzsa Sándor lopott marhát terelt a Tisza felé, amelyet Emböréktől hajtott el, a tarjáni út felé lévő tanyájukból. Mán a Tiszáhon értek, amikor utolérték őket a perzekútorok. A társaival együtt elbújt a parti füzesökbe. Sándor alkudozni kezdett, amikor az egyik, Mózes nevű zsandár rátanált, hogy ne adja föl a gazdájának, még pénzt is ajánlott neki. A zsandár nem is szólt akkor. A lopott jószágot viszont visszaterelték a zsandárok. Egy másik alkalommal túl a Tiszán, Kormányos gulyásnál vendégösködtek a zsandárok, amikor Rúzsa Sándor előkerült a bandájával. Sándornak vót egy jó lüvő társa, aki lüvésökkel egrecírozta Mózeszt, aki a múltkori eset után, hiába kérte Rúzsa Sándor, csak elmondta a komisszárosnak, hogy mögtalálta a Tisza-partján. Sándor most szidta és leckéztette Mózeszt, de azt is a szömire vetötte, hogy dicsekedött a kutas kocsnába a szép Sáríkáknak, hogy majd mögfogom én azt a Rúzsa Sándort! (Mögjegyzöm, hogy Mózes piperkőc vót, oszt teccött a nőknek.) Sándor ezután Mózeszt jól fölpofozta. Mózes ezután lemondott a szolgálatrul. Belevizelt a kardjába, úgy adta vissza, amikor lészereelt.” (Kérdő Szűcs Ernő)

Rózsa Sándor a Fekete Sasban⁴⁶

„Királyszékbe Búza Mari vót a Rúzsa Sándor vásárhelyi szeretője. A perzekútorok keresték Sándort. A tónál a csónakosokat is végignézték.

A Sas előtt lóháton találkoztak és *dévánkoztak*, hogy nem találták. Sándor pedig ott ült a Sasban az *ájzlagban*.” (Kérdő Szűcs Ernő)

Rózsa Sándort megszorongatják egy szélmalomban⁴⁷

„Dédanyám testvére, az öreg Bánfi kivött egy nagy földbérletöt. Abban vót egy darab konkollyal fertőzött terület. Egy embör konkollyal a többit is beszörta, így a búza nem termött, és Bánfi István belebukott a vállalkozásba és komisszáros lött. Sájni zsidó vándorkereskődő a rárósi úton, a Nyomáson bemönt az eső elől egy elhagyott szélmalomba, és ott elaludt. Egyszerre csak sürgés-forgásra és beszélgetésre ébredt. Tudta, hogy betyárok, mert mondták, hogy Juhásznét is kirabolják. Sájni rösztött, mert az egyik betyár azt mondta, hogy úgy érzi, hogy valaki van a malomban. »Gyújtunk világot«, javasolta, de a betyárvezér, aki maga vót Rúzsa Sándor, nem engedte, azt mondván, hogy a malom közel a városhon, és a világot észrevöhetik a csendörök. A betyárok ittak a malomban, és mind elaludt. Sájni kiszökött az alvó őrszem mellett, és azonnal begyűtt a csendöröknek jelenteni, hogy mit látott. A csendörbiztos, Bánfi István (a polgári fiúiskola körül vót az őrsük) azt mondta neki, hogy a panaszost nem engedi el, még mög is akarta ustorozni, hogy a zsidó csak az álmát beszéli el. Végül mégis riadót rëndölt el, és a környékbe lakó *csöndlegényök* összegyűttek. Egyikkel erős paprikát kevertetött a puskaporba, majd a zsandár azt mondta: – Kocsmáros uram, én eddig azt hittem, hogy csak a szalonnát szoktuk paprikával beszörni.

A komisszáros leintötte, majd elindultak a malomhon. Magukkal vitték osztán Sájnit is. A malom mellett egy gödörbe bújtak, majd két csöndlegény bakot állt, hogy lüjenek be az ablakon, de az eső miatt csúsztak a küvekon, és nem tudtak belüni. A komisszáros a gödörbül rálútt a malomra. A betyárok visszalúttek, de kimönni nem mertek, csak hítták, hogy »az a délceg Bánfi komisszáros gyűjjön be!«, de az nem mönt, és csúfolták, hogy az »inába fagyott a bátorsága«. Végül a két csöndlegény csak be tudott lüni az ablakon a paprikás löporral. Erre lött bent nagy mocorgás, és káromkodás, és sorba kimönekültek a betyárok a malombul. A csöndlegényök pedig a gödörbül lútték lē űket. Köztük vót két kurva is, egyik cigány, akivel ott szórakoztak. A betyárok is lúttek, és mögsebösitöttek néhány csöndlegényt. Rúzsa Sándor is ki tudott szökni, és a Nyomáson, a gulyások közé menekült. Ott gulyásként járt a csordában, és szalonnát falatozott. Amikor a csöndbiztosok odaértek, kérdözték, hogy nem látott-ē erre egy olyanforma embört, mint kend? Mert a leírás alapján Rúzsa Sándort keresték.

45 Szentí Tibor: *Betyártörténetek /Mondák...uo.*

46 Szentí Tibor: *Betyártörténetek /Mondák...uo.*

47 Szentí Tibor: *Betyártörténetek /Mondák és dalok/ Betyárvilág a Dél-alföldön 3. rész Máyer Nyomda és Könyvkiadó Bp. 1999.*

Sándornak zsíros vót a szája a szalonnátul, úgy övött, hogy minél élethűbb lögyön, és mondta, hogy ő itt ilyet nem látott, de mönjenek tovább a karámhon, mert ott van egy olyanforma legény, akit keresnek. A csöndbiztosok el is möntek. Rúzsa Sándor ekkor mögugrott.” (Kérdő Szűcs Ernő)

Rúzsa Sándor visszafordítja a pandúrokat⁴⁸

„Rúzsa Sándorék világos nappal bemöntek egy határbeli tanyába önni. Strázsát mindég állítottak ki a fölnyergölt lovak mellé. – Sándor bátyám, gyünnek a pandúrok! – jelentötte ki a strázsá. Rúzsa Sándor a lovára kapott, oszt mondta a többieknek, hogy – Csak maradjatok nyugodtan! – és ő még elébük lovagolt. Mondta oszt nekik: – Álljatok mög! A parancsnok gyűjjön előbb! Amikor ez előlépött: – Na, ezör ördög bújjon beléd! – kiáltotta Sándor neki.

– Nem szégyöllöd magad, hogy így az embörré törész, ilyen fényös nappal? Hogy aztán mit monddott még, mit nem, azt nem löhet tudni, de sarkon fordultak, és elmöntek a pandúrok.” (Tóth Ernő)

Sándor szóval fenyíti⁴⁹

„Susánban még pallókon jártak a sáros utcákon, amikor a járókelőkkel szömben gyütt a pallón egy állapotos asszony. Egy embör lészorította. Ezután közvetlenül mönt Rúzsa Sándor, oszt azt az embört nagyon lëdorongolta, amiért a terhöst lészorította.” (Tóth Ernő)

A kisszúr⁵⁰

„Zaka Mihálynak, mint pusztai bojtárnak, 17 éves korában vót egy kis könnyű szürje. Estefelé ölég sokszor mögjelentek Rúzsa Sándorék, úgy 4-6 szömély. Elkérte Sándor, hogy – Add mán ide, komám, a kisszúrt. Cserébe osztán mindig odaadta a nagy, nehéz subáját. – Azt, hogy hova mönnek, merre mönnek, sosë tudtuk – beszélte öregatyám -, de az biztos vót, hogy nem jóba törték a fejüket. Hajnaltájt mögjelentek a nyájnál visszafelé mönetben. Olykor állatokat is tereltek, de azokat csak jó messzirül látta Zaka atyám. Egyször a kisszúr vérös vót. Azt mondta Sándor: – Kiskomám, majd odamaradt a kisszúr!” (Tóth Ernő)

A kamat megvan, de a tőke még hiányzik⁵¹

„Rúzsa Sándor Vásárhelyön fényös nappal is álrühában járkált a városban. Bëretvás komisszáros többször-másszor nyakon csípte, és tekintélyös pénzért mindég elengedte. Sándor valamelyik éjjel elmönt a Bëretvás-tanyába, Sámson alá. Onnan a marhagulyából egy jó csomót kiszakítottak, és elhajtottak. Sándor ekkor azt mondta a gulyásnak: – Mondd mög a gazdádnak, hogy ez még csak a kamat, de a tőkéért majd elgyüvünk!” (Tóth Ernő)

Bëretvás komisszáros lelövése⁵²

„Egy alkalommal, késő nyár végén, amikor a bojtorján, számártüsök mán embörnagyságúra nyött, egy alkonyatkor kint a Pusztá szélin találkozott Rúzsa Sándor és Bëretvás komisszár, és éppen egy nagy bojtorjانبokor vót köztük. Bëretvás kocsin vót, Rúzsa Sándor mög lóháton. Ketten vótak a bëtyárok is, mög Bëretvásék is. Mögismerték egymást. Bëretvásék is, mög Rúzsáék is lëugráltak, és tűzharc fejlődött ki köztük. Puskával lütték. Sándor eltalálta Bëretvást a vágott vasú puskával. Sokáig lütték egymást, mert közben a nap is lëáldozott. Bëretvás ekkor odakiáltott: – Eltaláltál, Sándor! – Na, akkor mönnyünk! – mondta Sándor. Rúzsáék elmöntek. Bëretvás a kocsidërékban feküdt. Orosëgháza felé möntek, mert az vót közelébb. Mán jól rájuk estelödött, éjfél is közelgött. Bëretvás nagyon beteg vót, sok vért veszített. Akkor a legközelébb eső tanyánál azt mondta a kocsisnak, hogy – Hajts

48 Szentı Tibor: *Betyártörténetek /Mondák...uo.*

49 Szentı Tibor: *Betyártörténetek /Mondák és dalok/ Betyárvilág a Dél-alföldön 3. rész Máyer Nyomda és Könyvkiadó Bp. 1999.*

50 Szentı Tibor: *Betyártörténetek /Mondák...uo.*

51 Szentı Tibor: *Betyártörténetek /Mondák...uo.*

52 Szentı Tibor: *Betyártörténetek /Mondák...uo.*

be ebbe a tanyába! Kopogj be az ablakon. De akkor még nem nyitottak rögtön ajtót. Azt mondta Bërëtvás a kocsisnak: – Hajts egészen oda az ablak alá. Az emböre még akkor is úgy félt, úgy rösztetött, hogy beszélni is alig tudott.

Bërëtvás bekiáltott hát az ablakon: – Én vagyok itt, Bërëtvás, a komisszáros, de súlyosan mögsebesültem, engedjetök be. Be is engedték, oszt lefektették a szoba fögyire egy subára. Próbálták bekötözni. Bërëtvás kérte a parasztot, hogy mönjenek el Orosëgyházára orvosért, de a gazda së akart nekiindulni az éjszakának. Hosszas unszolásra osztán csak nekiindultak. Mán jól föntjárt a nap, mire az orvossal mögérköztek. Akkorra Bërëtvás möghalt. Rúzsza Sándor úgy szétlútte a Bërëtvás panamakalapját, mint a rëstát! Ezt is a koporsójára tötték. A Káposztás-temetőben temették el, Újvároson. 1927 körül exhumálták. Mint *surbankó* gyerök én is ott kíváncsiskodtam, oszt láttam, hogy a csontokon még ott feküdt a szövëtfoszlány.” (Tóth Ernő)

Az ügyes kigulyás⁵³

„Rúzsza Sándorék möntek a bandával a vásárhelyi Pusztán, és tíz-tizenöt marhát ki akartak szakítani a gulyából. Holdvilágos éjszaka vót. Vót egy nagyon ügyes kigulyás, aki a kiszakított marhák elé terelte a többi. Öt-hat alkalommal próbálták elhajtani a marhát, de nem sikerült. Sándorral vót Veszélka is. Amikor mögint nem sikerült a marhakiszakítás, Veszélka azt mondta Sándornak, hogy – Lúdd agyon a kis gulyást, az Istene anyját! Erre Sándor azt mondta: – Nem szabad. Ha mink olyan ügyetlenök vagyunk, hogy ettül a kis embörtül nem tudunk elhajtani, akkor agyonlúni nem szabad, hanem szégyönszömre mönjünk el!” (Tóth Ernő)

Rózsza Sándor ajándéka⁵⁴

„Erős Mónár a kutasi úton lakott, a szélmalom lábában. Mindég lóháton járt a Pacsirta-csárdába, amely a kutasi és a rárósi út között állt. Egy alkalommal ott vót Rúzsza Sándor is. Erős Mónártul kérte a lovát, hogy adja el neki, de az nem adta. Sándor ekkor azt mondta, hogy ha nem adja kend így, majd adja amúgy. Vagyis hát, hogy erőszakkal vöszí el tüle. Egy éccaka mögjelent Sándor az Erős Mónár tanyájába, oszt összezsaptak. Dulakodtak rëndösen, de Mónár nem hiába az erejirül vót híros, lëgyúrte és bezárta Sándort. Rúzsza Sándor könyörgött Erős Mónárnak, hogy erissze út szabadon. A bëtyárböcsületit attá, hogy nem áll bosszút Mónárëkon. Erős Mónár erre oszt elengedte. Mielőtt a lánya férhön mönt, egy éccaka nagy lódobogást hallottak a *csókolódzó* alkalmával. Erős Mónár mán azt hitte, hogy elgyütt Sándor bosszút állni, de Sándor nem szegte mög a szavát. Boldogságot kívánt az ifjú párnak, és még ajándékot is adott nekik.” (Kérdő Szűcs Ernő)

Rózsza Sándor figyelmeztet⁵⁵

„Sándor nem szerette, ha idegöny helyön fölösmerték, oszt nevirül szólították. Errül gyakran figyelmeztetött. Így történt ez Szűcs Tamás öregapámmal Kopáncson is, amikor a gulyánál mögjelent előtte egy tagbaszakadt, zömök, erős embör, oszt aszonta, hogy – Én vagyok Rúzsza Sándor, de *bened maradjon a szó!* Így is lött. Azután Sándor továbbmönt Kopáncson.” (Kérdő Szűcs Ernő)

Sándor nádat kúpol⁵⁶

„A tanyák tetejihön a Rétbül hozták a nádat. Kérdő Szűcs Tamás egyedül mönt lë a Rébbe a lëvágott nádhon, hogy fölkúpolja. Vállára tarisznyát vetött, és bele szalonnát, könyeret tött, hogy lögyön kitarása. Úgy vót, hogy mire mönnek érte kocsival, fölkúpolja a nádat. Amikor oszt mögérközött, egy embör előgyütt a nádasbul és azt kérdözte öregapámtul, hogy – Mit akar itt, és önnivalót ho-

53 Szentí Tibor: *Betyártörténetek /Mondák és dalok/ Betyárvilág a Dél-alföldön 3. rész Máyer Nyomda és Könyvkiadó Bp. 1999.*

54 Szentí Tibor: *Betyártörténetek /Mondák...uo.*

55 Szentí Tibor: *Betyártörténetek /Mondák...uo.*

56 Szentí Tibor: *Betyártörténetek /Mondák és dalok/ Betyárvilág a Dél-alföldön 3. rész Máyer Nyomda és Könyvkiadó Bp. 1999.*

zott-é? – Hoztam, hát – mondta az öregapám. – Na, akkor pakolj ki nyugodtan és mőnj haza. Gyűhettők a nádért nyugodtan, mert föl lősz kúpólva. K. Szűcs Tamás kipakolt és hazamőnt. Amikor oszt visszamőntek a családdal a Rétbe, a nád mán mind föl vót kúpólva. Rúzsza Sándor vót a bėtyár, aki ezt tőtte.” (Kérdő Szűcs Ernő)

Elfogási kísérlet⁵⁷

„Rúzsza Sándor a harmadik Maczēlka-tanyán, a mágocsi ódalon, a pusztaszéli úthon közel társaival mulatott. A gazdának mögparancsolta, hogy állítson őrt. Egy bėrős kiállt a boglya tetejire figyelni. Besúgó mindég akadt. Rúzsza Sándort is bekőpték a zsandároknak, hogy a Maczēlka-tanyában mulat. A zsandárok úgy akarták elfogni űket, hogy észrevétlenül mőntek ki az út menti tanyába. Gyalog lopakodtak, nem űltek lőhátra. Amikor oszt mögėrkőztek, belűttek a tanyaablakon. Arra vigyáztak, hogy embőrt nē éjřőn, csak riadalmat keltsőn. Erre osztán a három bėtyár szaladt is az ajtőn kifelē. Rúzsza Sándor egy Técsi nevű komisszárossal tanálkozott szőmbe, aki nagydarab embőr vót, és lendületbűl akkora pofont adott Sándornak, hogy az a konyhában szétszőrt kukoricán mögcsűszott, oszt elterűlt. A három bėtyár közűl egy kiszaladt az istállóba, és az egyik perzekűtor utánaszaladt. A menekűlő bėtyár elsűtőtte a puskáját, és odabent azt gondolták, hogy a bėtyár lēlűtte a zsandárt odakint. De nem lűtte mőg. Az egyik lő a lűvėstűl mögijedt, és úgy elrűgta a bėtyárt, hogy az mozogni sē tudott. Az űldőző zsandár beszaladt a tanyába. Ott még vót egy bėtyár, akit a zsandár lēgyűrt, de az aszonta neki, hogy – Ėn ugyan győngėbb vagyok, mint kend, de ott van Sándor bátyám, azt biztosan nem fogja kend lēgyűrni! Így is lőtt. Sándor elkapta a komisszárost, oszt úgy bevágta a kuckóba, hogy a kemőnce is összedűlt, a zsandár mőg »liba lőtt«. A dulakodásban a bėtyárok mind a három zsandárt lēgyűrték, és mögkőtőzték. Rúzsza Sándor aszonta a komisszárosnak, hogy – Most ű próbájja ki, főlhencsőrődik-ē az ű pofonjátul? Úgy szájon vágta, hogy az elesőtt. Azt is mondta neki, hogy – Mőg nē próbájja kend, hogy még ěccőr rálű a bėtyárra! Szóval arra figyelmeztette, hogy azok belűttek az ablakon idegyűvet. – Mert, ha még ěccőr ezt tőszī, nem ěl kend tovább! Ebbe osztán mögėgyeztek, és sőmmit el nem vőttek a zsandároktul.” (Kérdő Szűcs Ernő)

Sándor védelembe vesz⁵⁸

„Ott, ahun az ěn űkapámtul Rúzsza Sándor olykor-olykor elkėrte a kis szűrjīt, ěccőr mögkėrdőzte tűle: – Mondd, kiskomám, bánt-ē tégőd valaki? Mert, ha igen, akkor csak mondd mőg bátran, és ěn majd elintėzőm! Hogy milyen elintėzési mőd lőhetőtt vőna? Azt ki tudja, vagy csak sejtħetjűk. De aszonta az ěn űkapám, Zaka Mihály, hogy – Nem bánt ěngőm sőnki, Sándor bátyám. – Azér’ mondom! – válaszolta Sándor.” (Tóth Ernő)

11.3. A szegedi kisvasút törtėnete⁵⁹

A kezdetek

„Szeged város vezetőit már a 19. század végén foglalkoztatta, hogy mikėnt lehetne a városhoz tartozó és Kiskunhalas irányába elnyűlő, mintegy 14000 kataszteri hold területen ělő tanyai lakosság közlekedési gondjain segíteni. Az 1854. mărcius 4-én megnyitott Kiskunfėlegyháza-Szeged közötti vasűtvonal a tanyavilág szėlét ěrintette, ezért csak a csengelei és a felsőtanyai lakosoknak kedvezett. A Kiskunhalashoz és Szabadkához sokkal kőzelebb lėvő alsőtanyai lakosok lovas kocsival közlekedve csak 4-8 óra alatt ěrtek Szegedre. Ráadásul az előszőr említett városokba lėnyegesen jobb állapotban lėvő utak vezettek a tanyákról, mint a tiszai városhoz. Ez nagyban ěrezttette hatását a helyi piacon. A tanyai termėnyek pontosan úgy hiányoztak Szeged piacáról, mint ahogy a kereskedőknek és az iparosoknak is hiányoztak a tanyai vásárlők. Ezen a gondon akart segíteni két szegedi vállalkozó,

57 Szentī Tibor: *Betyártörtėnetek /Mondák...uo.*

58 Szentī Tibor: *Betyártörtėnetek /Mondák...uo.*

59 Kiss Ágnes: *A szegedi kisvasút törtėnete (Szakdolgozat) SZTEJGYPK. 1998.*

Dr. Nyilassy Pál és Ormódi Béla, akik előmunkálati engedélyt kértek a kereskedelemügyi minisztertől, Szeged MÁV állomástól Kiskunmajsa, Üllés, Zsana, Eresztőpuszta érintésével Kiskunhalas MÁV állomásig vezetendő szabványos nyomtávolságú hév vasútvonal építésére. A kérelmezők az előmunkálati engedélyt 36.668-II/1897.VI.13.szám alatt, 1897-ben kapták meg.

Az érdekeltek figyelme rögtön a vasútépítés felé fordult és évekig tartó sajtóvita kezdődött a vonalvezetéssel és a nyomtávolsággal kapcsolatban. A bizottsági tárgyalások előtt az Alsótanyai Mezőgazdasági Egyesület 500 alsótanyai polgár és részben törvényhatósági bizottsági tag aláírásával 22631/1899. szám alatt indítványt adott be a tanácshoz 1899-ben, amelyben kérték:

„...Dr. Nyilassy és Ormódi kérvényére mondja ki a városi közgyűlés, hogy a vasútvonal behajlítását, mint amely az alsótanya érdekének nem elegendő, nem pártolja, de amennyiben az engedélyesek a vasútvonalat Rőszkétől kiindulólág az alsótanya közepén keresztül vezetik, akkor hajlandó azt a törvényben előírt törzsrészvénye megvásárlásával megvalósuláshoz juttatni. Egyszer már tegyenek Alsótanyáért is valamit!”

„Az albizottság munkálkodásának eredménye a következő lett: a helyszínt megsejlemlték, s a közigazgatási érdekeknek megfelelőnek találták. A vasút Rőszkétől kiindulva Nagyszéksós mellett haladna a központig, innen a Kolonics tanya környékén északra haladva a csorvai kapitányságon keresztül Üllés táján hagyná el Szegedet, s menne Üllés, Kígyós és Zsana érintésével Halasra. Ez a vonal a tervek szerint röviden átszeli az alsótanyát s a városi birtokokat is.”

„A századforduló tájékán, 1899-ben több tanyai küldöttség kereste fel Stelzel Frigyes MÁV üzletvezető-helyettest, s kérték a szeged-halasi hév építésének támogatására és a vasút ügyének felgyorsítását. Stelzel támogatta e javaslatot, és tervet készített egy alsótanyai vasút építésének lehetőségére. Indoklásában többek között megjegyezte: „Én úgy vélem, hogy most már elérkezett az idő, hogy a tanyai vasút megépíthető és már számszerűleg kimutatható az is, hogy a befektetés jövedelmező...”

„Financiális gondok viszont nem tették lehetővé a terv azonnali megvalósítását. Sem a vállalkozók sem a város nem fejezte ki szándékát az építésre, sőt még az 1904-es esztendő sem hozott számottevő előrehaladást. Fordulat a tanyai vasút építésével kapcsolatban 1911. május 8-án tartott közgyűlésen döntő történt. Ekkor kérték fel Szesztay László műegyetemi tanárt, hogy foglalkozzék a tanyai vasút kérdésével, és az ő tanulmánya alapján határozatot is hoztak. A kereskedelmi miniszter 1911. június 8-án előmunkálati engedélyt adott Szeged város tanácsának a keskeny nyomtávolságú tanyai vasút megépítésére, 1912. április 5-én 14511/1912 III. számú rendeletével pedig elrendelte a létesítendő alsótanyai gazdasági vasút vonalának közigazgatási bejárását.”

„A bejárás megkezdésének határidejéül 1912. április 16-át jelölte meg. A rendelet alapján a közigazgatási bejárást 1912. április 16, 17 és 18-án megtartották meg, amelyen: a Vasúti és Hajózási Főfelügyelőség részéről: Dalmandy Ödön felügyelő; Szeged város részéről: Taschler Endre főjegyző; a városi közigazgatóság részéről: Dr. Thuróczky Mihály főügyész; Krusper Pál műszaki főtanácsos vett részt. A MÁV részéről: Heeger Gyula főfelügyelő, Kotányi Móricz főellenőr és Hluby Artúr volt jelen. A tervek szerint a Mars tér kaszárnya felőli részén lett volna a 0.00 szelvény, majd a vonalat a Londoni körúton, Béke utcán, Földváry utcán, Tisza Lajos körúton, Gizella téren, Erzsébet rakparton, a MÁV Tisza-híd alatt a 22/24szelvények között a védtöltés rézsűjén, részben a támfalon vezették volna. A tervezett állomások a következők voltak: Mars-tér, Szeged-Átrakó, Szentmihálytelek majd Feketeszl.

1912. május 28-án tárgyalta a közgyűlés Ragdon Sándor és társai javaslatát, akik a műszaki bejárás után javasolták: „Szeged-Tisza pályaudvaron át, Szeged-Rendező pályaudvar mellett a Szeged-Budapest és a Szeged-Rókus-Szabadka vasútvonal keresztezésénél lévő felüljárónál vezessék ki a vonalat keramit-gyár mögött.”

Az évek csak teltek, az ötletek szaporodtak. Mindenki saját érdeke szerint szerette volna a nyomvonalat módosítani.

1914-ben ismét összeült a közgyűlés s megint napirendre került a tanyai vasút ügye. Rosenfeld Nándor bizottsági tag indítványozta, hogy a tanács tanulmányozza, hogyan lehetne a tanyai vasutat Dorozsma érintésével vezetni. Weiner Miksa bizottsági tag indítványozta, hogy készítsenek költségvetést a tervezett vasút kivitelezéséről, ha azt rendes nyomtávolságúnak építenek meg. A költségszámítást Szesztay László műegyetemi tanár készítette. Számítása szerint a 69,682 km vasútvonal építési költsége kilométerenként 35423 korona lenne.”

Az I. Világháború után⁶⁰

Az első világháború kitörése miatt az alsótanyai vasút építése lekerült a napirendről. A viláégés után, a békeidők eljövetelével ismét felcsillant a remény. 1926-ban megtartották a vasút építésére vonatkozó versenytárgyalást. 13 nagyvállalat vett részt a tenderen, és milliárdos eltérések voltak az ajánlatok között. *„Négy mérnök kapta meg a tanyai vasút építését: Zsigmondi Béla, Szentgáli Pál, Cziegler Arnold és Acsádi Aladár. Ajánlatuk az Országos Hitelszövetkezet után következik”*

1926. március 23-án megkezdték az alsótanyai vasút építését.

„1926. március 22, reggel 7 óra: Hétfőn a kora reggeli órák szürkületében egy halkfutású autó hagyta el a várost rókusi vámháznál ..., városi urak ültek benne. ... Az autó hét óra előtt néhány perccel állt meg Kunhalomnál ...azon a ponton, ahol a kisvasút két ágra fog szakadni majd, ha felépül. ... Az érkező urakat nagy embercsoport fogadta: mintegy 60 kubikus munkás várakozott az út mentén. Ásóval, kapával, talicskával. ... Pontosán hét órakor. (...) Bikor Pál helyettes polgármester... mélyen belevágta a kapát a földbe. Jelképesen megkezdte a tanyai vasút építését. A második kapavágást Szendrey Jenő, a harmadikat Berzenczey Domokos, a negyediket Szesztay László tette meg. Mindeki mondott néhány szót. ...Az ünnepélyes kapavágások után a hatvan kubikos rajvonalba fejlődött fel a kimért vonal mentén, és néhány perc múlva csengett a kapa, az ásó, zuhogott a nedves föld és nyikorogtak a talicskák. Közel 30 esztendei tervezgetések, meddő szócsaták, végtelen viták, gáncsokodások és álmodozások után végre tényleg megkezdődött a kisvasút-álom valóra válása ...”

És mozog a vonat!⁶¹

„1927. február 1-én, hétfőn ünnepélyesen megnyitották az alsótanyai vasutat. Az ünnepélyen részt vett Hermann Miksa kereskedelmi miniszter is. A próbavonat 9 órakor indult a Rudolf-téri állomásról, az Alsóközpontig ment, s délben visszaérkezett Szegedre. A Rudolf-téren katonazenekar fogadta a vasutat. Itt a miniszter ünnepélyesen megadta az engedélyt a kisvasút üzembe helyezésére.” „466 utasa volt az első napon a kisvasútnak. Kicsinek bizonyult a Rudolf-téri állomás. ...A Rudolf-térről reggel induló vonatok... 277 utasa volt.”

„Szesztay László műegyetemi tanár, a kisvasút tervezője, 1910. január 21-én a vasúti bizottság ülésén a kisvasúttal kapcsolatban többek között a következőket mondta:” *„Az alsótanyai...lakosságot évszázados szokás, s életmódjának minden érdekszála Szegedhez fűzi. Többször volt alkalmam megfigyelni hetivásáros napok hajnali óráiban azt a kocsisort, mely a tanyák lakóival a piaci árúkkal terhelve beláthatatlan sorban vonult Szeged felé, hogy a tanyai terményekkel idejekorán elláthassa a város piacát.”*

„Szegeden a végállomás az eredeti tervtől eltérően a közúti hídfőnél a Rudolf-téren nyílt meg. A vasútvonal Kunhalomnál ”y” alakban elágazott és Várostanta /ma Ásotthalom/, illetve Pusztamérges volt a végállomása. A megnyitást követően napi 2 vonat közlekedett. A Délmagyarország 1927. február 17-én részletesen beszámolt az első 15 napforgalmáról. A cikkből megtudhatjuk, hogy a legforgalmasabb napon 1250-en utaztak Szegedre, a vonatokat 2 fedett kocsival is meg kellett erősíteni. A legkisebb forgalmú napon 400-an utaztak. A teherforgalom ekkor még nagyon gyenge volt. Naponta átlagosan 7-8 vagon téglát, trágyát fuvaroztak. Ennek az összteljesítménynek a 9000 pengős bevétele a kiadásoknak csak a kétharmadát fedezte. A vasútnak ekkor 45 állandó alkalmazottja volt és 80 pályamunkást is foglalkoztattak. A járműipar 12 személykocsiból, 24 fedett és 34 nyitott teherkocsiból állt”

60 Kiss Ágnes: *A szegedi kisvasút története (Szakdolgozat)* SZTEJGYPK. 1998.

61 Kiss Ágnes: *A szegedi kisvasút története (Szakdolgozat)* SZTEJGYPK. 1998.

„Később a vasút üzletvezetősége a Szeged Törvényhatósági Hivatalos Lap 4. számában hivatalos közleményben bejelentette a kisvasút megindulását. A közlemény a menetrenden kívül tartalmazta az idézet főbb tudnivalókat is. A közleményben olvashattak: személydíjszabásról, podgyászszállításról, áruszállításról, árudarabok feladásáról, tejküldemények szállításáról. És az örök kérdés: Szerencsés volt-e az építési mód, a vonalvezetés és a nyomtáv megválasztása?”

A mindennapok⁶²

„Érdekes momentum volt, hogy személyforgalmat illetően a kisvasút teljesen függetlenítette önmagát a MÁV-tól, a közúti villamos vasúttól, de még a bérkocsi és taxiállomásoktól is. Mintha a cél lett volna, hogy a tanyai vasúton utazóknak ne legyen alkalma és módja más közlekedési eszközt is igénybe venni. Később már nem volt közvetlen kapcsolat a piaccal sem, mert a Rudolf-téri átalakítások folytán a piacot onnan áthelyezték. Ekkor a piac helyének végleges kiválasztásától függött, hogy a tanyai vasutat meg kell-e és meddig kell meghosszabbítani, áthelyezni.”

„Hátránya volt a keskeny nyomtávú szállításnak, hogy az átrakás megrágtja a termék útját. Az átrakás ártalmára volt a gyümölcsnek, zöldségnek és nagy idővesztéssel járt. Ennek pedig tanyai gazdák látták a kárát. Sokáig vizsgálták azt a kérdést, hogy normál nyomtávra átépítsék a keskeny nyomközöket.

Nemcsak az érdekelt tanyai lakosság, de a városrendezés érdekében is fontos és sürgős volna a keskeny nyomtávról rendes nyomtávra átépíteni a tanyai kisvasutat. Szentmihálytelken egy kitérő segítségével elágazva haladhatott volna a rendes nyomtávú vonal, megközelítőleg az akkori nyomvonalon Kiskunhalasig úgy, hogy a szegedi-pécsi vonatok ezen a vonalon közlekedve közelebb hozták volna Duna-Tisza közének déli részét Szegedhez.”

„A forgalom és a bevétel állandóan emelkedett és a fenntartási költségek is csökkentek. 1940-ben a járműállomány 4 db dízel-elektromos mozdonyból, 1 db kéttengelyes motorkocsiból, 15 db kéttengelyes személykocsiból, 24 db fedett és nyitott teherkocsiból állt.”

A „felnőttkor” küszöbén⁶³

„Elérkezett az első évforduló a kisvasút életében. Húsz éves a szegedi kisvasút. Nagy eredménye volt ez az akkori városvezetésnek, illetően Somogyi Szilveszter akkori polgármesternek, akinek csökönys szívóssága hajtotta keresztül ezer akadályon át a megvalósulásig a kisvasút ötletet, mert aggodalmaskodók és gáncsokodók igyekeztek megfűzni éveken keresztül a gazdasági és szociális szempontból egyaránt rendkívül fontos tervet. Hogy mit jelentet a városnak a kisvasút, azt igazán csak ma látjuk, amikor mindenki tisztában van vele, hogy a Szegedi Gazdasági Vasút nélkül halálra lett volna ítélve Szeged közellátása és a távoli tanyavilág lakói még mindig száz évvel ezelőtti viszonyok között éltek volna. A kisvasút fennállásának két évtizedes jubileumát nagyszabású ünnepségekkel ülték meg. A kisvasút vezetősége ebből az alkalomból azt kérte a várostól, hogy jutalmazza meg a kisvasút alkalmazottait, s a tanács az ünnepség költségeire 3500 forintot szavazott meg

Ugyanebben az évben a Délmagyarország hasábjain megjelent egy írás a beszámolt róla, hogy meghosszabbítják a szegedi kisvasutat. A Tanács hozzájárult, hogy a gazdasági vasutat 11 kilométerrel meghosszabbítsák a várostanyai ágánál a Petróczi-iskola irányában.

A Szegedi Gazdasági Kisvasút 1947. október 5-től érvényes téli menetrendet adott ki, mely a Rudolf-tér -Kunhalom- Várostantya valamint Rudolf-tér- Kunhalom- Pusztamérgeres útvonalon közlekedő vonatok indulásának idejét tartalmazta.”

Az államosítás után⁶⁴

„1949-ben nem várt fordulat történt a kisvasút életében, amelyet nagy megrökönyödéssel fogadtak. Államosították a szegedi kisvasutat. A szegedi kisvasutat, mely a környékbeli parasztság egyik

⁶² Kiss Ágnes: *A szegedi kisvasút...ua.*

⁶³ Kiss Ágnes: *A szegedi kisvasút története (Szakdolgozat) SZTEJGYPK. 1998.*

⁶⁴ Kiss Ágnes: *A szegedi kisvasút...ua.*

legfontosabb közlekedési eszköze volt. A kisvasút 1949. január 1-től a magyar Államvasutak tulajdonába és a MÁV szegedi igazgatóságának igazgatása és felügyelete alá került.

Az államosított vasút nagy tervekkel kecsegtetett. Nagyobb befektetésekkel és átfogóbb tervekkel a közeljövőben végre tudják hajtani a már régóta tervezett vonal- meghosszabbítást a Petróczi iskoláig. Az államosított vasutat most már könnyebben lehet az egységes vasúthálózati tervbe bekapcsolni.

A kisvasút díjszabási különállása az államosítást követően megmaradt, de 1950. január 1-től kezdődő díjszabási reform során a kisvasút hálózata is az egységes MÁV Személy és Árudíjszabás hatálya alá került. Ettől kezdődően a Szegedi Kisvasúton lebonyolódó személy és áruforgalom ellátására a MÁV Személy és Árudíjszabása volt érvényes. A Délmagyarország 1950. május 13-án közölte a MÁV új menetrendjét, melyben először ekkor szerepelt a kisvasút menetrendje is.”

„Ma indult meg az Átrakó-állomás és a Marx tér között az új villamosjárat. A kocsik 24 percenként közlekednek, de a vonatokhoz még külön is mennek ki villamosok. Az új járat megindulásával a hármas vonal végállomását a Somogyi utcába, a régi helyére helyezték vissza. Az új vonalon az első kocsit az Átrakótól a Marx tér felé ma 5 óra 20 perckor indult el. A vonalon 50 filléres jeggyel utazhatnak a dolgozók...”

40 éve gurul⁶⁵

Újra jubileumi ünnepséget tartottak... 40 éves a kisvasút. 1927. február 1-én pőfögött ki először a Rudolf térről a kisvasút lokomotívja. Akkor a kisvasút átadása jelentette az első világháború utáni első vasútátadást Magyarországon. A kisvasút fennállásának 40. évfordulójának megünneplése után a Délmagyarország 1967. július 28-i számában jelent meg a cikk, amelyben a szegedi utazóközönség értesülhetett a biztonságosabb utazás érdekében történő törekvésről, mely az első fénysorompó kivitelezését foglalta magába. 1967. júliusában felavatták az első fénysorompót rőszkei vasútátjáróban. Hiába minden törekvés, a kisebb-nagyobb balesetek száma a fénysorompó ellenére is nőtt. Jelentős kárról számol be a Délmagyarország január 18-i száma. S ezután egyre gyakrabban hallottak balesetekről, melyek egyre gyakrabban és súlyosabbak voltak. A kisvasút vonzáskörzetében egyre szaporodtak az autóbuszjáratok, illetve azok menetrendjének és útvonalának kisebb-nagyobb változtatásával igyekeztek az igényeket minél jobban kielégíteni. Az úthálózat korszerűsítése és új útszakaszok építése is napirendre került.

A kisvasút vonzáskörzetében is gyökeresen megváltozott az életforma és ennek eredményeként változtak a közlekedési szükségletek is. Sürgős feladattá vált az utazási idő csökkentése, amit autóbuszjáratok közlekedtetésével, egy-egy útszakasz megépítése után hálózat bővítésével is igyekeztek megoldani. Sor került a hazai közlekedési rendszerünk felülvizsgálatára és a fejlesztési program kidolgozására. A megszüntetés vizsgálata elkezdődött. Végéhez közeledett az oly nagyon várt, s rendkívül nagy örömmel fogadott s a város szívéhez nőtt madzagvasút élete. Sokan tollat ragadtak, s próbálták megmenteni a kisvasút életét. ”Lehetne skanzen is”, volt a Délmagyarország egyik cikkének címe, vagy üzemelhetne úttörővasút jelleggel is, esetleg ismerkedhetnének a vasút fortélyaival a vasútforgalmi szakközépiskola tanulói is. Annyi biztos, hogy amikor a kisvasút épült, a lovaskocsiknál sokkal fejlettebb közlekedési eszköz volt, de időközben háttérbe szorította a motorizáció. Vonalvezetése és városi csatlakozása miatt sem versenyezhetett a közúttal. Helytelen volt a Kunhalom-Szentmihálytelek-Szeged vonalvezetés is, helyette Kiskundorozsma-fürdő, a község és a vasútállomás érintésével kellett volna a Mars térig kiépíteni. /Az átrakó állomás a kiskundorozsmai szállásvágány kibővítésével is megoldható lett volna/.

A vizsgálatok a következő szempont alapján folytak: utas szám az egyes években, utas szám jegyfajtánkénti részletezése, az áruforgalom alakulása, az 1970. évi bevételek, a vasúti létesítmények költségei, a vasútvonal felbontásának költségei, a forgalomterelés a megszűnés után. Majd erre jutottak... ”A tanácskozásban abban állapodtak meg a résztvevők, hogy 1975 őszén válik lehetségessé a kisvasút forgalmának megszüntetése. Addig meg kell teremteni a forgalom átterelésének minimális feltételeit, a régieket rendbe kell hozni, kátyú mentesíteni, padkáikat kijavítani...”(Délmagyaror-

65 Kiss Ágnes: A szegedi kisvasút története (Szakdolgozat) SZTEJGYPK. 1998.

szág:1974. január 4.). S eljött a szomorú nap, amely a kisvasút utolsó napját jelentette. "Az utolsó járat. Nem tudom mire gondolt.

Botjára támaszkodva álldogált az idős ember. Nézte a kisvonatot, a fekete kocsikat, hallgatta a mozdony kétségbeesett sikoltását. Azt hiszem a múltba is nézett. Konokul figyelt, nem szólt senkihez, lábai mintha földbe gyökereztek volna, mozdulatlanul állt, csak a szeme rezdült. Szempillái rángatóztak, s az arca könnyes lett. Sírt az öregember. Aztán, hogy kizötyögtek a kiszolgált kocsik Kunhalomról, kalapját megemelte, de nem integetett. Először itt láttam síró embert, aki temette a "madzagvasutat". Az utolsó járához sokan eljöttek. Ott voltak a részvétlátogatók, nem hiányoztak a kíváncsiskodók, megjelentek a fotósok, a régiséggyűjtők, és a szenzációra várók. Napok óta olyan volt a forgalom, mint húsz évvel ezelőtt, amikor a lépcsőkön is csüngtek. Az utolsó járat zsúfolásig megtelt, pedig még kiegészítő kocsikat is kapcsoltak a szerelvényhez. A "temetésre" készültek, koszorúkat akasztottak a Diesel-mozdonyra, a vagonokra plakátoknak beillő papírlapok kerültek, s teliírták azokat: "Élt 48 évet." "Ez az utolsó." "Most miért bántanak?" "Tessék beszállni." (Délmagyarország: 1975. szeptember 2. Ez volt az utolsó járat Nem pőfögött többé... A következő évben a Délmagyarország 1976. április 14-i számában a mozdonyok sorsáról jelent meg egy rövid kis írás: "Utazó kismozdony. A hosszú éveken át gyermekeket, felnőtteket, megrakott kosarakat szállító kismozdonyok rendkívüli eseményt értek el. Óriási emelőkar kapta fel őket a sínekről, hogy a Bebrits Lajos Vasútforgalmi Szakközépiskolába utaztassák mindkettőjüket. A MÁV ugyanis a selejtezés után a szakiskolának ajándékozta őket. Ezentúl az udvaron lesz állandó helyük.

Az alsótanyai gazdasági kisvasút megindításának 70. évfordulóján a szegedi „Kézfogas” Baráti Társaság és a MÁV Rt. Szegedi Igazgatósága összefogásával 1997. február 1-én, szombaton 11 órakor emléktáblát avattak a szegedi Roosevelttér 14. szám alatt. Horváth Dezső eképp emlékszik a szegedi tanyasi kisvasútra, a szegediek gyöngyszemére: "Huszonöt éve beszaladt a szegedi madzag" című írásával. "Tömörkény István 1912-ben írta: Vasút akar lenni. Móra Ferenc tizenhárom éves áthallással ugyanezzel a címmel írta tárcáját. Ha csak a két dátumot néznénk, kiegészítve avval, hogy 1927. február 1-én végre el is indult, kimondhatnánk, nem siették el. Értesüléseink szerint a valóságban azonban már 1897. június 13-án meghozta első határozatát a szegedi magisztrátus, hogy Kiskunhalast Szegedhez keskenyvágányú vasút kösse. Harminc év ment rá tehát, de ne kárhoztassunk senkit, közben volt egy világháború is. Mindenestre Kecskemét, az örök rivális hamarabb elindította kisvasútját Halasra, a Pusztamérgesiek még 1960-ban is arról álmodoztak, meghosszabbítják majd az ő szárnyukat is addig. Halasból a halasteleki iskola lett csupán, de az is az ásothalmi szárny végén. Az öregátkosban koncepciós bűnök bőven teremtek, sajnos, koncepciós áldozat lett a madzagvasút is. Egyik testvérlapi kollégám 1974. március 31-én tiszteességgel összegez, és az akkori hivatalosság szócsöveként lelkendezik: „Lám, hogy gyorsul rendszerünkben a társadalmi változás.” Sokan tudtuk, nagy summa pénz kellett volna a korszerűsítésre, de azt is tudtuk, hány évig hagyták pusztulni.

Hangoztatták, elpártolt tőle az utazóközönség. Azzal kontráztunk, ha nem hajnalok-hajnalán indulnának hosszú szerelvények Szegedről kifelé, Mérgesről és Ásothalomról befelé, és este vissza, hanem óránként egy-egy „sínbusz”, amelyen a masinista a jegyeket is ellenőrzi, akkor nem kellene a sok embernek egész napot tepsednie kint is, bent is. Ahogy a villamosok kitérős útvonalain se kell külön személyzet, a vasúton is csökkenthették volna. Naponta jártam mérgesre és vissza. Hat órát utaztam oda-vissza, és csak utána jött a tanárok idővel nem mérhető munkája. A nagy vasúthoz képest játékszernek tűnt, csak a tarifa volt ugyanaz. Mászunk, állunk, várunk-mi őriztük talán legtovább a MÁV-rövidítéscsúfos változatát. Magunk tüzeltünk. Egyik tanárnő kis tányérjával raktuk a porszenet, vagy lekasztottuk addig a kocs oldaláról a táblát. Választhatunk, megfagyni akarunk, vagy bűdösben fuldokolni. Vasúton jöttünk akkor is, ha Zákányszék-alsón bedöglött a mozdonyunk. Onnan gyalogoltunk haza, téli zimankóban. A Tito elleni bunkerépítési hajrában kiveszett az erő a mozdonyokból, utána csak vegetált a szegedi madzag. Addig-addig számolta föl „gazdaságtalan” szárnyvonalait a vasút, amíg katasztrofális helyzetbe került. Ha ennyi átkát naponta tapasztaltuk, miért buzog föl sokunkban ma is a nosztalgia utána? Mert megszüntették, pedig megjavítani kellett volna. Szinte mindenkit ismertünk, aki rendszeresen utazott. A tanárokat is, a kosaras falusiakat is. Ezt nem úgy kellene értenünk, hogy megismertük őket. Szinte mindent tudtunk egymásról. Az utolsó járat a búcsúzó

gálája volt. Jobban hozzám nőtt, nem volt szívem elmenni. Tavaly hallottam kóbor jóslatként, talán visszaállítanák az Ásotthalmit, kirándulók szállítására. A mai helyzetben? Nehéz elhinni. A megszűntetés napján hívott az egyik tanácselnök: gyere, nagyszerű cikket írhatsz a szocialista brigádunkról. Holnap kezdik a sínek fölszedését. A villamossíneket is fölszedték másnap, nehogy visszacsinálja valaki. Más nótát fújok, nem megyek. Lapunk becsületére legyen mondva, megyei hatalmasságokkal is tengelyt akasztva marasztalni akarta. Kerítésoszlopként, marhák karámjaként itt-ott ma is láthatók a régi sínek. estek ki azonban a buszforgalomból, és az autós világ csak sokkal később ért el odáig. Hányan maradtak tanyájukba zárva évtizedekig, sokuknak örökre, ahogy az indulás előtt voltak? Sokan jártak rosszabbul, mert a kocsit-lovat elvették, a busz meg messze járt. Talán Csontos Magda írta akkor, nem itthoni lapban: meggyilkolták. Élt negyvennyolc évet. Most számolgatjuk, huszonöt éve siratjuk. (Horváth Dezső, Délmagyarország: 2000, augusztus 26.). E felejtethetetlen éveket mindig visszaidézhetjük, ha szabadidőnkéből pár percet szánunk a kisvonal emlékének, s elsétálunk a Roosevelt (akkor Rudolf) térig, ott megtekinthetjük a madzagvasút emléktábláját

11.4. Túraútvonalak:

11.4.1. Az Alföldi Kéktúra⁶⁶

- AK-125 53 sz. főút – János-teleki-erdő – Felső-Átokházi-erdő – Petróczi iskola 15.7 km
- AK-131 Petróczi iskola – Back-kápolna – Ásotthalmi-erdő 12.3 km
- CS-02 (Kék háromszög) Petróczi iskola (AK) – Csongrád megye legmagasabb pontja – Öt-tömös 5.8 km

Csongrád Megyei Természetbarát Szövetség

Cím: 6722 Szeged, Tábor u. 7/b.

Levélcím: 6701 Szeged, Pf. 548.Tel.: 62/548-095

WEB: www.csmtsz.hu

Ügyelet: szerda 16.30-18.30 óra⁶⁷

11.4.2. Ásotthalmi Láprét

A túraútvonal hossza 8,9 km. Az útvonal csipaki bekötőúton a Madarász tavi csatornáig halad, majd a csatorna mellett az Észak Tanaszi-semlyékig, semlyék keleti később a nyugati oldalán északi irányba haladva a Kissori betonútig, a betonútról a Balog sori földúton, majd arról nyugati irányba letérve Királyhalmi Iskolához, az Ásotthalmi Lápréhez (Csodarét) érkezik.

11.4.3. Tanaszi-semlyék

A túraútvonal hossza 7,5 km. A csipaki bekötőúton a Madarász tavi csatornáig majd azt követve a Tanaszi-semlyékig halad az útvonal, onnan délre fordulva a Pap lapos érintésével tér vissza a kiinduló ponthoz.

11.4.4. Nagyszéksós tó

Az útvonal hossza 8,5 km. A túraút a Csipak semlyéket kerülve a Madarász-tavicsatorna mellett haladva jut el a Madarász-tóhoz. Onnan tanyák között kanyargó úton vezet a kijelölt túraútvonal a Nagyszéksós-tóhoz.

⁶⁶ Csongrád Megyei Természetbarát Szövetség Honlapja alapján www.csmtsz.hu

⁶⁷ Csongrád Megyei Természetbarát Szövetség Honlapja alapján www.csmtsz.hu

11.4.5. Nagyszéksós-tó – Ásotthalmi Láprét

Nagyszéksós-tó – Ásotthalmi Láprét, a két védett területet összekötő kerékpártúra útvonal,
hossza 12 km.

11.4.6. Erdészeti és Iskola Múzeum és Tanulmányi erdő

6783 Ásotthalom, Kiss Ferenc krt. 76. Tel.:62/291-522

Ásotthalmon a Bedő Albert Középiskola, Erdészeti Szakiskola épületében kapott helyet az erdészeti, iskolatörténeti kiállítás, amelyet Dr. Gaskó Béla készített a centenáriumi ünnepségre. A kiállítás négy helyiségből áll. Az előtérben az iskolaalapítók mellett az iskolaalapítás néhány irata és a további három egykori erdőőri iskola bemutatása kapott helyet. A legnagyobb teremben az iskola 1945 előtti története mellett az egykori erdészeti és vadászati gyűjtemény fennmaradt darabjai láthatók. A mellette levő szobában az 1945 utáni iskolatörténet anyaga mellett a fakitermelés régi és modernebb eszközeiből összeállított gyűjteményt helyeztek el. Külön helyiségben mutatják be a környék növény- és állatvilágának jellegzetes fajait. A kiállítás előzetes bejelentés után szabadon látogatható.

11.4.7. Móra-Túra útvonalak⁶⁸

1. **A kisvasúttól a kisvárosig** (9 km gyalogtúra) Nagyszéksósi iskola, Kisvasút Széksóstó állomásépülete, Kerékpárút, Biteszék, Széksóstói főcsatorna után balra fordulunk és haladunk a Bajai útig, majd tovább követjük a csatornát észak irányba a Móra-dombig, Homokháti Emlékház, Szent László római katolikus templom, Aranyszöm Rendezvényház, vissza a Nagyszéksósi iskolához.
2. **Zákányszéki túra** (36 km gyalogtúra) Nagyszéksósi iskola, kerékpárúton Mórahalomig, Zákányszékig a műúton, Szentháromság templom, Lourdes barlang, Kegyeleti Park, Rác és Csóti madárkert, Házi Múzeum, 130 éves tölgy Petőfi utca, Mezőgazdasági telep melletti dűlőúttól kezdődik az „ezerarcú sömlyék”, őshonos háziállatok, majd vissza a mezőgazdasági telephez, Gárgyán erdei pihenő, vissza a Nagyszéksósi iskolához.
3. **A homoki tanyavilágban-Domaszéki túra** (20 km gyalogtúra) Nagyszéksósi iskola, Bölömbika tanösvény, Jancsár-szék, Bojárhalom, Kisvasút Múzeum, vissza a Nagyszéksósi iskolához.
4. **A: Nősirom túra Röszkén** (16 km gyalogtúra) Nagyszéksósi iskola, Kancsal-tó, M5 autópálya előtt balra fordulni, M5 autópálya felüljáró, Paprika Molnár Múzeum, 5-ös úton Röske felé, Börcsök-szék, vissza a Nagyszéksósi iskolához.
5. **B: Kisszéksós tótól a Molnár rétig** (11 km gyalogtúra) Nagyszéksósi iskola, Kisszéksós tó Röszkéhez közelebbi oldalán dűlőút, Papp halmi csatorna mentén a Madarász tó felé, Molnár réti pihenő, vissza a Nagyszéksósi iskolához.
6. **Tündérrózsákon át az erdei iskoláig** (26 km gyalogtúra) Nagyszéksósi iskola, Madarász tó, Csipak tanösvény, Zöld Községi Ház és Erdei Iskola, Csipaki bekötőút, Borházak, Biteszék a kerékpárúton, vissza a Nagyszéksósi iskolához.
7. **Rétek között, erdőben bolyongva**- Ásotthalmi túra (44 km) Nagyszéksósi iskola, Csipak-sömlyék, Tanaszi rét, Ásotthalmi láprét, Gárgyán erdő, Kiss Ferenc Emlékerdő, Ruzsa Sándor fája, vissza a Nagyszéksósi iskolához.
8. **Klebsberg jubileumi emléktúra** (18 km) Nagyszéksósi iskola, Királyhalmi iskola, Csodarét tanösvény, Nagyszéksósi iskola

⁶⁸ A mórachalmi Zöld Községi Ház és Erdei Iskola túra ajánlatai

11.4.8. További túraútvonalak

Üllési Tanösvény (Üllés, Árpád dűlő) A Tanösvény Kiskunhalas irányában a Battancs-tanyánál leágazó dűlőútra letérve kezdődően, a Horgásztó környezetében került kialakításra. Hossza körülbelül 3 km, mely kényelmes, természetjáró sétával 1-1,5 óra kellemes kikapcsolódást nyújt. A tájékozódást állomásjelző táblák könnyítik, melyek a fellelhető tájbéli értékekről (pl.: szibériai nőszirm) is ismeretővel szolgálnak.

Horgásztó (Üllés, Árpád dűlő) A horgásztó a település központjától ÉNY-i irányban, a Kiskunhalas felé vezető út mellett található. Területe 7 ha, víztartalma 150.000 m³. Halállományát évente 20-25 q hallal frissítik. A tóban főként ponty, kárász, keszeg, amur és csuka található. Környezete rendezett, szépen parkosított és gondozott. Kiválóan alkalmas szabadidős tevékenységre, grillezésre, bográcsolásra. Hagyományosan minden év május 1-jén horgászverseny megrendezésére kerül sor. www.ulles.hu

- Rúzsza Sándor fája (AK) – Kiss Ferenc emlékfá – Ásotthalmi elágazás am
- Back-kápolna (AK) – 55.sz. főút – Csillagvizsgáló – Öttömös
- Zákányszék – Aranka-hegy – Bordány
- Vágó – Csorva – Zákányszék
- Ruzsa – Kállai-erdő – Pálfi-erdő – Vágó
- Ásotthalmi-erdő – Csorvai-erdő – Ruzsa

11.4.9. Egynapos kalandozások

Ötletadó példa:

1. Ásotthalmi kirándulás.

A falu templomának megtekintése után **egzotikus túra** az ásotthalmi erdőben a „Rúzsza-fát” és a Back-kápolnát követően 50 éve épült „műszaki zár rendszer”: **futóárkok**, vasbetonból készült **raktárak, géppuska fészkek, harckocsi állások („bunkerek”)** megtekintése. Látogatás egy ásotthalmi borász pincészetében: alföldi borok kóstolója: a rizling mellett a **kövidinka** is szerepel a repertoárban: bográcsos marhapörkölt ebéd után **fürdés az Ásotthalmi Termálfürdőben**, amely a természetjáróknak, nyugodt, szolid környezetet kedvelő fürdőzőnek az egyik legjobb ajánlat. Az Ásotthalmi Termálfürdő évtizedek óta üzemel, ahol egy termálvizes medence várja a felnőtt és a gyógyulni vágyó turistákat, a gyerekek pedig egy kisebb pancsoló medencében, s annak környékén tölthetik kellemesen idejüket. Az ásotthalmi gyógyvíz jód, vas és kén tartalmú termálvíz, melyet elsősorban reumás és ízületi megbetegedésben szenvedők számára javasolnak, fürdőkúraként. A strand területén lehetőség van sátorozásra, főzésre alkalmas terület található és e-mellett büfé is üzemel. Az aktív pihenés kedvelői strandröplabdázhatnak, homokfocizhatnak. Fürdés után este, közös vacsora az egyik hangulatos, közeli csárdában.

11.5. Turisztikai szempontból jelentős rendezvények

A homokhátság Kistérségben számos olyan jelentős vonzerővel, hagyománnyal rendelkező fesztivál, program szerveződik, amely kellő promotálással a turizmus érdeklődését is felkeltette, illetve felkeltheti. A pozitív példák felsorolásával rögzíteni szeretném a kistérség településeinek attrakcióit.

11.5.1. Ásotthalmi programok 2012.

- 2012. július 7. /szombat/
 - Lekvár főzés, befőttek, savanyúságok készítése és eltartásuk télire – Gasztro angyal: Borbás Mária – Gátsori tanyamúzeum
- 2012. július 28. /szombat/
 - Jubileumi Gátsori nap – Gátsori tanyamúzeum
- 2012. szeptember 1. /szombat/
 - Kenyérlángos, kalácssütő verseny az érdeklődők és nevezést leadók számára – Kemenceavatás – Gátsori tanyamúzeum
- 2012. október 6. /szombat/
 - Faszén készítés – természetes gyógyítás – Gátsori tanyamúzeum
- 2012. november 10. /szombat/
 - Disznóvágás és annak hagyományai – Batáta fesztivál: Batáta gasztronómia bemutató – Gátsori tanyamúzeum www.asotthalom.hu

11.5.2. Bordányi programok 2012.

- 2012. szeptember 8.
 - II. Bordányi Lovas nap – Petőfi utcai focipálya
- Szeptember 29.
 - Szüreti mulatság – Park tér 1. Faluház és Parkja www.bordany.hu

11.5.3. Forráskúti programok 2012.

- Farsang vasárnapján a Jerney János Művelődési Ház szervezésében tuskóhúzás jelmezesek felvonulásával, a fánkcsütő-versennyel és a téltemetéssel.
- Június végén a Forráskúti Folklor Fesztivál programja nemzetközi néptánc- és népzenei műsorok mellett gasztronómia- és kézműves bemutatók is várják az érdeklődőket.
- Szeptember végi Szüreti mulatság, ahol a borkészítés módját elevenítjük fel a helyi ifjúsági egyesület közreműködésével. A szüreti mulatságot pincelátogatás, lovas-kocsis felvonulás, borkirálynő választás és szüreti bál színesíti. www.forraskut.hu

11.5.4. Mórahalmi programok 2012.

- 2012. július 6-8-ig Dél-alföldi Rétes fesztivál 2012 – gasztronómia program – **Rétes-fesztivál kísérő programjai: Lakodalmas zenekarok fesztiválja, Néptánc fesztivál, Óriás rétes készítés** – Guinness-rekord túlszárnyalása.
- 2012. június 29-július 8. A Homokháti Sokadalmat 2012-ben kilencedik alkalommal rendezi meg a Homokháti Kistérség központja, Mórahalom. www.morahalom.hu

11.5.5. Öttömösi programok 2012.

- Spárgafesztivál 2012 június 1-3..
 - Öttömös, a spárga hazája. A dél-alföldi településen 1994-ben rendezték az első spárgafesztivált – a spárgaidény lezárásaként. E fesztivál minden korosztálynak egyaránt kínál látni- és enni-valót. Változatos kulturális és sportprogramok szerepelnek a programban, de magától értetődően fő helyet foglalnak el a spárgatermesztéssel kapcsolatos tudományos konferenciák, és az ételbemutató. www.ottomos.hu

11.5.6. Pusztamérgesi programok 2012.

- 2012. szeptember 14-15. Szüreti fesztivál és kakaspörkölt-főző verseny Művelődési ház www.pusztamerges.hu

11.5.7. Ruzsai programok 2012.

- 2012. május 19. Ruzsai Falunap és Halászléfőző Verseny minden év május harmadik szombatja
- 2012. szeptember 8. XVII. Ruzsai Kerékpárverseny az idei évben szeptember hónap második szombatján kerül megrendezésre! A Ruzsai Kerékpárversenyről részletes információkat a kihezelyezett plakátokon is olvashatnak! A már megszokottak mellett, új futamokat is rendezünk: pl. **Falu-futam, Ovi-futam**, valamint a nagy népszerűségnek örvendő **Turista-futamot!** www.ruzsa.hu

11.5.8. Üllési programok 2012.

Programok az Alkotóházban: (Üllés, Felszabadulás u. 10.) Üllés község közel fél évszázados múltra visszatekintő népművészeti hagyományörzését, a kézműves mesterségek gyakorlását a 2001. áprilisában megnyitott Alkotóház mára már szervezett keretek között biztosítja. Itt – megőrizvén az alföldi homoki kultúra sajátos népi mesterségeit és mindazokat az értékeket, szokásokat, melyeket szüleink, nagyszüleink hagytak ránk – heti rendszerességgel szakemberek és helyi alkotók tartanak foglalkozásokat. Településünk a Homokháti Kistérségben jelentős szerepet tölt be a hagyományörzés, hagyománytisztelet megvalósításában. Évente alkotótábort szervezünk, melyet nemcsak a régióból, de az ország más tájairól is érkező látogatók nagy érdeklődéssel fogadnak. Településszintű rendezvényeink, jeles falusi ünnepeink alkalmával Alkotóházunk a község nagy érdeklődéssel látogatott helyszíne. Az itt folyó munka nemcsak az Üllésen élő generációk, de az ország más területeiről idelátogató népművészeti csoportok, vendégek számára is a helyi közösségi élet színtereként ad képet a hagyományok, a népművészet értékeinek tiszteletéről. Az alkotóház 3 helyiségében zajlik az alkotó munka, míg a másik 2 helyiséget az állandó kiállítás tárgyaival, régi berendezési tárgyakkal rendeztük be. Az alkotóházban folyó tevékenység sikerei közé sorolható, hogy alkotóink 2001-ben az Agrárkamara által rendezett Nemzetközi kiállításon megyei elismerést kaptak. Az elmúlt években többször is részt vettek a „Tisza-Maros Nemzetközi Kézműves Szakkiállítás és Vásáron”, továbbá rendszeres résztvevői a Csongrád Megyei Művelődési Központ által szervezett területi, megyei minősítéseknek, zsűrizéseknek. 2005. évben a megalkotott tárgyakból, termékekből a régiót átfogó tájoltatást szerveztünk. 2007. évben a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara több alkotónk munkáját „Magyar Kézműves Remek” címmel ismerte el. www.ulles.hu

11.5.9. Zákányszéki programok 2012.

- 2012. november 17. XI. Zákányszéki Böllérnap.
 - Közel száz ember dolgozik – böllérek, szakácsok és segítők, hogy a levágott sertésekből paprikás, töltött káposzta, hurka és kolbász készüljön, mindez úgy ahogy szüleinktől, nagyszüleinktől láttuk. Előkerül a finom házi gyümölcspálinka, a töpörtyűs pogácsa és hirtelen egy nagy családi zsidobongássá alakul a délelőtti művelődési ház udvarán. A reggeli és a fűszeres forralt bor illata semmihez sem hasonlítható. A tányérra rakott fonott kalács, túrós lepény, lekváros kifli és sós pogácsa fejedelmi eledel. A vacsoránál fehér abrosz és vendégváróra terített asztal vár mindenkit a sportcsarnokban, miközben a zenészek hangolnak. www.zakanyszek.hu

11.5.10. A Homokhátság szőlői és borai

A Csongrádi borvidékhez tartozó Homokhátság elsősorban a fehér borszőlők és fehérborok „hazája”. A szőlőtermesztés bár kisebb-nagyobb mértékben az egész homokhátságra jellemző, de kiemelkedő az un. Mórahalom – Ásotthalom – Pusztamérges háromszög területe. Ez a megállapítás azt is jelenti, hogy Szegedtől nyugatra- észak-nyugatra pl. Kiskundorozsmán, vagy Domaszéken is művelnek szőlőterületet és készítenek bort. A Homokhátság legelterjedtebb szőlőfajtája a rizling volt. Ez a szőlő átvészelte a „tömegtermelés” törekvés időszakát, a „Pusztamérgesi rizling” jó évjárat esetén bármelyik hegyvidéki vetélytársával szemben megállta a helyét. A kiskertek, mini magángazdaságok szőlője volt a szép, rózsaszínű fürtöket adó, ősszel érő Kövidinka. Bora nagyon közkedvelt kvaterkázós italnak számított. A nagyüzemi mennyiségi termesztés időszakában nem hozta a kívánt elvárásokat, ezért háttérbe szorult, s helyét fokozatosan és folyamatosan átvette a Chardonnay. A francia eredetű szőlőfajta kiválóan asszimilizálódott a homoki kultúrához. A Chardonnay a rizlinget is háttérbe szorította és a Kövidinkát pedig lejáratott márkaként, szinte teljes egészében diszkvalifikálták. Gyenge minőségű asztali borokat, gyakran olcsó pancsokat hoztak forgalomba „Kövidinka” elnevezéssel. A rendszerváltozást követő évtized alatt menekült meg a Kövidinka, házi kertekben, kisebb területeken természetesen vészelte át a „nehéz időket”. Néhány homokháti szőlősgazda elkötelezett törekvése ennek a szőlőfajtának a revitalizációja.

A vörös borszőlők hagyományos fajtája a Kadarka volt, amely a környezeti ártalmakkal szemben nem eléggé ellenálló fajta, így a nagyüzemi tömegtermelésre teljesen alkalmatlanná nyilvánították. Helyét a sokkal erősebb, betegségekkel szemben ellenállóbb kékfrankos vette át. Homokhátságon, Domaszék és Pusztamérges szőlősgazdái termelnek kékfrankost, de ugyanakkor előfordul a Zweigelt, és a Cabernet is.

11.5.11. A Homokhátsági kistérség vendégfogadó borászatai

Farkas testvérek borpincéje

Város/település megnevezése	Pusztamérges
Leírása	
Desztináció megnevezése	Farkas testvérek borpincéje
GPS koordináta	N46°19,954' E019°41,036'
Címe	6785 Pusztamérges Petőfi u. 85.
Kontaktszemély (ha van)	Farkas István
Telefon	+ 36 62 286 866, + 36 62 286 876
Fax	+ 36 30 493 20 11
e-mail	farist@vipmail.hu
Weboldal	
Desztináció leírása	Farkas testvérek Pincéjében-előre bejelentett csoportokban 5-féle bort kóstolhatnak a Vendégek a pincében kialakított vendégfogadó helyen ahol lehetőség nyílik bográcsos vacsorára is igény szerint tangóharmonika vagy citera zenével.

Somodi Borgazdaság Kft.

Város/település megnevezése	Ásotthalom
Leírása	
Desztináció megnevezése	Somodi Borgazdaság Kft.
GPS koordináta	
Címe	6783 Ásotthalom, VI. körzet 916.
Kontaktszemély (ha van)	Somodi Sándor
Telefon	+ 36 30 243 70 06
Fax	+ 36 62 291 322
e-mail	somodisandor@yahoo.com
Weboldal	
Desztináció leírása	A magyar borászatban ismert Somodi Borgazdaság több évtizedes tapasztalattal, szakmai elkötelezettséggel készíti kézműves borait. Az elmúlt két évtizedben számos borkedvelő elismerését sikerült megszerezniük itthon és külföldön egyaránt. A Somodi Borgazdaság erdős környezetben, jellegzetes alföldi tanyán épült és egész évben fogad vendégeket. A tiszta, friss levegő, a csend és nyugalom, kiváló háttérrel nyújt a borok kóstolásához.

Vitifarm Kft. Ásotthalom

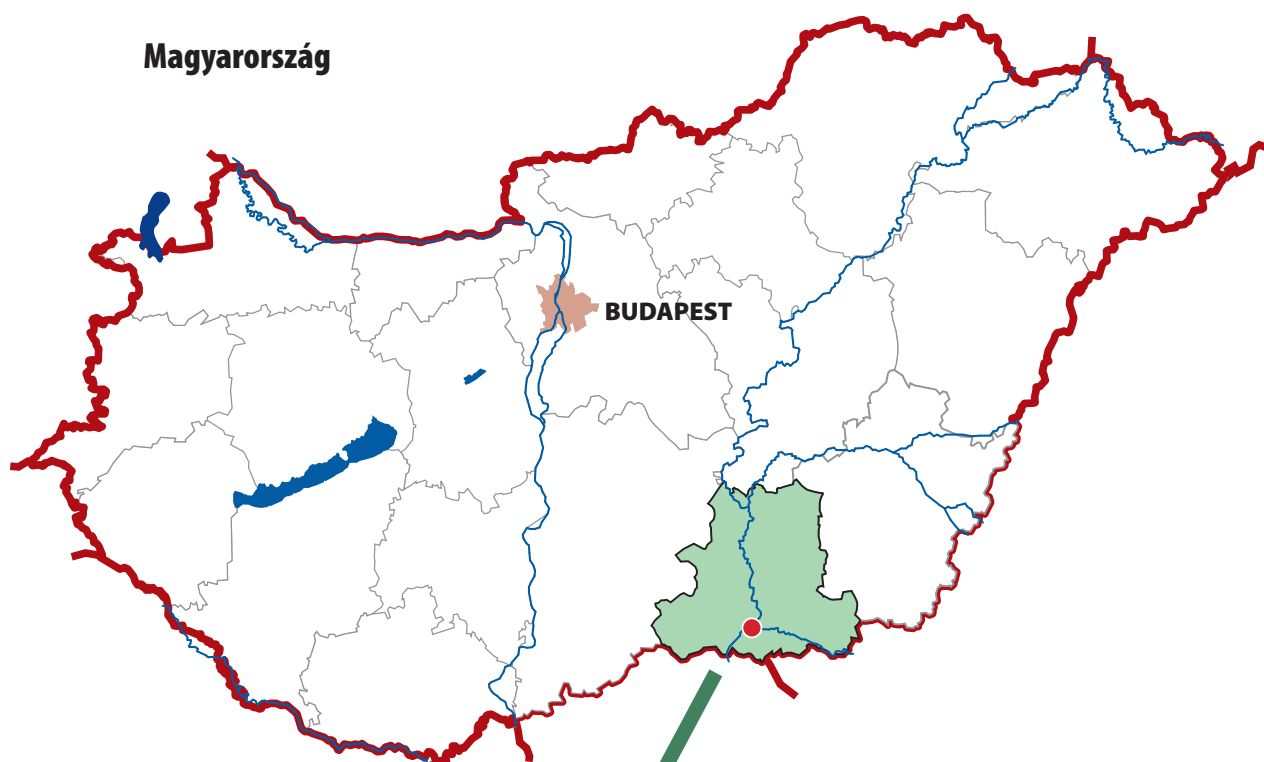
Város/település megnevezése	Ásotthalom
Leírása	
Desztináció megnevezése	Vitifarm Kft.
GPS koordináta	N46°12'14" E19°47'13"
Címe	6783 Ásotthalom Felszabadulás u. 38.
Kontaktszemély (ha van)	Tóth István
Telefon	+ 36 30 239 65 93
Fax	+ 36 62 291 501
e-mail	vitifarm@freemail.hu
Weboldal	
Desztináció leírása	A Vitifarm a Szegedi Állami Gazdaság privatizációjával jött létre. Saját szőlőterületén megtermelt minőségi borokat állít elő. A borvidék legjelentősebb új telepítésű ültetvényei itt találhatók. Borainak döntő többségét korszerű saválló tartályokban érleli, ami biztosítja a korszerű reduktív borok előállításának feltételeit. Értékesítési tevékenységet a lédig értékesítéstől a pincei vendéglátásig minden formában végez. Borversenyeken magas pontszámmal, kiemelkedő eredményekkel szerepelnek a boraik.

12. FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andrédi Pál (szerk.): Az ásoththalmi Tanulmányi erdő, Kiadó Andrédi dr. Ambrus Ildikó, Szeged Színes Nyomda Kft. 2006.
- Arany József (szerk.) Ásoththalmom krónikája Kiadó: Ásoththalmom Község Önkormányzata, Ásoththalmom 2008.
- Bálint Sándor: A Szögedi nemzet /A szegedi nagytáj népelete/ I-II-III. rész Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged 1974/75-2, 1976/77-2, 1978/79-2.
- Boldogné Fodor Erzsébet (szerk.): Zákányszék és Borszék épített és természeti értékei Az „Ezerarcú sömlyéken” innen és a Kranga-tetőn túl Kiadó Zákányszék Jövőjéért Alapítvány és Zákányszék Község Önkormányzata, Zákányszék, 2008.
- Bordányi Receptkönyv (tájjellegű ételek gyűjteménye) Bordány, 2012.
- Duró Annamária (szerk.): Zákányszék földje és népe az ezredfordulón Kiadó: Zákányszék Község Önkormányzata, Zákányszék 2001.
- Juhász A.-Szécsy Gy. Átokházától Ásoththalmomig Ásoththalmom, 1970.
- Juhász Antal (szerk.) Mórahalom: a település földje és népe, Mórahalom város Önkormányzata, 1992.
- Juhász Antal (szerk.): Öttömös évszázada /1908-2008/, Kiadó Öttömös Község Önkormányzata, Öttömös 2008.
- Juhász Antal (szerk.): Öttömös /A település földje és népe/ (monográfia) Kiadó: Öttömös Község Önkormányzata, Öttömös, 1998-2008.
- Kiss Ágnes: A szegedi kisvasút története (Szakdolgozat) SZTEJGYPK. 1998.
- Magyar Istvánné (szerk.): Móraalmi Krónika (kötetei 1999-től) Kiadja a Bába és Társai Kft. Szeged, a 2000. évit, és a 2003. évit: Községi Ház Mórahalom.
- Marjanucz László (szerk.): Ruzsa története és népelete, Juhász Nyomda Kft, Szeged 2001.
- Mihály Péter: Bunkerektől a bunkerturizmusig /Déli védelmi rendszer/ Szeged 24. évfolyam 2012. 1. szám 30-35 p.
- Molnár György: Messzi utak, távoli harangok, Bába Kiadó Szeged 2009.
- Ortutay Gyula (főszerk.) Magyar Néprajzi Lexikon /A-Zs-ig/ 5 kötet Akadémia Kiadó Budapest, 1977.
- Tóth Ferenc (szerk.) Csongrád megye építészeti emlékei Kiadó: Csongrád Megyei Önkormányzat Szeged, 2000.

WEB OLDALAK:

- www.itthon.hu
- http://hu.wikipedia.org/wiki/Falusi_turizmus
- <http://www.fesztival.hu>

 Túraútvonalak területi elhelyezkedése a Homokhátsón

